

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

Az SS szerepének emlékezete a térképezésben

Impériumváltás (1918–1920) és az Unitárius Egyház

Integrációs kihívások határon innen és túl

Nemzetiségi egyenlőtlenségek Horvátországban

Moldvai csángók magyar nyelvű hitélete

ZÁRSZÓ

2010/4

SZERKESZTŐSÉG

Bárdi Nándor
Kovács Éva
Papp Z. Attila
Szerbhorváth György

MTA ENKI 1014 Budapest, Országház u. 30. III. 9.

Tel.: (00 36 1) 224 6796 (kedd és csütörtök)

Fax: (00 36 1) 224 6793

E-mail: regio@chello.hu

Felelős kiadó: Kalonda Bt. ügyvezetője

Tördelés és sokszorosítás: Kalonda Bt.

© Kalonda Bt. 2010

ISSN 0865-557X

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom. 21. évfolyam, 2010. 4. szám

BIRODALOMI ÖRÖKSÉGEK, KAPCSOLATOK

KEMÉNYFI RÓBERT

Nehéz örökség – Az SS szerepének emlékezete a magyar etnikai térképezés történetében 3

PÁL JÁNOS

Impériumváltás (1918–1920) az Unitárius Egyház angol-amerikai kapcsolatainak tükrében 33

KISEBBSÉGEK HATÁRON INNEN ÉS TÚL

PAPP Z. ATTILA

Itt és ott: integrációs kihívások a magyarországi kisebbségi és a határon túli magyar oktatásban 73

KISS TAMÁS

Drávaszögi mozaik. Nemzetiségi egyenlőtlenségek és kisebbségi stratégiák Horvátország magyarlakta településein 109

MŰHELY

DIÓSZEGI LÁSZLÓ

„...nálunk most es a Templomban a nyelvünk tiltva vann.”

A moldvai csángók magyar nyelvű hitéletének története és jelene 163

RECENZIO

SÁRÁNDI TAMÁS

A kis magyar világról, ugyanúgy.

Daniela Bălu: Biserica românească din județul Satu Mare în anii dictaturii de la Viena. Tristețe și speranță

(A román egyház Szatmár megyében a bécsi diktátum éveiben.

Szomorúság és remény)

193

SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNY

Zárszó

203

BIRODALMI ÖRÖKSÉGEK, KAPCSOLATOK

KEMÉNYFI RÓBERT

Nehéz örökség – Az SS szerepének emlékezete a magyar etnikai térképezés történetében

A magyar kartográfia etnikai ágán született eredmények adatszűrű számbavételét a geográfia, térképtudomány több, nagyobb lélegzetű írásban végezte el.¹ A tanulmányok kitérnek a környező országokban honos térképszerkesztési gyakorlatokra is, az említett munkák tehát az egész térség viszonyrendszerében értékelik a honi nemzetiségi térképek szerkesztéstörténetét. A könyvfejezetek, tanulmányok *lineáris* kutatási eseményrendben és/vagy területi, metodikai csoportosításban sorolják fel a megszületett térképeket, szerkesztőiket, intézményi hátterüket, a készítés metodikai rendszerét. A magyar kartográfia-történet-írás nagy hagyományokkal és rendkívül gazdag eredményekkel

¹ Fodor Ferenc: *A térképírás története*. Honvéd térképészeti Intézet: Budapest. 1952/53/54.; Kocsis Károly: Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és az etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén. In: *Földrajzi Közlemények* 1996. CXX. (XLIII.) 2–3. 167–180.; Kocsis Károly: Etnikai földrajz. In: Tóth József – Vuics Tibor (szerk.): *Általános társadalomföldrajz. I.* Dialóg-Campus: Budapest-Pécs. 1998. 279–301.; Klinghammer István: Nemzetiségi térképek szerkesztésének története. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A felvidék történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testület – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék: Nyíregyháza. 1998. 217–222.; Fodor Ferenc: *A magyar földrajztudomány története*. MTA FKI: Budapest. 2006. 347–351.; Tátrai Patrik: *Válogatott bibliográfia Köztes-Európa etnikai földrajzához s etnikai térképezéséhez (1691-2006)*. MTA FKI. 2007.; Papp-Váry Árpád: *Térképtudomány: A pálcikatérképtől az úrtérképig*. Kossuth Kiadó: Budapest. 2007. 5–128.

rendelkezik.² Azonban a társadalomtudományokban végbement „térbeli fordulat” folyamata azt eredményezte, hogy a kartográfia tudománya is felismerte, ahhoz, hogy árnyalt képe legyen – jelen esetben – a nemzeti térképírási módokról, mindenképpen figyelembe kell vennie azt a társadalmi és kulturális hálót, amelyben az adott térképek születtek. *Azaz nem lehet eltekinteni a térképek készítésének mozgatórugóitól, egykori működési/működtetési céljaitól.* Éppen ezért Európa szerte sorra rendezik azokat a konferenciákat, amelyek a kartográfiai gyakorlatot behelyezik a társadalomtudományok értelmezési mezőjébe és történészek, néprajz-, földrajzszakutatók, sőt művészettörténészek, illetve kommunikációs szakemberek értelmezik a térképek szemiotikai rendszerét, „el nem mondott történeteit”, elemzik szándékolt hatásterületeiket, kódolt tartalmukat.³

A huszadik század magyar történelme következményeként a magyar társadalom többször és alapjaiban rendült meg. A mély válságok, a háborús pusztítások, a békeszerződések, a holokauszt, illetve a sokszoros politikai berendezkedés-váltások társadalomtörténeti következményei a kollektív és az egyéni emlékezet bonyolult, és természetszerűleg egymásnak akár teljesen ellentmondó elbeszéléshálóját hozta létre. Az emlékezet és felejtés bonyolult társadalmi működése, az írott és a memoriter-tudás sűrű szövete határozta/határozza meg a magyar történelem utolsó száz évének értelmezését. A magyar történelem, kultúra és egyáltalán, a szellemi élet fizikai és mentális térkereteinek többszöri szétesése (csak főbb emblematisz pontokként: 1918/20, 1938, 1940, 1947/48, 1989/90) a társadalmi berendezkedések és politikai ideológiák többszöri változása (csupán szimbolikus dátumokként: 1919/20, 1948, 1956, 1989/90) át- és átertékelte a fizikai és időbeli távolságokat. Az eszmerendszerek érdekeinek megfelelően a magyar kulturális örökségből korszakokat és/vagy történeti régiókat, sőt – jelen esetben – tudományos gyakorlatokat (etnikai

² Az előző lábjegyzetben említettekén kívül l. még pl. Stegena Lajos: *Térképtörténet*. Tankönyvkiadó: Budapest. 1981. Stegena Lajos: *Tudományos térképezés a Kárpát-medencében 1918 előtt*. Tankönyvkiadó: Budapest. 1998.; Plihal Katalin: *Európa térképei 1520–2001*. Helikon: Budapest. 2003.; Plihal Katalin: *Kartográfia, história: Az első magyar nyelvű iskolai atlaszok Debrecenből*. Képzőművészeti Kiadó: Budapest. 2005.; Klinghammer István: *A kartográfia kialakulása napjainkig: Tudománytörténeti áttekintés a kezdetektől a digitális tematikus térképek szerkesztéséig*. Budapest. 1991.; Klinghammer István – Pápay Gyula – Török Zsolt: *Kartográfia-történet*. Eötvös Kiadó: Budapest. 1995.

³ Az egyes kartográfiai konferenciákról a beszámolókat archivált jelleggel l. <http://hszokult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/> (látogatás: 2010 március 19.)

kartográfia) igyekeztek teljes egészben kizárni.⁴ Így az 1989 előtti térképtörténet-írást a szabadon *el nem beszélhető* emlékezet, azaz a „néma hagyomány” és a kollektív felejtetés összetett viszonya⁵, majd pedig a társadalmi berendezkedés-váltás nemzetiségi politikája számára „etnikai térkereti” legitimációt nyújtó szerep és az ebből adódó politikai harc részint eleve *felszínre* hozta a nemzetiségi kartográfiai gyakorlatot, részint *átírta* a magyar nemzetiségi térképekhez kötődő emlékek szövetét. *Am attól függetlenül, hogy egy tudományos gyakorlat hivatalos megítélése változik, és az új értékelés akár érvényteleníti az egykori olvasatokat, nem jelenti azt, hogy az eltagadás, illetve a felejtés időszaka nyomtalanul eltűnik.*⁶ Nem lehet a nemzetiségi térképekre úgy tekinteni, hogy azok tiszták, függetlenek az egykori szerkesztési kontextusoktól. A mai narratív átiratokban figyelemmel kell lennünk tehát egyrészt az egyes etnikai térképek „el nem beszélt” történeteire, másrészt egyáltalán e kartográfiai út születésének körülményeire. Másként fogalmazva, mindez azt jelenti, hogy a mai nemzetiségi térképezésbe kitörölhetetlenül belevésődtek a múlt rajzolatai. Fel kell tehát azt is ismernünk, hogy bármennyire is szeretnénk ma új, a múlt árnyaitól megszabadított tiszta tudományos útként járni a „nemzetiségi kartográfiai” ágon, a múlt történetei, mintegy palimpszeszt-rétegekként, egyszerűen ezt nem engedik meg.

A múlt század utolsó évtizedeiben lezajlott ún. *memory-boom* az emlékezeti hely fogalmába beemelte a nem konkrét fizikai helyekhez köthető nemzeti emlékezeti narratívákat is. A „hely” az új megközelítésben inkább széles értelemben vett *mentális közeget* jelent, mintsem objektív teret. Olyan relatív kulturális színterekről van ebben a felfogásban szó, amelyek a nemzeti identitást fenntartó kollektív emlékezetet folyamatosan szervezik, áramlásban tartják és újra és újra (akár újabb és újabb tartalommal) aktualizálják. Nemzeti ünnepek, archívumok, könyvtárak, szimbolikus aktusok (pl. zászlófelvonások, harci játékok), épületek,

⁴ L. Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelmi elbeszélés*. Napvilág Kiadó: Budapest. 2000. 71–80.; Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő*. Atlantisz: Budapest. 2003. 201–237.; Hartog, Francois – Revel, Jacques (szerk.): *A múlt politikai felhasználásai*. L'Harmattan: Budapest. 2006.

⁵ György Péter: *Néma hagyomány*. Magvető: Budapest. 2000.; Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó: Budapest. 2000. 81–94.

⁶ Weinrich, Harald: *Léthé*. Atlantisz: Budapest. 2002. 263–294.; Ricoeur, Paul: *Emlékezet – felejtés – történelem*. In: Thomka Beáta (szerk.): *A kultúra narratívái*. (Narratívák 3.). Kijárat Kiadó: Budapest. 1999. 51–67.

dalok, rítusok, akár *etnikai térképek(!)* – és sorolhatnánk tovább – jelenítik meg a nemzet szellemét.⁷

A magyar nemzeti emlékezet topológiájában oktatásunk, történelmünk – sőt nyugodtan írhatjuk – mindennapi „térképi találkozásaink” (pl. fali díszekként) eredményeként hangsúlyos szerepet játszanak a *nemzetiségi térképek*. Ez mára közhelyszerűen azt is jelenti, hogy e térképek a nemzetpolitika grafikai ikonjai is. Amint arról fentebb szóltam, átfogó, azaz nagyobb léptékű térképtörténet-írás már több összegzésben felvázolta e térképek készítésének általános mozgatórugóit. Azonban ha mikro szinten közelítünk az egyedi, az „egy adott” térképhez, akkor fel kell adnunk azt a képzetet, hogy léteznének lineáris (etnikai) térképtörténetek. Hiszen az egyes térképek mögött „az emlékezetek, ellenemlékezetek, elfojtások, traumák és a tabula rasa, a felejtés önkéntelen emléknymok”⁸ sűrű szövetét tárhatjuk fel. Hol archivált írásos emlékek, hol a mesélő ember emlékképei őrzik az adott térkép elkészítésének körülményeit. Nincs más dolgunk, minthogy a felejtés/emlékezés, archivált/megsemmisített bonyolult hálójából kihámozzuk az egyéni térképnarratívákat.

Elkoptatott évszázados közhely, hogy a nemzetiségi térképek készítését alapvetően a gyakorlati politikai célok határozták/határozzák meg hol direkt, hol indirekt módon. Tanulmányaikban, memoárjaikban maguk a térkép készítői (a teljesség igénye nélkül: Györffy István, Teleki Pál, Rónai András, Fodor Ferenc, Jakabffy Imre) ismerték el a térképek alkalmazásának és szerkesztésének szándékolt politikai céljait. *Ám ezek a politikai motivációk valahogy mindig az általánosság szintjén maradtak*. Tudunk róluk, „benne van e háttér a levegőben”, de igazán e szándékokkal nem foglalkozunk. Sőt. A magyar nemzetet ért 1920-as trianoni döntés borzasztó sérelme és következményei miatt tulajdonképpen *hallgatólagosan* tudomásul is vesszük az etnikai térképek nemzetpolitikai szerepét, azaz a politikai mozgatórugók a nemzeti kartográfia hagyományának néma részei.

Az emlékezetkutatás felismerte, hogy a „hely szellemének” megrajzolásában lényeges szerep jut a *traumatikus* eseményeknek. Éles vonalakkal rögzülnek az emlékezetben a kollektív és egyéni tragédiák terei. Napjaink tudományosságában egyre hangsúlyosabb szerepet kap ebből

⁷ ¹¹ Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között*. Napvilág Kiadó: Budapest. 2010. 97–151.; Assmann, Jan: *Der lange Schatten der Vergangenheit*. C.H. Beck Verlag: München. 2006.; François, Etienne – Schulze, Hagen (Hrsg.): *Deutsche Erinnerungsorte*. Bd. I.–III. C.H. Beck Verlag: München. 2003. I–III.

⁸ György Péter: *A Kalinyingrád-paradigma*. Magvető Kiadó: Budapest. 2009. 93.

a szempontból például a holokauszt kutatása.⁹ Ez azt jelenti, hogy a norai emlékezeti helyekhez köthető történetek gyakran a közösség mély sebei, melyek akár tudatosan (pl. emlékművek) vagy tudattalanul (elhallgatás) szervezik a nemzet kollektív identitását. Azt mondhatjuk, hogy történeteikben az etnikai térképeink is hordoznak olyan elhallgatott szerkesztési körülményeket, amelyek – a nemzetközi szakirodalom nyomán használt kifejezéssel *nehéz örökségként* (difficult heritage¹⁰) – kitörölhetetlenül belevésődtek az adott térkép történetébe.

Az SS és a magyar kartográfia

Háttér: A németiség kulturális/területi vetületének kérdése

A kultúra/társadalom térbeli beágyazottságának, tagoltságának kérdése, tér és kultúra/társadalom kölcsönös viszonyának mibenléte a magyar tudományosság mélygyökerű sajátossága, amely szemléletmódot a trianoni döntés tovább erősített. Az „elvesztett tájak“ és az ott létező magyar kultúra megbonthatatlanságának elve az úgynevezett nemzeti tudományokat a huszadik század első felében lényegileg meghatározta. A táj és a kultúra, sőt a táj/tér és a történelmi/politikai események (népiségtörténet) összefüggésének elemzése központi tudományos magként volt jelen a humántudományok kérdésfeltevését a két világháború között, és amely szemléletmódtól csak igen hosszú úton tudtak e tudományok megszabadulni.¹¹ Fokozottan igaz volt ez az elméleti

⁹ Charlesworth, Andrew – Addis, Michael: Memorialization and the Ecological Landscapes of Holocaust Sites: The cases of Płaszow and Auschwitz-Birkenau. *Landscape Research*. Vol. 27. 3. 2002. 229–251.; Foregger, Richard: Two Sketch Maps of the Auschwitz-Birkenau Extermination Camps. In: *The Journal of Military History*. Vol. 59. No. 4 (Oct. 1995). 1995. 687–696

Assman, Jan: *Der lange Schatten der Vergangenheit*. C.H. Beck Verlag: München. 2006. 217–234.; György Péter: Az emlékezet topográfia. In: György Péter: *A hely szelleme*. Magvető: Budapest. 2007a. 11–78. L. még a *Lettre* tematikus számát (2007/ősz, 66. szám), melyet az emlékezetkultúrának szentelt.

¹⁰ MacDonald, Sharon: *Difficult Heritage: Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*. Routledge. 2008.

¹¹ A népiségtörténetéről, a korszak tér és történelmi/etnikai folyamatok összefonódásáról összefoglalóan l. Csíki Tamás: *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történelmi irodalomban (1945-ig)*. Debreceni Egyetem Néprajzi Tan-szék: Debrecen. 2003. 93–100, 114–121.; Erős Vilmos: *A Szekfű – Mályusz vita*.

megkötöttség a kulturális jelenségeket, folyamatokat, kölcsönhatásokat elemző néprajztudományra. A paraszti életmód nagyfokú környezeti/térbeli beágyazottságának hangsúlyozását, elméleti kidolgozását nem az ismeretek bővüléséből adódó magyarázatok adták, hanem éppen ezeknek az értelmezéseknek a *hiánya* indokolta. Úgy értem, hogy a néprajz annyira szimpla leíró tudomány volt az első szintézisének időszakában, hogy az alap kutatások sokszor az egyszerű környezeti háttér felvázolásával magyaráztak olyan életmódbeli jelenségeket is, amelyeket a korszakban nem vagy csak szórványosan folyó társadalomnéprajzi kutatások pontosan (gondolok itt jelen esetben a geográfia teljes mellőzésével) és helyesen értelmezni tudtak volna. A környezet/tér-kultúra összefüggésének leírása tehát nem tölthette be a társadalmi folyamatokat magyarázó elméletek helyét. A népi műveltség, életmód abszolút táji meghatározottságától és a táji kötöttség helyett társadalomtörténeti szempontokat (pl. polgárosodás) előtérbe helyező kutatások csak az utóbbi évtizedekben honosodtak meg a néprajztudományban.¹²

A múlt század fordulóján lezajlott ún. *nyelvhatárakció* dokumentumai mint indikátorok jelzik a korszak gondolkodását a nemzeti kisebbségek térnyerési veszélyével kapcsolatban.¹³ Az akcióterv összességében a peremtérsegi magyarság kulturális és demográfiai megerősítésének tervével olyan intézkedéseket javasol, melyek meggátolják a kisebbségek „beszivárgó” területfoglalását. A klebersbergi program látens olvasata a trianoni döntés előtt majd két évtizeddel akár a nemzetiségek elszakadásának veszélyét is magában foglalja, *de természetes módon* sem a tervezet, sem

Csokonai Kiadó: Debrecen. 2000.; Erős Vilmos: *Asszimilációs retorika. Szabó István A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója*. Csokonai Kiadó: Debrecen. 2005.; Bolgár Dániel: *Asszimiláció a térben. Sic Itur ad Astra*. 2006. 43–72. Német háttér: Ö. Kovács József: *Az újkori német társadalomtörténet útjai*. Csokonai Kiadó: Debrecen. 2004. 410–443.

¹² A néprajzi térbeliség kérdésének elemzését és az elméleti kérdések hiányának okairól részletesen l. Kósa László: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon*. Planétás Kiadó: Budapest. 1998. 11–36.; Kósa László: *A paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Kossuth Lajos Tudománygyűjtemény Néprajzi Tanszék: Debrecen. 1990.; Szűcs Alexandra (szerk.): *Hagyomány és modernitás a kultúrában és a néprajzban*. Néprajzi Múzeum: Budapest. 1998.

¹³ Az akcióról és a dokumentumokról l. Keményfi Róbert: „...A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok védelme ügyében...” In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep III*. Budapest: Akadémiai Kiadó: Budapest. 2004.119–131.

a politikai elit *nem látta fenyegettként* a tiszta magyar lakta régiókat. Trianon azonban ilyen magyar terek államterületi leválasztásával a legrosszabb elképzeléseket is felülírta. Az egész magyar tudományos gondolkodást meghatározó „államtér és nemzet között szoros kapcsolat áll fenn” elvet tehát a nagyhatalmi érdekek diktálta 1920-as békedöntés traumatikus erővel írta felül és vette semmibe. Ez a tény teljesen világosan megindokolja, hogy Trianon sokkja a honi tudományosságot a táj és nemzeti kultúra megbonthatatlansága, szinte sorsszerű összekapcsolódása tételének szigorú elméleti kidolgozására szorította. A háborút lezáró, a magyarság számára borzasztó keserű „területi tapasztalatból” viszont az is magyarázható, hogy a hazai politika és tudomány nem csupán az új államhatárokon (1920) kívül élő magyarság megmaradását látta fenyegetve, hanem továbbra is kockázatot látott az új országon *belül maradt* nemzetiségekben is. Annak ellenére, hogy az 1910-es népszámlálás alapján az első világháborút lezáró békével létrehozott országban a magyarság számaránya 89,6% volt, azaz gyakorlatilag homogén nemzetállam jött létre.¹⁴

Hatványozottan jelentkezett ez az egzakt tudományos módon nehezen megfogható veszélyérzet Hitler hatalomra jutása (1933) után a magyarországi németekkel kapcsolatosan.

A magyar kutatók viszonya a német néprajzhoz és tértudományhoz

A két világháború közötti időszak német-magyar tudományos kapcsolata részint több időbeli és ezen időpontokhoz kapcsolható tematikai törésvonallal jellemezhető.¹⁵ Ennek alapján – a kérdéskört a jelen írás tárgyára leszűkítve – azt mondhatjuk, hogy a honi geográfia (történelem – l. lentebb) és a határokon kívülre került magyarság rurális kultúráját, pontosabban ekkor már inkább kulturális *állapotát* felmérő és védendő alkatát feltáró néprajz *kettős* értelemben látta a hasonló német tudományos kutatásokat.¹⁶ A magyar tudományosság részint befogadta a „versailles-i sokk”-ra adott német ideológiai térkonstrukciókat, és ezen

¹⁴ Részletesen l. Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csokonai Kiadó: Debrecen. 1998. 39–123.

¹⁵ Jóval túlmutatna jelen tanulmány célkitűzésén és megoldhatatlan feladatot is jelentene a korszak szövevényes német-magyar kutatási kapcsolatainak, vitáinak teljes bemutatása, értelmezése.

¹⁶ A korszak tudománytörténeti összegzését l. Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Gondolat Kiadó: Budapest. 1989. 127–197.

elképzeléseket igyekezett a magyar viszonyokra, a trianoni döntés tartathatatlanságának bizonyítására felhasználni. Ám az átfogó, azaz az egész területre megfogalmazott *elsődleges* elképzelések mellett a magyar tudománynak választ kellett adnia a *másodlagos*, ám mégis az új béke *legsúlyosabb* traumatikus erejű következményére:

A szellemi elitnek, a humántudományok művelőinek szembesülniük kellett a trianoni döntéssel bekövetkezett nagyon komoly, az ország történetében az addigiaktól teljesen *új népességi* helyzettel is. Nevezetesen azzal, hogy az 1920-ban meghúzott államhatárokkal nagy tömegű magyar vált *nem* a saját elhatározásából kisebbségivé.¹⁷ Jóllehet a magyar anyanyelvű lakosság e vesztesége napjainkra készségi szintű tudásként szervesült a nemzeti emlékezetünkben és mindennapjainkban, ám nyomatékosítanunk kell, hogy az *adott korban* – leszámítva a moldvai magyarságot és a századforduló évtizedeiben *önkéntesen* elvándorolt magyarokat – a honi tudományt a békefeltételek ezen kihatása is *teljesen váratlan helyzetben érte*. Azonnal óriási súllyal nehezedetta tudományos és szellemi élet egészére, hogy valamilyen választ próbáljon meg adni az összmagyarság és a honi politikai elit számára, a „Mit lehet most mégis tenni?” kérdésére. Igen furcsa lesz a következő szavakat a mai szemmel olvasni, de tudatosítandó tény, hogy a magyar tudománynak egy ilyen horderejű nemzeti összeomlásra természetesen *nem volt tapasztalata*. Amint a fentebb említett nyelvhatárárció pontosan láttatja, félelem a „nemzetiségi előretörés tárgyában” már a századfordulón megfogalmazódtak, ám tulajdonképpen nem léteztek még csak vázlatosan sem kimunkált tudományos válaszok, mai szóval hatástanulmányok sem egy ilyen horderejű katasztrófa modellezésére, mondhatjuk így is, kulturális/társadalmi túlélésére.¹⁸ *Természetes tehát, hogy ebben a helyzetben az eleve erős német-magyar tudományos kapcsolatokban keresett elméleti és metodi-*

¹⁷ Részletesen I. Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadói Kör: Budapest. 2008.

¹⁸ A jól ismert 1910-es népszámlálási adatok alapján a trianoni veszteség érzékeltetésére: A 18 264 533 lakosból 1920-ban más állam fennhatósága alá került 10 652 419 fő. Az 1910-es 9 944 627 magyar anyanyelvűből 3 214 328. – A társadalomtudományok szerepéről a korszakban I. Lackó Miklós: A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között. In: Lackó Miklós: *Szerep és mű*. Gondolat Kiadó: Budapest. 1981. 298–342.; Lackó Miklós: *Korszaklelem és tudomány*. 1910–1945. Gondolat Kiadó: Budapest. 1988.; Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó: Budapest. 1998.

kai fogódzkodót a magyarság kulturális állapotát feltáró néprajz és a honi geográfia a kialakítandó új nemzetpolitika megalapozásához.¹⁹ Hiszen a német nemzetállam építésének folyamatában a nem az egységesülő államtérben élő, azaz kisebbségi helyzetű német nyelvű népcsoportok kérdéséhez a német földrajz és néprajz a múlt század fordulójára egyre egységesebb metodikai rendszerrel, terminológiai hálóval közelített.²⁰ A versailles-i sokkra adott német tudományos válaszokban a többségében németül jól beszélő, sok esetben kint tanult és a német nyelvű szakirodalmat nyomon követő magyar földrajzosok tehát jó előképet, segítséget láttak a magyar államter-szétesés tarthatatlanságának bizonyítására.²¹ Ebben a német rendszerben talált szintén több esetben – azaz természetesen nem kizárólagosan – a magyar kisebbségi sors, a kulturális állapot felmérése megfogalmazható nézőpontot és terminusokat a hazai néprajz (illetve népiségtörténet) is.²²

¹⁹ Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Gondolat Kiadó: Budapest. 1989. 200–210.; Mendöl Tibor: Néprajz és Földrajz. *Ethnographia* LVIII/3–4. 1947. 154–162.; Mendöl Tibor: *A magyar emberföldrajz multja, jelen állása és feladatai*. Néptudományi Intézet: Budapest. 1947.; Hajdú Zoltán: A Kárpát-medence államosodási folyamatainak változásai és történetiföldrajzi elemzésük. *Korall* 9./31. 2008. 390–417.; A magyar kisebbségi közösségek politikai, társadalmi, kulturális helyzetéről összegzően: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *im.* 2008.

²⁰ Német tudománytörténeti összegzésként a kérdésről I. a, néprajz: Lutz, Gerhard (Hrsg.): *Volkskunde*. Erich Schmidt Verlag: Berlin. 1958. 102–192.; Weber-Kellerman, Ingeborg. – Bimmer, Andreas: *Einführung in die Volkskunde/Europäische Ethnologie*. J. B. Metzleresche Verlagsbuchhandlung: Stuttgart. 1985. 42–113.; Kaschuba, Wolfgang: *Bevezetés az európai etnológiába*. Csokonai Kiadó: Debrecen. 2004. 49–58.; Pinwinkler, Alexander: Walther Kuhn (1903–1983) und der Bielitzer „Vandervogel e. V.“. Historisch-volkskundliche „Sprachinselforschung“ zwischen völkische Pathos und politischer Indienstnahme. *Zeitschrift für Volkskunde*. 105. I. 2009. 29–51. b, földrajz: Schultz, Hans-Dietrich: *Die deutschsprachige Geographie von 1800 bis 1970*. Selbstverlag des Geographischen Institut der Freien Universität: Berlin. 1980. 41–122.

²¹ Hajdú Zoltán: A magyar földrajztudomány és a trianoni békeszerződés. 1918–1920. *Kisebbségkutatás* 9/2. 2000. 51–64.; Fischer, Holger: Das ungarisch-deutsche Verhältnis in der Zwischenkriegszeit: Freiraum - Partnerschaft - Abhängigkeit? In: Schönfeld, Roland (ed.): *Germany and Southeastern Europe - Aspects of Relations in the Twentieth Century. Südosteuropa-Studie* 58. München. 1997. 59–70.

²² L. pl. a nyelvszigetek néprajzi megközelítésének komplex rendszerét: Keményfi Róbert: A nyelvsziget fogalmának ideológiai hátteréről. *Néprajzi Látóhatár*. IX/1–2. 2000. 1–10. Árnyalts képet a korszakról I. Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Gondolat Kiadó: Budapest. 1989. 200–210. A magyarországi németek kutatásáról: Seewann, Gerhard: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik*. Osiris – MTA Kisebbségkutatató Műhely – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata:

Ám a húszas évek átláthatóbb diszciplináris viszonyrendszere meglehetősen bonyolulttá vált Hitler hatalomra jutásával (1933), majd a nemzetiszocialista területi törekvéseket alátámasztó „tudományos” ideák kibontakozásával. Részint a német anyaország (Mutterland) és az állam határain kívül élő néptest (Volkskörper) közötti szoros, megbonthatatlan kulturális egységét megfogalmazó elméleti konstrukciókban (pl. nyelv-szigetnéprajz) a magyar kutatók továbbra is jó kapaszkodót láttak a saját, 1920 óta kisebbségi helyzetben lévő népcsoportjainak vizsgálataihoz²³, másrészt azonban a honi tudomány egyre nagyobb ellenérzéssel követte nyomon Németország azon törekvéseit, melyek *éppen* e Volkstum-politika jegyében, a Magyarországon élő németek jövőbeni, a „Nagynémet Birodalom”-ban betöltendő szerepét igyekeztek megfogalmazni.

Budapest. 2000. 11–33.; 136–149.; 156–180.; 199–221.; Tóth Ágnes: A magyarországi németek kutatása. *Kisebbségkutatás*. 9/1. 2000. (http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_2000_01/cikk.php?id=201). A magyar-német és a hazai németiség korabeli viszonyáról példaként: Gratz Gusztáv: Magyarság és németiség. *Magyar Szemle*. 1929. június. 192–203.; Gratz Gusztáv: A magyarországi németiség ügye. *Magyar Szemle*. 1938. április. 357–367.; Gratz Gusztáv: *Magyarország a két háború között*. Osiris Kiadó: Budapest. 2001. 193–203.; Gündisch, Guido: A nemzeti eszme fejlődése a németéségnél. *Magyar Szemle* (7). 1928. március. 253–260.; Jancsó Benedek: A magyarországi németek helyzete és az erdélyi kisebbség. *Magyar Szemle* (7.) 1928. március. 260–263.; Kovács Alajos: *A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statistika megvilágításában*. Budapest. 1936.; Rieth, Adolf: *Die geographische Verbreitung des Deutschtums in Rumpf-Ungarn in Vergangenheit und Gegenwart*. Hrsg. in Verbindung und mit Unterstützung der Stiftung für deutsche Volks- und Kulturbodenforschung. Ausland und Heimat Verlagsaktiengesellschaft. (Schriften des Deutschen Auslandsinstituts): Leipzig – Stuttgart. 1927. – az ellentmondásos emlékeztető Bleyertől: Bleyer Jakob: *Das Deutschtum in Rumpfungarn*. Verlag des „Sonntagsblatt”: Budapest. 1928; Bleyer Jakob: A magyar és német viszony. *Magyar Szemle*. (18.) 1929. február. 114–124.; Bleyer kapcsán a korszak hazai németiségéről: Fata Márta: Bleyer Jakob nemzetiségi koncepciója és politikája (1917–1933). *Regio*. 5/1. (<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00017/pdf/12.pdf>). 1994.; Göttling, Hans: *Aus Vergangenheit und Gegenwart des deutschungarischen Volkes*. Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereine: Budapest. 1930. – L. továbbá a kimondottan a térség, közöttük a magyarországi németeket érintő számos néprajzi írást tartalmazó freiburgi „Schriftenreihe des Johannes Künzinger-Institut” az ulmi Donauschwäbisches Zentralmuseum, a tübingeni Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde publikációit, illetve itthon, a *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* című könyvsorozatot

²³ Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–41)*. Akadémiai Kiadó: Budapest. 1967: 11. A korszak német néprajza ezen felfogását összegzi: Bach, Adolf: *Deutsche Volkskunde*. Verlag von Hirzel: Leipzig. 1937.

A harmincas évek második felében az ún. nemzeti tudományok fő áramlatát – több esetben a napi politikával egyetemben (l. Teleki Pál tevékenységét²⁴) – átította a német „fenyegetettségi érzet”. A magyar szellemi elit tehát a birodalmi területi törekvésekben olyan kockázatot látott, amely még a „Maradéksország” területi integritását is veszélyezteti²⁵, ugyanis a nemzetiszocialista politika a Blut und Boden ideológia mindazt a területet, ahol németek élnek, Németországhoz tartozónak vélte.²⁶ Sorra jelentek meg azok a magyar félelmeket megfogalmazó értekezések, publicisztikai írások, melyek a Magyarország nyugati felén, a Dunántúlon élő svábok Németországból érkező megerősítéséről, illetve német parasztok betelepítéséről szóltak egy olyan komplex területi politika részeként, amely végső soron ezeknek a térségeknek a birodalmi bekebelezését készíti elő.²⁷ Propagandakiadványokban igyekeztek erre a vélt veszélyre felhívni a figyelmet nem csupán a tudományos kutatók, hanem hazai politikusok is.

Erről a kérdésről szól és emblematikus példaként említhetjük meg a „Mentsük meg a Dunántúlt” című, 1936-ban Dénes István politikus (1889–1963) tollából született füzetet, melyben Dénes a magyar földbirtok rendszer szerkezetét ostromozza, és azt, hogy a „magyar föld” fokról fokra a bérleti rendszer keretében német kézbe kerül.²⁸ A kiadvány alaphangját jól tükrözi a „Nem az a fontos, hogy a németség bevándorolt, hanem az, hogy itt van és terjeszkedik” alfejezeti cím²⁹, illetve a propagandafüzet címdala, melyen a Német Birodalom hatalmas vörös foltjának védelmében „támad a sváb nagygazda a szerencsétlen magyar parasztszaládra”.

²⁴ Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok*. Magyar Történelmi Társulat: Budapest. 1995.; Czettler Antal: *Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941*. Magvető Kiadó: Budapest. 1996.; Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek*. (Szerkesztette: Ablonczy Balázs). Osiris Kiadó: Budapest. 2000. 334–340.; Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris Kiadó: Budapest. 2005.

²⁵ Pritz Pál: *Pax Germanica*. Osiris Kiadó: Budapest. 1999.

²⁶ Corni, Gustavo – Gies, Horst: *„Blut und Boden” Rassenideologie und Agrarpolitik im Staat Hitlers*. Verlag Schulze–Kichner: Idstein. 1994.

²⁷ A kérdésről l. Ungváry Krisztián: *Küzdelem az igazságrért Tanulmányok* Randolph L. Braham 80. születésnapjára. Szerk. Karsai László és Molnár Judit. Mazsihisz, Budapest, 2002. 785 p.)

²⁸ Itt köszönöm meg Kósa László szíves beszélgetését, melyben felhívta a figyelmet Dénes István ezen írására.

²⁹ Dénes István: *Mentsük meg a Dunántúlt!* Budapest. 1936: 9.

„A Dunántúlt hármassal fenyegeti. A szomszédos 70 millió német keleti politikája *külső* elnyeléssel fenyegeti, a Dunántúlon élő gazdag kisbirtokos svábság erőteljes szaporodása és földszerzése belső elnémetesedéshez vezet, a dunántúli magyarság egykézése pedig a dunántúli magyarságnak életfáját pusztítja. [...] Az új hitleri német III. Birodalom a német hegemoniát a Fekete-tengerig akarja kitolni. Hitler uralomra jutása után rögtön ki is adták az új német birodalom térképét, amely Ausztriát, Csehország nyugati részeit és a Dunántúlt a Dunáig egymagában foglalta. A Dunántúlt a maga latifundiumaival, pusztáival kész prédája a német birodalmi törekvéseknek. Nem is titkolják, hogy a Dunántúlt óriási pusztái, nagybirtokai igen alkalmas területek a német parasztság leteleptetésére. A német nemzetiszocialista párt telepítési politikájának főiránya a Dunántúlt.”³⁰

A magyarországi Volksbund, illetve a Német Állam területén működő, ám az országon kívül élő németiség helyzetének feltárására irányuló intézmények – saját érdekeik minél teljesebb megvalósításáért – igyekeztek szoros kapcsolatokat kialakítani a hasonló területen mozgó magyar kutatókkal.³¹ Ennek érdekében a németországi népiségkutatók (pl. Otto Brunner [1898–1982]³², Hugo Hassinger [1877–1952]³³, Wilfried Krallert – l. alább) óvatosan tapogatóztak a magyar földrajzosok körében is az esetleges németbarátság és együttműködési készség vagy

³⁰ Dénes István: *Mentsük meg a Dunántúlt!* Budapest. 1936: 3–8.

³¹ A kérdés jól feltárt, összegzően l. Tilkovszky Lóránt: *Ez volt a Volksbund*. Kossuth Kiadó: Budapest. 1978.; Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csokonai Kiadó: Debrecen. 1998. 39–123.; Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Lucidus Kiadó: Budapest. 2005.; Beer, Mathias. – Seewann, Gerhard (Hrsg): *Südstofforschung im Schatten des Dritten Reiches*. R. Oldenbourg Verlag GmbH: München. 2004.; Nehring, Karl (red.): *Südst.-Institut München 1930–1990*. R. Oldenbourg Verlag: München. 1990. – A nemzetiszocialista népiség-kutatások Magyarországot is érintő teljes szintézisként l. Haar, Ingo – Fahlbusch, Michael (Hrsg.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften*. K.G. Saur: München. 2008.

³² Tevékenységéről: Klee, Ernst: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*. Fischer: Frankfurt am Main 2005. 79.; Stoy, Manfred: *Das Österreichische Institut für Geschichtsforschung 1929–1945*. R. Oldenbourg Verlag: Wien – München. 2007.

³³ Tevékenységéről: Klee, Ernst: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*. Fischer: Frankfurt am Main 2005. 231.; Stoy, Manfred: *Das Österreichische Institut für Geschichtsforschung 1929–1945*. R. Oldenbourg Verlag: Wien–München. 2007.<http://www.sns.it/it/lettere/menunews/convegna/anniprecedenti/20042005/cipha2005/allegati/33Stoppel.pdf> (látogatás: 2010. május 19.).

éppen ellenszenv feltérképezésére.³⁴ Hugo Hassinger például a Birodalmi Tudományos, Nevelési és Képzési Minisztériumnak (Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung – REM) egyik jelentésében 16 magyar kutatót minősített oly módon, hogy a német érdekek szempontjából mennyire megbízhatóak. Habár a németek tevékenységét feltétlen szimpátiával figyelő Milleker Rezsőnek (1887–1945) a Prinz Eugen-díj adományozását javasolja³⁵, Kogutowicz Károlyt (1886–1948) és Fodor Ferencet (1887–1962) viszont negatív hangnemben zsidóként jegyzi, Cholnoky Jenőt (1870–1950), illetve Haltenberger Mihályt (1888–1972) pedig németelleneseknek. Hassinger véleménye szerint tehát a magyar földrajz fő áramlata problémát jelent a német népiségi célok magyarországi megvalósításában.³⁶

A német védnökség alatt megszületett első és a második bécsi döntés az új határrend előkészítésében szerepet játszó magyar geográfia és kartográfia számára óhatatlanul a tudományos kapcsolatok felerősödését eredményezte. Ha a helyzetet a magyar történelemírásban gyakran használt „mozgástér és kényszerpálya” kanonizált kifejezéssé vált terminussal írjuk le, akkor azt mondhatjuk, hogy – a német birodalmi törekvéseket komoly fenntartásokkal figyelő honi tudományos élet érzései ellenére – a német–magyar kötelékek *kényszerűen* szorosabbá váltak, a szabad magyar tudományos *mozgástér* beszűkült. A „szorosabbá válás” úgy érthető, hogy a német Volkstum-kutatók szabadon használhatták például az Államtudományi Intézet archívumát, majd később, Magyarország hadba lépését követően – l. lentebb – saját terepmunkával ellenőrizhették a magyar népességösszeírás nyelvi, nemzetiségi felvételezéseit. A magyar adattárakra támaszkodva kutatott a fent említett neveken kívül még például az SS tudományos népiségekutató hálózatát intézményesítő Karl

³⁴ Fahlbusch, Michael: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*. Nomos Verlagsgesellschaft: Baden–Baden. 1999: 279–284.; 649–650.; Aschauer, Wolfgang: Die Deutschen und/oder das Deutsche – Ethnizität und ihre Bedeutung für das Denken und Handeln der Donauschwaben (Ungarn). In: Büttner, Manfred (Hg.): *Geisteshaltung und Stadtgestaltung*. Frankfurt am Main 1997: 123–160.

³⁵ Milleker antiszemitizmusa és egyoldalú német elkötelezettsége negatív tónussal a hazai földrajz tudománytörténetébe is beépült. L. Fodor Ferenc: *A magyar földrajztudomány története*. MTA FKI: Budapest. 2006. 694.

³⁶ A jelentést idézi: Fahlbusch, Michael: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*. Nomos Verlagsgesellschaft: Baden–Baden. 1999. 648–649.

Christian von Loesch (1880–1951) és a müncheni Südost-Institut kutatója, Fritz Valjavec (1909–1960).³⁷

A nemzetiszocializmus geopolitikájának egyre radikálisabb térkép-zeteit nem csupán a magyar politika, hanem tehát a magyar földrajz is növekvő aggodalommal és félelemmel kísérte figyelemmel.³⁸ A Magyarországon élő német népcsoportot kutató német statisztikusok, geográfusok, néprajzkutatók megjelenésében, kutatási célkitűzéseiben a magyar földrajzosok, kartográfusok az ország területi integrációjának veszélyét látták. Amint arra fentebb már utaltam, a világháború éveiben a Volksbund égisze alatt folyó kutatások a magyarországi németiség „táji kötöttségének” és „életrevalóságának” vizsgálatát, számarányai minél pontosabb (ha lehet „felkerekített”) értékét – főként a potenciális Waffen SS-be sorozhatók létszámának növelése céljából – igyekeztek meghatározni, illetve az etnikai kartográfiai munkálatok segítségével a területi elhelyezkedését felmérni. Tényszerűen rögzítenünk kell azonban azt is, hogy a magyarországi szorosabb német tudományos kutatói jelenlét a második világháború alatt a magyar félnek is többször hasznára vált.

³⁷ Rónai András: *Térképezett történelem*. Magvető Kiadó: Budapest. 1989. 129–136. Loesch tevékenységéről: Retterath, Hans-Werner: Karl Christian von Loesch. In: Haar, Ingo – Fahlbusch, Michael (Hrsg.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften*. K.G. Saur: München. 2008. 386–389.; magyarországi szerepéhez: Tilkovszky Lóránt: *Ez volt a Volksbund*. Kossuth Kiadó: Budapest. 1978. 89. Valjavec életrajza és magyarországi kapcsolatairól: Popa, Klaus: Fritz Valjavec. In: Haar, Ingo – Fahlbusch, Michael (Hrsg.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften*. K.G. Saur: München. 2008. 697–700.; Tilkovszky Lóránt: Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944). *Századok*. 127. 1993. 601–649.

³⁸ A német és a magyar földrajz kapcsolatáról I. Fischer, Holger: *Deutsch-ungarische Beziehungen in der Geographie der Zwischenkriegszeit*. In: Fischer, Holger – Szabadváry, Ferenc (Hrsg.): *Technologietransfer und Wissensaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik*. Südosteuropäische Arbeiten 94. 291–352. München.; Fischer, Holger: *Das ungarisch-deutsche Verhältnis in der Zwischenkriegszeit: Freiraum - Partnerschaft - Abhängigkeit?* In: Schönfeld, Roland (ed.): *Germany and Southeastern Europe - Aspects of Relations in the Twentieth Century. Südosteuropa-Studie 58*. München. 1997: 59–70.; Ilyés Zoltán: *Az etnikai kép változásai a Vingai-járás falvaiban a 18. század elejétől napjainkig*. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék: Nyíregyháza. 2000. 153–183.; Keményfi Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. Kossuth Egyetemi Kiadó: Debrecen. 2004. 249–290; illetve I. Fodor Ferenc számos utalását összegző művében: Fodor Ferenc: *A magyar földrajztudomány története*. MTA FKI: Budapest. 2006.

Wilfried Krallert ellentmondásos emlékezete Magyarországon

A német kutatóknak azonban ahhoz, hogy Magyarországon célkitűzéseket megvalósíthassák, magyar alapadatokhoz kellett jutniuk, tehát igyekezniük kellett a magyar kollégáikkal mégiscsak jó viszonyt teremteniük, illetve alapvetően alkalmazkodniuk kellett a magyar kutatóintézményekhez. Ebben az ellentmondásos helyzetben tevékenykedett a magyarországi németek által lakott tájak feltérképezésében Wilfried Krallert, a Kárpát-medencében a második világháború német etnikai térképezését képviselő népiségkutató (Volkstumforscher)³⁹.

Wilfried Krallert (1912–1969) történész, kartográfus a nemzetiszocializmus idején (az Anschlusst követően) kifejezetten (és szinte csak) a politikai, geopolitikai célok alátámasztására szervezett Publikationstelle-Wien vezetőjeként jelent meg Magyarországon. Ez az intézmény a több, hasonló szervezetet magában foglaló Publikationstelle-hálózat közös célkitűzésének megfelelően az európai németiség területi helyzetének felmérésére, kulturális állapotának feltárására, Volkstum-térképek szerkesztésére, statisztikai sorok elemzésére szakosodott kutatóközpont volt. Krallert szolgálati magyarországi tevékenysége a következő pontokban összegezhető.⁴⁰

- A honi németiség körében megindult SS-sorozásokkal párhuzamosan Krallert azt a feladatot kapta, hogy ellenőrizze az

³⁹ Krallert, Wilfried: Geschichte und Methode der Bevölkerungszählungen im Südosten. 1. Rumänien. In: *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung* 3. 1939. 489–508.; Krallert, Wilfried: Die Planmäßigkeit auf dem Gebiet sowjetrussischer kartographischer Arbeiten. In: *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung* 7. 1943: 12–44.

⁴⁰ Wilfried Krallert élete és – többek között magyarországi – tevékenysége, a Publikationstelle-Wien működése Michael Fahlbuschnak köszönhetően több oldalról is alaposan feltárt. A jelen írásban éppen ezért a jól ismert adatokat nem ismétlem meg. A mellékelt, rövid, az alapvető tájékozódást segítő életrajzi adatok is Fahlbusch tanulmányaira támaszkodnak. Fahlbusch, Michael: Im Dienste des Deutschtums in Südosteuropa: Ethnopolitische Berater als Tathelfer für Verbrechen gegen die Menschlichkeit. In: Beer, Mathias – Seewann, Gerhard (Hrsg.): *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches*. R. Oldenbourg Verlag GmbH: München. 2004. 175–214.; Fahlbusch, Michael: Wilfried Krallert (1912–1969). Ein Geograf und Historiker im Dienst der SS. In: Hruza, Karel (Hg.): *Österreichische Historiker 1900–1945*. Böhlau Verlag: Wien – Köln – Weimar. 2008. 793–836; Fahlbusch, Michael: Krallert, Wilfried: Publikationstelle Wien. In: Haar, Ingo – Fahlbusch, Michael (Hrsg.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften*. K.G. Saur: München. 2008. 335–337; 496–504.

1941-es eredményeket és tegyen meg mindent a teljes magyarországi német lakosság pontos felvételezésére.⁴¹ Ennek a célnak az elérése érdekében építette ki a bécsi központ budapesti kihe-

⁴¹ A sorozás kérdéséről népszerűsítő formában de igen hasznos összeggést ad: Tilkovszky Lóránt: *SS-toborzás Magyarországon*. Kossuth Kiadó: Budapest. 1974. – Wilfried Krallert (1912–1969): Már 16 évesen elkezdődött politikai pályafutása, amikor létrehozta a 'Deutscher Mittelschülerbund' (magyarul: *Német Középsiskolások Szövetsége*) bécsi sejtjét az SA irányítása alatt; 1933 áprilisában belépett a Nemzetiszocialista Német Munkáspártba; 1934-től az SS tagja volt, azonosító száma 310323; A Dollfuss-kormányzat elleni júliusi merényletben az NSDAP hivatalos történészeként vett volna részt, ám közreműködése az utolsó percben meghiúsult; 1934-ben az SD-Főhivatalnak is tagja lett, amelynek nevében 1934-től 1941-ig és később az RSHA VI (röv: *Reichssicherheitshauptamt*, magyarul: *Birodalmi Biztonsági Főhivatal*) nevében is a Balkán térségben tanulmányi útnak álcázott utazásokon vett részt; Hans Hirschnél és Hugo Hassingernél, a bécsi SODFG (röv: *Süddeutsche Forschungsgemeinschaft*, magyarul: *Délnémet Kutatói Közösség*) vezetőinél történelem és földrajz tanulmányokat folytatott; Doktori avatása után sokoldalú politikai tevékenységei mellett 1935-től 1940-ig a 'Monumenta Germaniae Historica' munkatársa és a 1937-ben a SODFG kirendeltségének titkára lett, ez utóbbit később 'P-Stelle Wien' névre keresztelték át; 1938 júliusában SS-hadnaggyá léptették elő és már 1939 tavaszán az RSHA VI Hivatalához tartozott; Az RSHA számára fontos áttörést jelentettek Krallert kapcsolatai, amelyeket az 1940-es 2. bécsi döntést megelőző, Magyarország és Románia között folyó megbeszélések során kötött; 1941 áprilisában Krallert *Sonderführer „Z”* néven vett részt Jugoszlávia megszállásában és a Külügyminisztérium 'Künsberg Sonderkommando'-jával fontos dokumentumokat és térképeket foglalt le. Az itt fellelhető adatokat a lehető legrövidebb időn belül nemzetiségi térképekre vitték át és az etnikai alapú földbirtokrendezésekkor az SS és a Wehrmacht számára rendelkezésre bocsátották; Jelentős volt Krallert dél-európai és román népességstatisztikus Sabin Manuilă-val a kapcsolata. Krallert egy 44 térképet átfogó munkát adott le Románia etnikai térszerkezetéről a 'P-Stelle Wien'-nél; A külügyminisztérium megbízásából végzett feladatokat 1939-től kezdve, melynek lényege, hogy a németésre vonatkozó etnikai adatokat a községek szintjén ellenőrizze; Krallert feladata volt a Duna-menti svábok elmagyarosításának kutatása Szatmárban és a Bánátban, továbbá felvetett egy olyan lehetőség is, hogy ezen asszimilálódott népcsoportokat román kormányzati segítséggel visszánémetesítsék; Krallert 1943-ban átveszi a Walter Schnellenberg irányította RSHA SD VI G, azaz a Tudományos-módszertani Kutatóosztály csoportvezetői funkcióját. Krallert volt felelős a hírszerzésért, továbbá a kulturális kincsek és a tudományos könyvtárak elrablásának megszervezéséért, amely anyagokat az RSHA alá tartozó kutatóintézetekhez juttatták. Krallert Magyarországon: 1944. május 5-én közel 150 zsidó könyvesbolt és antikvárium ellen követett el az SS csapás-szerű támadást. Célja volt részint a „végső megoldás” keretében a zsidó kulturális örökség megsemmisítése másrészt az esetlegesen hasznos tudományos könyvek összegyűjtése. A 'P-Stelle Wien' akciói megmutatták, hogy milyen mozgástérrel rendelkeztek az SS népességkutatói Magyarországon.

lyezett intézetét a német Volksbund-házban Irma Steinisch vezetésével. „Árgus szemekkel ügyeltek” a magyarországi németiség népmozgásaira, a hivatalos magyar statisztikai adatokra.

- Krallert igyekezett a magyarországi németek statisztikai adatait települési bontásban nyomon követni, ezzel összefüggésben „kérdéseket tett fel” a Duna-menti svábok vélt elmagyarosítására vonatkozóan a magyarországi Szatmárban, illetve a Baranya, Tolna, Somogy megye német lakta részén, az ún. Schwäbische Türkei-ban.
- A megbízás alapján Krallert összességében kifogásolta az 1941-es magyarországi népszámlálás németiségre vonatkozó adatait. Túlságosan nagy eltérést tapasztalt a hazai németek anyanyelv és nemzetiség bevallása között (anyanyelv: 719.762, nemzetiség: 533.045). Ezért azt tervezték, hogy több faluban újraszámlálják a németeket. A belső számlálás eredménye az lett, hogy a németek a Magyarországhoz csatolt Délvidékkel együtt 1.2 milliós németiséget kezdtek emlegetni, és kitüntetett helye lett Magyarországnak a német kisebbség szempontjából.⁴² Krallert a két adat közötti eltérést azzal magyarázta, hogy a magyar kormány olyan hangulatot kelt, amely nem kedvez a nemzetiségi hovatartozás önbevallásához. Ha vállalják (német) nemzetiségüket, akkor annak kitelepítés lesz a vége. Így amikor a Népinémet Közvetítőhivatal (VOMI – Volksdeutsche Mittelstelle) falunyilvántartást szeretett volna a magyarországi sváb falvakról készíteni, Krallert hevesen ellenkezett. (Bár természetesen ez a millió felüli adat a realitástól messze esik, az SS az 1941-es népszámlálási eredményeket nagy sikernek tartotta, hiszen az etnikai adatok mégiscsak azt jelezték, hogy németek nem asszimilálódtak, nem olvadtak be a magyarságba.)⁴³
- Krallert úgy vélte, hogy a parasztság eddig is hamis adatokat szolgáltatott a mezőgazdasági termelőtevékenységéről, mert nem tudhatták, hogy kitelepítésüket, kényszermigrációjukat vagy egy speciális népcsoportadót készít a magyar kormányzat ezzel elő. Ennek ellenére az SS legfelsőbb vezetése arra utasította Krallert, hogy fejtse ki nézetét arra vonatkozóan, hogy a háború után a térség népi németiségét, tehát a magyarországi németeket is,

⁴² Tilkovszky Lóránt: *Ez volt a Volksbund*. Kossuth Kiadó: Budapest. 1978. 150–151.

⁴³ Fahlbusch, Michael: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*. Nomos Verlagsgesellschaft: Baden-Baden. 1999. 651.

összetelepítsék-e a majdan üres Ostlandban vagy áttelepítsék őket a Német Birodalomba.⁴⁴

A saját térképserkesztési munkálatai mellett Wilfried Krallert figyelme tehát a birodalmi politikai célok érvényesítése érdekében kiterjedt azon országok kutatóinak tevékenységére is, akik hasonló témakörökben mozogtak, és az SS-Sturmbannführer (őrnagy) igyekezett a térség ezen szakembereit a saját kiterjedtebb lehetőségeivel segíteni. A Teleki Pál miniszterelnök által 1926-ban alapított Államtudományi, majd Teleki öngyilkossága (1941) után az elhunyt miniszterelnök nevét felvevő Teleki Intézetben folytak Budapesten etnikai térképészeti munkálatok, melyek elsődlegesen a Kárpát-medencében élő magyarok számarányainak statisztikai és térbeli változását követték nyomon.⁴⁵ Krallert számára ez az intézet – mondhatjuk így – ideális adataranybánya volt, hiszen az osztrák történész-geográfus pontosan az Államtudományi Intézet profilját meghatározó területen tevékenykedett. Nem véletlen, hogy Krallert részint az intézményi, részint a személyes kapcsolatok elmélyítésére törekedett az Államtudományi (majd Teleki) Intézettel és az intézeti kutatókkal.⁴⁶

A jó viszony kiépítése ebben az esetben azt jelentette, hogy az adattár és a térképészeti apparátus német használatát nem az erőfölény, hanem alapvetően a kölcsönös segítségnyújtás jellemezte.

⁴⁴ Krallert magyarországi tevékenységére vonatkozó pontok: Fahlbusch, Michael: Im Dienste des Deutschtums in Südosteuropa: Ethnopolitische Berater als Tat Helfer für Verbrechen gegen die Menschlichkeit. In: Beer, Mathias – Seewann, Gerhard (Hrsg.): *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches*. R. Oldenbourg Verlag GmbH.: München. 2004. 175–214.; Tilkovszky Lóránt: *Ez volt a Volksbund*. Kossuth Kiadó: Budapest. 1978. 151–153; 177–179; 264–268.; Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Lucidus Kiadó: Budapest. 2005. 292–299; 334–339.

⁴⁵ Az Államtudományi (később Teleki) Intézet történetét l. Für Lajos: A nemzeti-ség-(magyarság-)tudomány múltja. *Műhely*. 3. 1983. 18–31.; Kosáry Domokos: A Teleki Intézet emlékezete. *Magyar Könyvszemle*. 3. 2000. 251–252.; Sirpák Lilli: A Teleki Intézet. Beszélgetés Kosáry Domokos történésszel. *Kapu*. II./11. 1989. 42–44.; Rónai András: *Térképezett történelem*. Magvető Kiadó: Budapest. 1989.; Czetler Antal: *Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941*. Magvető Kiadó: Budapest. 1997.; Balahó Zoltán. – Gál Vilmos: Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképtől a régészeti bibliográfiáig. *Történeti Múzeológiai Szemle*. 5. Magyar Múzeumi Társulat: Budapest. 2005. 75–128.

⁴⁶ Fahlbusch, Michael: Wilfried Krallert (1912–1969). Ein Geograf und Historiker im Dienst der SS. In: Hruza, Karel (Hg.): *Österreichische Historiker 1900–1945*. Böhlau Verlag: Wien–Köln–Weimar. 2008. 793–836 [816.]

Wilfried Krallert, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) Biztonsági Szolgálatának (SD) VI. (Külföldi tevékenység) Hivatala G (Tudományos-módszertani) Kutatóosztálya vezetőjeként⁴⁷ a háború időszakában is teljesen szabadon járhatott Délkelet-Európa országaiban és jutott hozzá a kutatásaihoz szükséges anyagokhoz. A térségben élő ún. népi németek felmérése, térképezése érdekében szívélyes viszonyt ápolt a román demográfus Sabin Manuilával (1894–1964), a román Központi Statisztikai Intézet vezetőjével, így Krallert első kézből kapott adatokat – többek között – a romániai etnikai viszonyokról, a zsidóság, illetve a csángók számarányairól, területi elhelyezkedésükről.⁴⁸ Jakabffy Imre (1915–2006) visszaemlékezése szerint: „Volt egy Krallert nevezetű SS tiszt, aki a Honvéd Térképészeti Intézetben is ügyködött. Beszélgetünk, és akkor azt mondta, hogy ő éppen Moldvába, Romániába megy – akkor ő mehetett – és azt mondja: megy, megnézi az ő statisztikájukat, különösen a csángók érdekelték. S a csángóknál én azt mondtam neki, hogy Manuilă statisztikájával szemben én kimutattam [...], hogy volt náluk anyanyelvi kérdés és nemzetiségi kérdés. A kettőt szándékosan (vagy szándéktalanul) összecezerélték!”⁴⁹

Ezeket a román, igen nehezen megszerezhető, nem kiadott vagy csak torzítottan megjelent statisztikai adatokat Krallert például természetesen megosztotta az Államtudományi/Teleki Intézet munkatársaival. (Valószínű, hogy ugyanígy tájékoztatta Krallert viszont a román statisztikusokat is a magyarok munkálatairól és adta át Romániában az Államtudományi/Teleki Intézetben kapott értesüléseit. Erre abból is következtethetünk, hogy Krallert megkülönböztetett figyelmet szentelt a magyar nemzetiségi térképek szerkesztési módszereinek, amelyekkel az Államtudományi, majd Teleki Intézet igyekezett a Románia felé

⁴⁷ A Biztonsági Szolgálaton belüli Tudományos Osztály létrejöttéről: Schellenberg, Walter *emlékiratai*. Téka, Zrinyi: Budapest. 1989. 203–204.

⁴⁸ Fahlbusch, Michael: Wilfried Krallert (1912–1969). Ein Geograf und Historiker im Dienst der SS. In: Hruza, Karel (Hg.): *Österreichische Historiker 1900–1945*. Böhlau Verlag: Wien–Köln–Weimar. 2008. 793–836 [814–816].

⁴⁹ Az interjút Jakabffy Imrével 2004. december 27-én készítettem. Az SS álláspontját a csángók ügyében Fahlbusch munkái mellett magyarul I. Arens, Meinolf: Egy etnikus csoport a totalitárius népességgpolitika feszültségmezéjében. A moldvai magyarok/csángók a román–magyar–német kapcsolatok tükrében (1944). In: Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc (szerk.): *Lokális és transznacionális életvilágok*. Kriza János Társaság: Kolozsvár. 2008. 145–180.

megfogalmazott etnikai alapú magyar területi követeléseit vizuálisan megjeleníteni.⁵⁰⁾

Ha ebben az összefüggésben tekintünk Jakabffy Imre emlékezetére, akkor érthetővé válik, hogy Jakabffy Krallerthez fűződő emlékei *nem feleltek* meg az életrajzi pontokban megfogalmazott igen súlyos morális aspektusokat felvető tevékenységének. Az erdélyi származású, a német és a román nyelvet biztosan birtokló Jakabffy – igen fiatalon – 1939 augusztusától Teleki Pál, majd Rónai András mellett dolgozott román referensként az Államtudományi/Teleki Intézetben.⁵¹ Jakabffy Wilfried Krallert, a Publikationstelle Wien és az intézet kirendeltségének, a budapesti Volksbund-házban működő Außenstelle Budapestnek a tevékenységét úgy ítélte meg, hogy segítségük nélkül *nem* készültek volna el a második világháború magyar etnikai térképei. Nem születhetett volna meg például a Jakabffy által szerkesztett *Ethnographische Landkarte Rumäniens vom Jahre 1930* (1942), a *Közép-Európa nemzetiségi térképe* (1942), sőt a több tucat térképet tartalmazó *Közép-Európa Atlasz* (1945) sem.

Jakabffy 1942-es *Közép-Európa nemzetiségi térképe* a híres Teleki-féle „Carte Rouge” metodikájával készült. A szerző elmondása szerint a térkép fáradtságos munkával, több év munkájának eredményeként állt össze, majd magára a nyomdai kivitelezésre a Magyar Királyi Honvéd Térképészeti Intézetben került sor.⁵² Jóllehet a hadsereg térképészeti nyomdája ebben a tekintetben mindig készségesen az Államtudományi/Teleki Intézet rendelkezésére állt a tudományos térképek kinyomtatására, illetve készültek más, civil földabroszok is, 1942-re a Honvédtérképészeti Intézet helyzete azonban megváltozott. A színes és nagy kivitelezési

⁵⁰ Fahlbusch, Michael: Wilfried Krallert (1912–1969). Ein Geograf und Historiker im Dienst der SS. In: Hruza, Karel (Hg.): *Österreichische Historiker 1900–1945*. Böhlau Verlag: Wien–Köln–Weimar. 2008. 793–836 [817.]

⁵¹ <http://members.chello.nl/gajakabffy/Archiv.htm> (10.10. 2009); Balahó Zoltán. – Gál Vilmos: Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképtől a régészeti bibliográfiáig. *Történeti Muzeológiai Szemle*. 5. Magyar Múzeumi Társulat: Budapest. 2005. 75–128. [94.]

⁵² Balahó Zoltán. – Gál Vilmos: Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképtől a régészeti bibliográfiáig. *Történeti Muzeológiai Szemle*. 5. Magyar Múzeumi Társulat: Budapest. 2005. 75–128. [96.]; Balla János – Hrenkó Pál: *A magyar katonai térképészet története*. HM Térképészeti Szolgálat Főnökség: Budapest. 1991.; Jakabffy Imre: *Magyarázat Közép-Európa nemzetiségi térképéhez 1942*. Teleki László Alapítvány Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat: Budapest. 1994. – Rónai András szerepéről a fenti térképek elkészítésében l. Kocsis Károly: Rónai András, az etnikai földrajzos. *Földrajzi Értesítő*. 57. 1–2. 2008. 55–70.

méretű térképek nyomása fokozatosan ellehetetlenült, hiszen a háború időszakában minden térképészeti munkálatot a hadműveleti térképek elsőbbsége alá rendelték. A háború előrehaladása teremtette hiány következményeként még maguknak a katonai térképeknek a megvalósítása is (a technikai feltételek megteremtése és a nyersanyagok beszerzése) egyre komolyabban kihívást jelentett az intézetnek.⁵³ Etnikai térképek előállítására tehát a katonai nyomdának 1941-től (Magyarország hadba lépésétől) egyszerűen már alig volt lehetősége. (Sőt. A helyzetet súlyosbította a későbbi években a német csapatok térképi kiszolgálása, parancsainak végrehajtása is.⁵⁴)

* * *

A Rónai szerkesztette *Közép-Európa Atlasz* elkészítésének körülményei, nyomásának irdatlan nehézségei az aprólékos visszaemlékezéseknek és az eredeti Atlasz szinte mitikus elérhetetlenségének köszönhetően (alig pár példány készült) mélyen beágyazódott a magyar kartográfia-történet narratív hagyományába. A hatalmas munkát 1944 késő őszén, 1945 kezdetén Balatonfüreden fejezték be. Ide, a balatonfüredi Esterházy-szállodába telepítették ki Budapestről a Teleki Intézetet, ahol nem csak az irodákat rendezték be, hanem a térképek és összességében az Atlasz megvalósításához szükséges technikai háttérrel – nyomdagépeket, festéket, papírt – is kiépítették, illetve a fővárosból leszállították.⁵⁵ Ha ezt a történetet a bevezető sorokban említett, Pierre Nora által megfogalmazott „emlékezeti hely” értelmében fogalmazzuk meg, azt mondhatjuk, hogy a *Közép-Európa Atlasz*-t a magyar nemzeti emlékezeti helyek közé nem csak a számos, a magyar állam- és etnikai tér Európa középső területének összefüggésébe történt beágyazása és a magyar álláspont vizuális megjelenítésének sokszínűsége emelte, hanem annak a heroikus küzdelemnek az emlékezete is, amellyel az intézet munkatársai az összeomlás, a háborús végjáték közepette is igyekeztek a „magyar ügyet” saját szakterületükön szolgálni.

⁵³ Balla János – Hrenkó Pál: *A magyar katonai térképészet története*. HM Térképészeti Szolgálat Főnökség: Budapest. 1991

⁵⁴ Balla János – Hrenkó Pál: *A magyar katonai térképészet története*. HM Térképészeti Szolgálat Főnökség: Budapest. 1991. 67–ff.

⁵⁵ Rónai András: *Térképezett történelem*. Magvető Kiadó: Budapest. 1989. 307–322.; Rónai András (szerk.): *Közép-Európa Atlasz*. (fakszimile kiadás). Szent István Társulat – Püski Kiadó: Budapest. 1993: 9; 11–12.; Balahó Zoltán – Gál Vilmos: Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképtől a régészeti bibliográfiáig. *Történeti Muzeológiai Szemle*. 5. Magyar Múzeumi Társulat: Budapest. 2005. 75–128. [106–110.]

Ám ezen archivált és mondhatjuk, mára kanonizált Atlasz-történet-hez egy másik narratíva, a „fel nem fejtett” események, azaz a *tudatos tör-lés, felejtés folyamata* is hozzátapad.

* * *

Jakabffy Imre a vele készült interjújában elmondta, hogy a térképekhez szükséges festék és a papír tekintetében voltak a legnagyobb bajban, hiszen egyrészt – ellentétben a katonai célú térképektől – a nemzetiségi mappák plasztikus színalkalmazásához nagyon jó minőségű és számtalan színárnyalatú festékre volt (és van ma is) szükség, másrészt pedig – amint arra az előzőekben már utaltam – az összes rendelkezésre álló térképpapír csupán a hadászati térképek előállításához volt (igen szűkösen) elegendő.⁵⁶ *Ebben a helyzetben segítette ki a magyar etnikai kartográfusokat Wilfried Krallert.* Speciális papírt és jó minőségű nyomdafestékeket bocsátott a Teleki és általa a Honvéd Térképészeti Intézet számára az *Ethnographische Landkarte Rumäniens vom Jahre 1930* és a *Közép-Európa nemzetiségi térképe* kivitelezésére (1942)⁵⁷, illetve a készülő *Közép-Európa Atlasz* megvalósítására: „Svájci festékekkel dolgoztunk, amit hozott nekem a Krallert, az ő német nyomdái, a Honvédkartográfiaának vitt, tehát olyan színeket kértünk tőle, melyek nem fakulnak ki, volt ugye az I. G. Farben Industrie, onnan jó festékek jöttek. Krallert hozta a festékeket és a papírt! Annyira nem volt semmink! Közép-lila lett volna a rózsaszín (a román területek a *Közép-Európa nemzetisége térképen* – K. R.), de a festék! Olyan lett, amit kaptunk!”⁵⁸

Krallert 1944 tavaszától, Magyarország megszállása után a budapesti zsidóság kulturális/tudományos javainak áttekintéséért és a megszürt, a birodalom tudományos érdekcéljai megvalósítására hasznosítható nyomtatott források elszállításáért volt felelős. Ez azt is jelentette, hogy az előző években is jól működő magyar-német etnikai kartográfiai kapcsolatokat felerősítette Krallert intenzívebb fővárosi jelenléte. A Teleki Intézet nehéz helyzetében, a tudományos apparátus kiköltöztetésének szervezése közepette igyekezett továbbra is biztosítani Rónai és Jakabffy számára a háttéranyagokat.

⁵⁶ Balla János – Hrenkó Pál: *A magyar katonai térképészet története.* HM Térképészeti Szolgálat Főnökség: Budapest. 1991. 67–ff.

⁵⁷ Balla János – Hrenkó Pál: *A magyar katonai térképészet története.* HM Térképészeti Szolgálat Főnökség: Budapest. 1991. 67–ff.

⁵⁸ Jakabffy elbeszélése, 2004. december 27.

A papírt Krallert a berlini intézetéből, a *Geographischer Dienst des Auswärtigen Amtes nyomdájából hozta*⁵⁹, a festékek pedig az SS szervezetén belül működő SD Tudományos-módszertani (VI.) Kutatóosztálya által részint a baseli székhelyű J. R. Geigy A.G.-tól, részint az I. G. Farben Industrie-ből érkeztek. A svájci J. R. Geigy A. G. szoros kapcsolatban állt egyrészt a frankfurti (Frankfurt am Main) székhelyű I. G. Farbennel, illetve magával a Nemzetiszocialista Párttal (NSDAP) és a Hadügyminisztériummal (Reichsministerium für Bewaffnung und Munition) olyan céggént, amely egyrészt a párt, másrészt a hadsereg egyenruháihoz, hatalmi szimbólumaihoz (zászlók) szállított festékeket.⁶⁰

Az I. G. Farben nemzetiszocialista időszakának története és ezen belül az SS-szel való kapcsolata – a kezdetektől egészen Monowitz-ig – jól feltárt.⁶¹ A második világháború alatt folyó magyar nemzeti érdekeket szolgáló nagy etnikai térképészeti munkálatok tehát attól az I. G. Farben-től kapták a festékeket, amelynek haditermelését (pl. szintetikus gumi, benzin) az SS ellenőrizte, és amely cég leányvállalata, a Degesch (Deutsche Gesellschaft für Schädlingbekämpfung) a Zyklon B-t szállította – többek között – Auschwitzba.⁶² Auschwitz-Birkenaubába, amely megsemmisítő táborban, a Közép-Európa Atlasz készítésének időszakában⁶³ (1944-ben), éppen több százezer magyart pusztítottak el az SS-en keresztül Magyarországra nyomdafestéket szállító cég termékével.

* * *

⁵⁹ Itt köszönöm meg Michael Fahlbusch papírra vonatkozó szíves közlését.

⁶⁰ Straumann, Lukas. – Wildmann, Daniel: Carl Koechlin, die J. R. Geigy A. G. und die NSDAP. In: Haumann, Heiko – Petry, Erik – Richers, Julia (Hg.): *Orte der Erinnerung: Menschen und Schauplätze in der Grenzregion Basel 1933–1845*. Christoph Merian Verlag: Basel. 2008. 128–131. Itt mondok hálás köszönetet Jörn Happelnek a baseli adatokért és segítségéért.

⁶¹ Borkin, Joseph: *Die unheilige Allianz der I.G.-Farben. Eine Interessengemeinschaft im Dritten Reich*. Campus: Frankfurt am Main. 1990.

⁶² Pressac, Jean-Claude: *Die Krematorien von Auschwitz*. Piper: München. 1994. 136 ff.

⁶³ Rónai András (szerk.): *Közép-Európa Atlasz*. (faksimile kiadás). Szent István Társulat – Püski Kiadó: Budapest. 1993. 12. Rónai az Atlaszhoz írt előszavában külön ki is emeli a papír- s festékellátás nehézségeit. L. még: Balahó Zoltán – Gál Vilmos: Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképtől a régészeti bibliográfiáig. *Történeti Muzeológiai Szemle*. 5. Magyar Múzeumi Társulat: Budapest. 2005. 75–128. [106; 109.]

Jakabffy történetének több rétege van, melynek csak vékony szeletét képzik a jól „kriminalizálható” tények. Sokkal mélyebbre és viszont részint a személyes emlékezeti szintre, a homo narrans a felejtés/émlékezés bonyolult szövetéből kibontható elbeszélésre, azaz a történet tartalmi jellegzetességeire irányuló kérdés (A), és részint az ebből kibontható, a „térbeli fordulat” paradigmaváltás alapján az „új geográfiai” olvasatra (B) irányított figyelem.

(A) A Jakabffy Imrével folyt beszélgetés kontextusát alapvetően meghatározta, hogy jóllehet személyes találkozásunkat előkészítve egy kötetemet, pár írásomat a lakására előre elküldtem, de mégis számára ismeretlenül, ám az élete és a két világháború közötti magyar nemzetiségi kartográfia történetére nagy érdeklődéssel tekintve jelentkeztem be hozzá. Örömmel állt az interjú rendelkezésére, a saját otthonában, nagyon kellemes körülmények között, kifogástalan feszes angol viseletben, elegáns porcelánkészletben szervírozott kávéval, süteményekkel, teával és teljes nyugalommal fogadott. Úgy mondanám, hogy „rám szánta a napja egy nagy részét”. Ez a helyzet természetesen számomra is komoly kötelezettségekkel járt, hogy az előre eltervezett vázlataimat és gondolataimat talán az előzetes megfontolásaimnál is szigorúbban rendezzem.

A hangulatot azért tartom fontosnak leírni, mert ezek a körülmények is hozzájárultak vendéglátóm *nyitottságához*, azaz alapot adtak beszélgetésünk igen őszinte légköréhez. Hiszen amint a találkozás érdemi, szakmai részére térünk, melyben térképeinek készítési körülményei iránt érdeklődtem, Jakabffy Imre Krallert személyét már az első percekben azonnal szóba hozta és az ott tartózkodásom alatt a német Volkstum-kutatóra többször is visszatért. Másként fogalmazva, *Jakabffy a világháború honi etnikai térképserkesztésének és technikai, színbeli kivitelezésének történetét innét fejtette fel.* (A Teleki Intézet múltjának jól ismert részleteit, a balatonfüredi kitelepülést és élete ezen szakaszának eseményeit számomra nem is részletezte, csupán utalt az éppen akkor vele készült életútinterjúra, hogy ott ezek a dolgok részletesen olvashatóak lesznek.⁶⁴) Jelezni szeretném viszont azt is, hogy a beszélgetésünk nem volt semmilyen tekintetben sem drámai, illetve nem volt semmilyen traumatikus feltárulkozásról, pláne tudatos morális megfontolásokról szó, és nagyon-nagyon távol állt az is a helyzettől, hogy „akkor most Jakabffy, a Nagy Idők Tanúja-

⁶⁴ Az interjú később meg is jelent: Balahó Zoltán – Gál Vilmos: Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképtől a régészeti bibliográfiáig. *Történeti Muzéológiai Szemle*. 5. Magyar Múzeumi Társulat: Budapest. 2005. 75–128.

ként eddig még nem ismert valamiféle nagy titkokat árul el.” Nem. Egyszerűen Jakabffy elbeszélésében egy olyan szemszög érvényesült, amely akkor és ott a homo narrans (Jakabffy) a térképek kivitelezési körülmények tekintetében a *legérvényesebbnek* tekintett: „[...] a narratív struktúrában megnyilvánuló emlékezés eleve retrospektív jellegű, valójában nem a múlt szintén narratív módon feldolgozott tapasztalatát, hanem a jelen horizontjából feltáruló múltat beszéljük el.”⁶⁵

A Krallert-történetet az akkori jelen, azaz a beszélgetési helyzet írta. A narratológiai értelmezések a „felkért emlékezés” során teremtődő elbeszélésekben hangsúlyosan kiemelik az elmondott szöveg egyszeri, erősen szituatív jellegét, hangulati tartalmát.⁶⁶ A kartográfus Jakabffy tehát *abban* a beszédhelyzetben úgy vélte, hogy a világháborúban készült nemzetiségi térképek *technikai* előállításának története *csak így*, a német segítség részletes ismertetésével releváns, *hiteles*. Azaz a térképek és a Közép-Európa Atlasz jól ismert *reáltörténete* mégiscsak hiányos az eddig el nem mondott, közvetlen írásos nyomokra nem támaszkodó szubjektív narratíva nélkül.⁶⁷ Messze vezetne Jakabffy emlékezésének pszichológiai háttérfeltárása, de valószínű, hogy liminális élethelyzete (pályakezdés, nősválás), bizonyítási vágya, főnökével (Rónai András) való éles konfliktusa – hiszen Jakabffy élete alkonyán még nekem is megrögzült keserűséggel beszélt Rónairól, a Teleki Intézetben vezetése alatt elszenvedett sérelmeiről⁶⁸ –, az Erdélyben élő családtagjai iránt érzett mély felelőssége és aggodalma, illetve roppant vállalásainak terhe (Közép-Európa és Románia etnikai térszerkezetét ábrázoló térképe) emlékezetébe mélyen beépített minden segítséget, amit egyáltalán abban a traumatikus élethelyzetében *valakitől* kapott, hiszen azokban az években Krallertben Jakabffy elsősorban kollégát és nem az európai, majd a magyarországi megszállás (1944) SS-tisztjét látta. Ám az *eleve* tudatosan strukturált és kimondottan a nyilvánosság számára szintén 2004-ben készült

⁶⁵ Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág Kiadó: Budapest. 2000. 133–137.

⁶⁶ Kónya Ildikó: Személyes múlt és történelem: memoárok. In: Pléh Csaba – László János – Oláh Attila (szerk.): *Tanulás, kezdeményezés, alkotás*. ELTE Eötvös Kiadó: Budapest. 2001. 286–293.

⁶⁷ Gyáni Gábor: 2000. 137.

⁶⁸ Jakabffy rossz viszonya Rónaival közismert: Balahó Zoltán – Gál Vilmos: Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképtől a régészeti bibliográfiáig. *Történeti Múzeológiai Szemle*. 5. Magyar Múzeumi Társulat: Budapest. 2005. 75–128 [106.]

életútinterjúban Jakabffy nem említette a Krallerttel ápolt segítő kapcsolatát.⁶⁹ Az élettörténet-elemzések elméleti irodalma alapján úgy fogalmazhatunk, hogy az SS-szál – egyáltalán valami módon a magyar tudománytörténetben kitapintható jelenléte – meghatározó, *reprezentatíván negatív* tartalmat hordoz napjainkban is.⁷⁰

Jóllehet természetesen nem titkoltam – az asztalon forgott a magnó –, hogy beszélgetésünk esszenciáját majd publikálni szeretném, és az is igaz, hogy a találkozásunk nagyon informatív szakmai beszélgetés volt, de – amint azt fentebb említettem – alapvetően az interjú mégiscsak egy „nem hivatalos”, nagyon kellemes légkörű eszmecsere volt. Habár a részemről tehát nyíltan jelen volt a beszélgetés információinak nyilvánosságra hozatali „egyszer majd” szándéka, Jakabffy teljes természetességgel fejtette ki az SS öt segítő tevékenységének részleteit. Azaz Jakabffy tapasztalati terében Krallert emlékezete a beszélgetésünk idejében *érvényes erejű* és egyszerűen az utókor számára *mégiscsak* tényszerűen *rögzítendő* volt.⁷¹ Talán úgy fogalmaznék a legpontosabban, ha Keszeg Vilmos a nemzetközi szakirodalom „el nem mondott” terminusának⁷² igen találó árnyalása nyomán bevezetett kifejezésével azt írom, hogy Jakabffy számára az etnikai térképek kivitelezésében az SS-szál létezése és szerepe az életútinterjúja leendő olvasói tere számára, ha nem is tudatosan megőrizendő titok, hanem hallgatólagosan egy „el nem beszélhető”, amíg a velem folytatott párbeszédben egy egyszerű, „*még el nem mondott*” történet volt.⁷³

⁶⁹ Nem csupán a majd 2005-ben megjelent interjújában, hanem a beszélgetés hanganyagában sem utal Jakabffy Krallertre. Itt köszönöm meg Balahó Zoltán szíves szóbeli közlését.

⁷⁰ Keszeg Vilmos: Élettörténetek populáris regiszterekben. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberök, életpályák, élettörténetek*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság: Kolozsvár. 2007. 151–197. [179].; Kovács Éva: Narratív biográfiai elemzés. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány – Módszertani jegyzet*, Néprajzi Múzeum-PTE: Budapest-Pécs. 2007. 373–396; Elméleti háttérként l. Pataki Ferenc: Az önéletírás „dramaturgiája:” az élettörténeti forgatókönyvek. In: Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Osiris Kiadó: Budapest. 2001. 309–359.

⁷¹ Ricoeur, Paul: Emlékezet – felejtés – történelem. In: Thomka Beáta (szerk.): *A kultúra narratívái. (Narratívák 3.)*. Kijárat Kiadó: Budapest. 1999. 51–67. [51.]

⁷² Portelli, Alessandro: *The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue*. The University of Wisconsin Press. 1997: 4–23.

⁷³ Keszeg Vilmos: Élettörténetek populáris regiszterekben. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberök, életpályák, élettörténetek*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság:

Jakabffy felismerte, hogy a nemzetiszocialista szál nyilvános említése az 1998/90-es rendszerváltás után ismét a nemzeti tudomány rangjára emelkedett, és a térségünkben feléledő szimbolikus nemzeti küzdelmekben részt vevő etnikai kartográfia, ám még inkább a második világháborúban készült nemzetiségi térképeket szabadon és kritikátlanul használó magyar politikai és társadalmi plénumok számára egyszerűen *kényelmetlen* lett volna. Igazából tehát nem is kérdés, hogy Krallert és az SS Biztonsági és Felderítő Szolgálat Tudományos-módszertani Kutatóosztályának magyarországi térképészeti szereplése miért vált egy, a *nyilvánosság alá szorított történetté*.⁷⁴

(B) Amint arról a tanulmány felvezető bekezdéseiben szó volt, a lineáris térképtörténet-írást a „cartographic turn” folyamatában felváltotta az egy adott térkép szerkesztését meghatározó körülmények elemzése, a térképészkítés „mögöttes” szándékainak feltárása, a földabrosz kommunikációs hálóban betöltött szerepének és helyének értelmezése, valamint a térképszemiotika.⁷⁵ *Minden egyes térképnek tehát elbeszélte története is van.* „A dolgokat, legyenek azok körültpinthatóak vagy láthatatlanok, épp a történetük teszi létezővé.”⁷⁶ Ez azt jelenti, hogy nem tekinthetünk el nem csak a térkép eredeti céljától, attól az ideológiai tartalomtól, amit a térkép az adott történeti helyzetben magában hordozott, hanem *az elkészülés körülményeitől, másként fogalmazva, a szerkesztés kulturális terétől sem.* Egyszerűen nem lehet a térképeket az egykori kontextusokból

Kolozsvár. 2007. 151–197. [178].; Hedeşan, Otilia: Az élettörténet és a hivatás újraalkotása. *Néprajzi Látóhatár*. XV/3–4. 2006. 57–77. [57–66.]. A narratív történetek elemzésének kérdését széles nemzetközi irodalmi kitekintéssel l. Keszeg Vilmos szinte teljes életművében. Szintézisként l. Keszeg Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológiai Tanszék: Kolozsvár. 2008.; illetve: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Ember, életpályák, élettörténetek*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság: Kolozsvár. 2007. tanulmányait. Az ún. „narratív fordulat” folyamatáról l. Orosz Magdolna: „Az elbeszélés fonala”. *Narráció, intertextualitás, intermedialitás*. Gondolat Kiadói Kör: Budapest. 2003. 9–45.; László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratív pszichológia. Narratívák 5. Kijárat* Kiadó: Budapest. 2001.

⁷⁴ Keszeg Vilmos: Élettörténetek populáris regiszterekben. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Ember, életpályák, élettörténetek*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság: Kolozsvár. 2007. 151–197. [179].

⁷⁵ Schneider, Ute: *Die Macht der Karten*. Primus Verlag: Darmstadt. 2006

⁷⁶ Keszeg Vilmos: *Homo narrans. Ember, történetek és kontextusok*. Komp-Press-Korunk Baráti Társaság: Kolozsvár. 2002. 7.

kiragadva „mint ártatlan tudásrészeket” átültetni a mába. Az elfelejtett történetek igenis az adott – jelen esetben térképekhez kötöttek – érvényes hatóerővel jelen vannak. Jakabffy személyes története tehát e „hiányréteget” hívta elő. Az emlékezet képes arra, hogy a geertzi „sűrű leírás” módszerével az adott elbeszélte térképmemlék ne egyfajta – jelen esetben már kanonizált nemzeti – jelentését, hanem az *el nem mondott* jelentéslehetőségeit is aktuálisan felmutassa.

* * *

Az SS célja e segítséggel a magyar térképészeti munkálatok figyelemmel kísérése volt. Hiszen egy etnikai térkép nem csupán a magyarok „területi erejét” mutatja meg, hanem megkerülhetetlenül feltűnteti a térségben élő *németek* számát és területi arányait is. (Az persze már egy következő lépés, hogy a nemzetiségi összeírás és térképi kivetítés a magyarok által *bevallott* németek számát és területi arányát mutatja, s ez az adat nem biztos, hogy egybe esik a nemzetiszocialista elképzelésekkel. Éppen ezért inkább úgy fogalmaznék a korabeli német szemszögből, hogy a magyar etnikai térképek a Magyarországon élő németek szám- és területi arányairól csupán a magyar *álláspontot* tükrözik. Azaz a térkép tartalmának célzott láttatása és tényleges látása (azaz, olvasói interpretációja) között nem szükségszerű az egyenes ok-okozati kapcsolat.)

Nem véletlen tehát, hogy a két világháború közötti közép-európai földrajz a Volkstum-térképekben nagy erővel bevethető és komoly ideológiai ütőerőt képviselő „írásztali (szellemi) fegyvert” („Schreibtisch-Waffe”) látott. Ebből viszont az is következik, hogy *soha nem tekintetiünk úgy egy történetekkel teleírt térképre, mintha azok nem lennének a térkép részei, és ezen elbeszélések ne határoznák meg* – ha tetszik nekünk, ha nem – *a térkép mai használhatóságát.*⁷⁷ Nincsenek tehát „ártatlan” adathor-

⁷⁷ Például ennek az elvnek a jegyében szervezte meg a Lipcsei Kör (Leipziger Kreis) a Radó Sándor által szerkesztett híres-hírhedt Karta Mira szerkesztés- és hatás-történetét, az ideológiai mozgatórugók feltárását. <http://cms.leipziger-kreis.de/2-0-Willkommen.html> – A nemzetiszocializmus kartográfiai gyakorlatáról és geográfiai konstrukcióiról I. Rössler, Mechtild: Wissenschaft und „Lebensraum”. *Geographische Ostforschung im Nationalsozialismus: ein Beitrag zur Disziplin-geschichte der Geographie*. Reimer: Berlin-Hamburg. 1990; Schultz, Hans-Dietrich: Sie wussten was sie taten! Die propagandistische „Kraft der Karte” in der Deutschen Schulgeographie der Zwischenkriegszeit. In: Tzsaschel, Sabine – Wild, Holger – Lent, Sebastian (Hrsg.): *Visualisierung des Raumes. Karten machen – die Macht*

dozó térképek. Hiszen ezek a történetek kitörölhetetlenül érvényes hatóerővel belevésődnek az adott térkép, azaz a norai *emlékezeti hely* szövetébe akkor is, ha a traumatikus események óta eltelt időben megpróbálták az adott helyhez kötött narratív hagyományt újra értékelni, akár letagadni vagy tudatosan elhallgatni.⁷⁸

* * *

Wilfried Krallert tevékenysége jól feltárt területe a nemzetiszocialista, ún. völkisch tudományok múltjának. Krallert a magyar történelemben betöltött negatív szerepének jelentőségét a Volksbund-irodalom ismerte fel. Elkötelezett nemzetiszocialista volt, aki szakmai tudását, szervezőképességét – többek között – a magyarországi németiség felmérésének, feltérképezésének rendelte alá abból a célból, hogy egyrészt a Birodalom katonai erejét növelje, másrészt a német területi igényeket a „német néptalaj” bizonyításával legitimálja. Jakabffy elbeszélése és Rónai András fennmaradt írásos emlékei, hagyatéka⁷⁹, illetve a német archívumok feldolgozása alapján azt mondhatjuk, hogy jóllehet a magyar kutatók már a korban is távolságtartással szemlélték Krallert és az SS magyarországi

der Karten. Leibniz Institut für Länderkunde: Leipzig. 2007. 13–37.; Fahlbusch, Michael – Rössler, Mechtild – Siegrist, Dominik: *Geographie und Nationalsozialismus*. Urbs et Regio Gesamthochschule Kassel: Kassel. 1989.

⁷⁸ Nem lehet például a Molotov-Ribbentrop paktum (1939. augusztus 23.) titkos mellékletében szereplő, Lengyelország szovjet-német felosztását ábrázoló térképet egyszerű határtérképként kezelni. A térkép mögött ott a lengyel történelem második világháborús történelmének egész borzalma (Schneider, Ute: *Die Macht der Karten*. Primus Verlag: Darmstadt. 2006. 85–87.) – Ám a második világháborús Volkstumtérképek szerkesztési körülményei nem jelentették azt, hogy Krallert akkor készített térképeit ne használta volna fel példaként még az 1960-as években is... Krallert, Wilfried: *Methodische Probleme der Völker- und Sprachenkarten*. In: *Internationales Jahrbuch für Kartographie*. I. Kirschbaum: Bonn. 1961. 99–120.

⁷⁹ Jól mutatja Rónai András jó szívélyes viszonyát a német kutatókkal az az 1941-es felkérő levél, amely alapján Rónai németül elkészítette „Ungarn in Vergangenheit” című kéziratot a Hermann Kesting által szerkesztett hírhedt nemzetiszocialista sorozat, a „Großdeutsche Reihe” számára a „német-magyar barátság elmélyítésének érdekében”. A kézirat: MOL K. 30. 8. csomó – A kézirat végül nem jelent meg. Habár Rónai Andrásnak megjelent Magyarországról 1944-ben egy német nyelvű kötete (*Ungarn im Karpatenbecken*, Budapest: Athenaeum), nem azonos a németországi kiadásra szánt könyv tartalmával.

statisztikai és térképészeti működését⁸⁰, ám tudomásul kell vennünk, hogy ez az idegenkedés *nem* jelentette egyben az SS segítségének elutasítását is. Azaz nem csupán az elkészült nemzetiségi térképek részei a magyar kartográfia-történetnek, hanem a térképek elkészülésének körülményei és egyben Krallert ellentmondásos emlékezete is.

Amint az egyetemes és nemzeti traumatikus események térfolyamatainak elemzése megteremtette a *morális topográfiát*⁸¹, úgy a „térképi fordulat” paradigmaváltásában megjelent a *morális kartográfia*.⁸² A megörökölt súlyos hiánytörténetek is nemzeti emlékezetünk textúrájának szálai.⁸³

⁸⁰ Fahlbusch, Michael: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*. Nomos Verlagsgesellschaft: Baden-Baden. 1999. 648–649.

⁸¹ György Péter: *A hely szelleme*. Magvető: Budapest. 2007.

⁸² Guntram, Henrik Herb: *Under the Map of Germany*. Routledge: London. 1997.

⁸³ György Péter: *Néma hagyomány*. Magvető: Budapest. 2000. – A tanulmány elkészítését a TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt és az OTKA T 049239 számú pályázat támogatta.

PÁL JÁNOS

Impériumváltás (1918–1920) az Unitárius Egyház angol-amerikai kapcsolatainak tükrében

Bevezető

Ablonczy Balázs kihangsúlyozza, „hogya a békekonferencián, 1919 januárja, tehát amikor megnyílt, és 1920 januárja között, amikor a magyar béke delegáció kikerült, nincsen magyar képviselő. *Senki nem lobbizott Magyarorszáért* [kiemelés – P.J.], igaz, néhány kalandor így vagy úgy utat talált Párizsba, de őket senki nem vette komolyan, vagy kiutasították őket. De nem volt hivatalos magyar képviselő, mert az antant egyetlen magyar kormányt sem ismert el; legyen szó Károlyi Mihályról, Garbaiékról, Friedrich Istvánról vagy másokról.”¹

Véleményünk szerint ez az álláspont némileg módosítandó. Igaz, hogy hivatalos magyar képviselő nem volt jelen Párizsban, azonban a rendelkezésünkre álló források, adatok szerint az unitárius egyház angol-amerikai kapcsolatai lehetőséget biztosítottak bizonyos fokú lobbytevékenységre. A „*Senki nem lobbizott Magyarorszáért [...]*” kijelentés tehát árnyalendő.

Az események rekonstrukciójára rendelkezésünkre álló adatok egy része meglehetősen szűkszavú, oka, hogy Kolozsvár román megszállása után az egyház ügyintézését, közigazgatását ellátó Egyházi Képviselő Tanács (EKT) ülésein már a megszálló hatalom is képviseltette magát, így ezeken csupán adminisztratív, gazdasági, oktatási kérdések megtárgyalása kerülhetett terítékre és jegyzőkönyvbeli rögzítésre.

A részletes feltárás és megismerést tovább nehezíti, hogy az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában a békeszerződéssel kapcsolatos iratok – noha azokat iktatták és irattára helyezték – kivétel nélkül hiányoznak.

¹ http://www.mult-kor.hu/20090604_a-vesztesekkel_nem_bannak_konyoruletesen?pIdx=3&print=1, 2010. november 14. 18:15.

Hasonló a helyzet a Felekezeti Propaganda Bizottságban részt vevő Boros György főjegyző (1928–1938 püspök) európai útja során rögzített feljegyzéseivel is.

E hiányosságokat azonban némileg pótolja Ferencz József püspök emlékirata, valamint az angol unitáriusok egyházi lapja (*The Inquirer*), amely nemcsak az Erdélyből kiáramlott információk feltérképezéséhez nyújt nélkülözhetetlen segítséget, hanem az itteni események angol-amerikai fogadtatására, utóbbiaknak erőfeszítéseire és érvrendszerére is. További hasznos adalékokat tartalmaz az a néhány dokumentum, amely a brit nemzeti levéltárból származik.²

Megelőző lépések (1918 november–december 24.)

Mivel a Magyarországi Unitárius Egyháznak 1914-et megelőzően jól működő intézményesített kapcsolatrendszere volt a két győztes nagyhatalom (Anglia, Amerikai Egyesült Államok) unitárius egyházaival, közöségeivel, teljesen logikus volt a kolozsváriak részéről az a felvetés, hogy ez a kapcsolat hatékonyan értékesíthető a magyar ügyek képviseletére.

Az egyház által foganatosított első prevenciós intézkedés még a későbbi események megítélésében döntőnek bizonyuló őszirózsás forradalom (1918. október 31.) és a páduai fegyverszűnet (1918. november 3.) előtti időszakra nyúlt vissza, háttérben pedig Ferencz József püspöknek a világháború végkimeneteléről alkotott borúlátó, de tárgyilagos megérzései állottak.

Ez a félelem és borúlátás készítette arra az egyház vezetőit, hogy – közvetlenül a Wekerle-kormány bukása (1918. október 29) előtt – a világháború alatt megszakadt, angol-amerikai kapcsolataikat újból felélevenítsék.

Az október vége, november eleje táján konkretizálódott kolozsvári forgatókönyv az alábbi kétlépcsős akciótervet tartalmazta: egy-egy levél kijuttatása az angol és amerikai unitáriusokhoz a magyar miniszterelnöki hivatal közvetítésével, melyben figyelmeztetik előbbieket Erdély esetleges Romániához való csatolásának veszélyeire. A propagandamunkára is felszólító levelek tartalmaztak egy Kelemen Lajos által szerkesztett mel-

² A *The Inquirer* dolgozatban használt számait, valamint az angol levéltári dokumentumokat Kovács Sándor bocsátotta rendelkezésünkre.

lékületet is, melynek végső címezettjei – az angol és amerikai unitáriusok közvetítésével – David Lloyd George brit miniszterelnök és Woodrow Wilson amerikai elnök voltak.³ A csatolmányt nem ismerjük, de a szándék – miként arra a püspök is rámutatott – egyértelmű volt: igazolni, hogy a Romániának az általa követelt területekre „[...] sem történelmileg, sem jogilag, sem kulturális és geográfiai szempontból joga nincs.”⁴

Az október végi, november eleji radikális politikai és katonai változások nemcsak az egyes egyházakat mozgósította. November 15-én Majláth Károly római katolikus püspök kezdeményezésére a felekezeti közti prevenciós lépések is megtörténtek.⁵ Számolva a legrosszabb lehetőségekkel, a tanácskozáson megjelenő egyházi elöljárók a felekezeti iskolák állam általi visszaszolgáltatását és kiadásaik anyagi fedezetének garantálását kérvényezték.⁶ Ugyanakkor az értekezletről kibocsátott főpásztori levél az ország egysége mellett való állásfoglalást is tartalmazta.

Időközben Budapesten a magyar protestáns egyházak egy Felekezeti Propaganda Bizottságot is felállítottak, melynek célpontjában a külföldi közvélemény megnyerésének szándéka állt Magyarország területi integritásának védelmében.⁷ Unitárius részről Ferencz József erre a feladatra a kiváló angol és amerikai kapcsolatokkal és nyelvismerettel rendelkező Boros György főjegyzőt és Józán Miklós budapesti esperes-lelkészt jelölte ki. A Kolozsváron tartózkodó Boros november 29-én utazott fel Budapestre. Mivel Józán, családi okokra hivatkozva, nem vállalta

³ Ferencz József: *Életemre vonatkozó jegyzetek*. XI. füzet, 40.; Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyve (EKT jkv.) 1918. november 20. 434. jegyzőkönyvi pont (jkvp.). 56.

⁴ Ferencz József: im. XI. füzet, 40–41. vö. EKT jkv. 1918. november 20. 434. jkvp. 56.; Jegyzőkönyv a Magyar Unitárius Egyház Főtanácsának 1920. évi augusztus hó 29. és 30-ik napjain Kolozsvárt tartott üléseiről. Cluj-Kolozsvár, 1922. 35.

⁵ „Ezen többen meg is jelentünk s megbeszélve a mostani súlyos helyzetet egy közös felterjesztésben üdvözlöttük a nemzeti kormányt s biztosítva a mi támogatásunkról is, egyházainkat védelmébe ajánlottuk, egyben pedig arra kértük, hogy tekintettel Erdélynek esetleg Romániához leendő csatlakozására, de e nélkül is az itteni magyarság szuperintendenciájának biztosítására, aminek magyar egyházaink a legerősebb mentővárai, adja vissza államosított összes felekezeti iskoláinkat s ezeknek fenntartására szükséges költségnek tőkétjét biztosítva egyházainknak. Ebben személyesen is eljárni megkértük Majláth püspököt, aki Budapestre volt menendő.” Ferencz J.: im. XI. füzet, 42.

⁶ Uo.; Az egyház képviselőletében jelen volt a püspök, Boros György főjegyző, Költő Gábor, Gál Kelemen, Kovács Kálmán. EKT jkv. 1918. november 20. 433. jkvp. 55.

⁷ EKT jkv. 1918. november 23. 480. jkvp. 60. „[...] hazánk területi épségének megővése és a protestáns egyházak fennmaradása és további fejlődése.”

a megbízást, helyébe Gy. Györffy István teológiai tanárt nevezte ki az EKT a bizottságba.⁸

Az eredeti célkitűzés azonban meghiúsult és a közvetlen propaganda lehetősége kútba esett, miután a bizottság tagjaitól a győztes nagyhatalmak kormányai megvonták az országaik területére való belépést. Györffy ténykedéséről semmi információnk nincs. Borosról tudjuk, hogy Hollandiáig eljutott, de kénytelen volt Budapestre visszatérni, miután az angol unitáriusok közbenjárása ellenére sem sikerült engedélyeztetni angliai útját.⁹ Adataink szerint Budapesten összekötő szerepet töltött be és tájékoztatott a helyszínen történő eseményekről.¹⁰

Passzív ellenállás és közvetítői szerep (1918. december 24 – 1920. június 4.)

December 24-én a román hadsereg megszállta Kolozsvárt. E pillanattól kezdve az események száalai szétváltak és két párhuzamosan futó nyomvonalon haladtak, miután az egyház intézményes mozgásteret kifelé szinte nullifikálódott, és külföldi kapcsolatait csak „illegális” csatornákon keresztül tarthatta fent. Ebből fakadóan az erdélyi érdekviseletet az angol és amerikai unitáriusok karolták fel, s teljesen az ő kezükbe összpontosult a külföldi lobbytevékenység. Kolozsvár számára maradt a passzív ellenállás és a közvetítői, korlátozott informátori szerep Erdély és a nyugati világ között.

a) *Passzív ellenállás*

A korabeli erdélyi magyar társadalmi-, politikai elit számára teljesen nyilvánvaló volt, hogy a román hatóságokkal kötött bárminemű megalkuvás, még ha jelképes töltetű is, a megszálló államhatalom legitimitásának elismerését fogja jelenteni nem csak a román, de a nemzetközi olvasatokban is. Igyekeztek tehát minden ilyen jellegű, román oldalról

⁸ EKT jkv. 1918. december 18. 508. jkvp. 64.; Jegyzőkönyv a Magyar Unitárius Egyház Főtanácsának 1920. évi augusztus hó 29. és 30-ik napjain Kolozsvárt tartott üléseiről. Cluj-Kolozsvár, 1922. 35.

⁹ The Inquirer, February 22, 1919. 59.

¹⁰ The Inquirer, April 17, 1920. 187.

érkező megkeresést kivédeni és a behódolás gyanújának a legkisebb jelét is elkerülni.

Ennek a következetesen elutasító magatartásnak – miként az alábbi példákból látni fogjuk –, két markáns ismertetőjegye volt: a.) *mindenféle román integrációs törekvés elutasítása*; b.) *egységes, felekezeti közti fellépés*.

Az első ilyen fellépésre I. Ferdinánd 1919. május 27-i kolozsvári látogatásának alkalmával került sor, amikor a város prefektusa (dr. Poruțiu Victor) az ünnepi fogadáson való részvételre a kolozsvári magyar felekezetek képviselőit is felszólította. Ferencz József az állomáson történő fogadást eleve visszautasította, a vármegyeházi tisztelegesen való részvételét pedig a többi magyar egyház álláspontjától tette függővé.¹¹ Az egységes állásfoglalás kialakítása érdekében az unitárius püspöknél folytatott tanácskozáson református részről Nagy Károly püspök, katolikus részről pedig Hirschler József római katolikus plébános jelent meg. A tanácskozáson két nézőpont körvonalazódott: Ferencz József teljes távolmaradást javasolt, ötletét pedig Hirschler is osztotta. Nagy Károly lehetőségként felvetette, hogy I. Ferdinánd előtt ne mint a király, hanem mint a megszálló csapatok főparancsnoka előtt jelenjenek meg, de végül ezt a lehetőséget elvetették és arra a megállapodásra jutottak, hogy távolmaradásukat közös nyilatkozatban fogják bejelenteni Poruțiunak.¹²

A magyar egyházak képviselő tehát a passzív ellenállás módszeréhez folyamodtak és az elutasítás álláspontjára helyezkedtek. A szöveg napján az evangélikus közösség nevében csatlakozott hozzájuk Kirchkopf Gusztáv lelkész is. Hasonló álláspontra helyezkedett továbbá a kolozsvári neológ és ortodox zsidó közösség, döntésüket pedig ismertették a magyar felekezetek képviselőivel.¹³

Augusztusban már egy teljesen más területen próbálták kivédeni és semlegesíteni az idegen államhatalom autoritását. 23-án Iuliu Maniu táviratban szólította fel a polgári és katonai hatóságokat, valamint az egyházi tisztviselőket, hogy „[...] vasárnap augusztus 27-én Nagy Románia első Ferdinánd dicsőséges királyának, Ő felségének születését ünnepli. Ez lévén az összes románok első királyának (mint ilyenek) első születésnapja, a legsürgősebben intézkedjenek, hogy ez a nagy nap a legfényesebben ünnepeltesék meg a gyulafehérvári határozat alapján csatlakozott tartomány valamennyi templomában. Tartsanak hálaadó

¹¹ Ferencz József: im. XI. füzet, 48.

¹² Uo. 49.

¹³ Uo.

istentiszteletet és a nép méltóságának megfelelő beszédet. Az egyházmegyék, esperesi kerületek pedig, valamennyien hódoló szerencsekívánatokat küldjenek a király Ő felsége címére.”¹⁴

Akárcsak a király látogatásakor, ebben a kérdésben is felekezetközi egyeztetés előzte meg a követendő akciótervet. A három egyház képviselői megállapodtak, hogy megtartják az istentiszteleteket, azonban hálaadó jelleg nélkül. A király imába való belefoglalást erkölcsi és teológiai indokokra levezetve utasították vissza, mivel az „[...] a híveket méltán megbotránkoztatná, miután nem lehet oly magyar szíve sem nőnek, sem férfinak, aki a román királyért imádkozzék, lelkiismerete ellenére pedig imádkoztatni senkit sem szabad.”¹⁵ A rendeletre való hivatkozást mindössze az istentisztelet végén tartották elfogadhatónak, amikor a jelenlevőket arra szólítanák fel, hogy „[...] használjuk fel ezt az alkalmat arra, hogy imádkozzunk mindazokért, akik ez idő szerint sorsunk felett intézkedni hivatva vannak s kérjünk Istentől azok számára bölcsességet, krisztusi szeretet, jóakaratot, hogy minél előbb megteremtsék a várva várt békét s munkálják népeik javát, a közjólétet, hogy mindnyájan boldogok legyünk stb.”¹⁶

Az elutasítás azonban nem annyira istentiszteletek kapcsán mutatkozott meg, hanem abban a határozott megállapodásban, miszerint hódoló táviratot senki sem fog küldeni I. Ferdinándnak. A döntés háttérében – miként arra a püspök is rámutatott – pedig egyértelműen az a nyilvánvaló felismerés állt, hogy „[...] ez mindannyi bizonyíték lett volna, hogy itt már a püspökök is román alattvalóknak érzik magukat, amivel aztán a békekonferencián is tüntethettek volna.”¹⁷

A magyar állam iránti hűségnyilvánítás egyik utolsó mozzanata közé tartozik a három püspök december 19-i látogatása Valeriu Braniștehez, amikor a kérések és panaszok előterjesztése, ismertetése mellett a három egyházfő azt is kijelentette, hogy mindaddig, amíg a békekonferencia nem dönt Erdély kérdésében és azt nem csatolják törvényesen is Romániához, ők magukat nem tekintik magukat román állampolgároknak.¹⁸

¹⁴ Uo. 56–57.

¹⁵ Uo. 57.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. 58.

¹⁸ Uo.62.

Összegezve: az erdélyi egyházak magtartása mögött egyértelműen a román főhatalom elutasításának szándéka állt, eszközeik és lehetőségeik függvényében pedig igyekeztek is álláspontjuknak érvényt szerezni.

b) Az Unitárius Egyház mint közvetítő és összekötő kapocs a nyugattal

A magyar és angolszász unitárius érintkezések gyökerei a kora újkorig nyúlnak vissza.¹⁹ A 17. század végére ez a viszony a „[...] kiéleződött ellenreformációs törekvéseknek is köszönhetően megszűnt, vagy legalábbis látens módon, csak a beavatottak szűk körében volt ismert.”²⁰ Az 1820-as években az angol unitáriusok körében megnőtt az érdeklődés a szigetországon kívül élő unitáriusok iránt. 1821. június 13-án a fennállásának 15-ik évfordulóját ünneplő *Unitarian Fund for the Promotion of Unitarianism by Means of Popular Preaching*, a kölcsönös ismerkedés szándékával, az erdélyiekhez is eljuttatott egy a történelmüket és hitelveiket ismertető latin nyelvű nyomtatványt.²¹ Az erdélyi unitáriusok Sylvester György neve alatt válaszoltak a megkeresésre és ezzel az aktuálisan megteremtődtek az intézményes kapcsolatfelvétel alapjai.²² A két fél közti együttműködés a forradalmi és azt követő politikai események miatt szünetelt²³ és csak az 1850-es évek második felében bontakozhatott ki, szilárdulhatott meg érdemben. Kulcsszerepet játszott ebben az angol származású unitárius John Paget, aki az erdélyi unitárius egyház tagjaként nemcsak, hogy szorosabbra vonta a kötelékeket, hanem kihasználva az abban rejlő lehetőségeket, nagymértékben hozzájárult az erdélyi unitárius felekezeti oktatás fennmaradásához, korszerűsítéséhez, valamint a lelkesítő és tanári utánpótlás-nevelés fejlesztéséhez.²⁴

¹⁹ Kovács Sándor: *Az angolszász-magyar unitárius érintkezések a 19. században*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár, 2011. 16.

²⁰ Uo. 12.

²¹ Uo. 16.

²² Uo. 27.

²³ Uo. 54.

²⁴ Gál Kelemen: *Káli Nagy Elek élet- és jellemrajza*. A kötetet sajtó alá rendezte Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2003. 109–117.; Jakab Elek: *Magyar és angol-amerikai unitárius érintkezések e század első felében*. I. Keresztény Magvető (KerMagv) 1890/6. 374–389., Uő: *Magyar és angol-amerikai unitárius érintkezések e század első felében*. II. KerMagv 1891/1. 10–20.; Kovács Sándor: *Kétszáz éve született John Paget, Erdély magyar honpolgára*. KerMagv 2008/4. 203–219.; Uő.: *A magyar unitárius peregrinatio academica vázlatos története*. KerMagv 2009/4. 561–587.

1830-ban a Béli Ferenc oldalán Észak-Amerikába látogató Bölöni Farkas Sándor figyelme a politikai és társadalmi viszonyok tanulmányozásán túl az ott élő unitáriusokra is kiterjedt. Itt kapcsolatba lépett az Amerikai Unitárius Társulat külügyekkel foglalkozó titkárával (Ware Henrik), az amerikai egyházi viszonyokról pedig jelentésben tudósította Kolozsvárt. Amerikai jelenlétének eredményeként az AUT, a kapcsolat-teremtés szándékával, levelet intézett Molnos Dávid kollégiumi tanárhoz. Molnos válaszelevele – ismeretlen okok miatt – azonban nem jutott el Ware-hoz, így a első kísérlet kudarcot vallott. 1841-ben George Sumner lelkész világméretű útján Kolozsvárra is ellátogatott, itt találkozott Székely Miklós püspökkel, de a kapcsolatfelvétel terén semmiféle érdemi előrelépés nem történt. Az áttörést és fordulópontot Charles Dall lelkész 1868-as látogatása és az AUT-nak az unitárius egyház fennállásának háromszáz éves évfordulója alkalmával küldött üdvözlőlevele eredményezte.²⁵ Ezt követően a két fél közötti érintkezés állandósult és eredményes együttműködéshez vezetett.²⁶

A 19. század végére mind az angol, mind az amerikai kapcsolatok beértek és jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a kiegyezés utáni időszakban a Magyarországi Unitárius Egyház jelentős eredményeket érjen el a teológia, egyházi kultúra, gazdasági konszolidáció és intézményépítés területein.²⁷ A gyümölcsöző teológiai, szellemi és művelődési (oktatási) kapcsolatokat az első világháború szakította meg ideiglenes jelleggel.

Mint már jeleztük, 1918 novemberében az angol és amerikai kapcsolatok felelevenítésének kérdése politikai jellegű ügyben vetődött fel a kolozsvári egyházvezetés berkeiben.²⁸ Logikusnak tűnt ugyanis, hogy

²⁵ Jakab Elek: Magyar és angol-amerikai unitárius érintkezések e század első felében. 1891/1. 20–29.; Kovács Sándor: *Az erdélyi unitáriusok és az Újvilág*. KerMagv 2002/4. 367–368.; Ud.: *Az angolszász-magyar unitárius érintkezések a 19. században*. 47–49.

²⁶ Gál Kelemen: Káli Nagy Elek élet- és jellemrajza. 118–127.; Kovács Sándor: *Az erdélyi unitáriusok és az Újvilág*. KerMagv 2002/4. 369–373.

²⁷ Kovács Sándor: *Az angolszász-magyar unitárius érintkezések a 19. században*. 74–93., 101–171.

²⁸ Az angol-amerikai kapcsolatok politikai célokra való felhasználása nem előzmény nélküli. Kossuth Lajos nagy népszerűségnek örvendett a két ország unitáriusainak berkeiben és támogatták törekvéseiben. Tudjuk, hogy Alfred Steintal angol lelkész az 1858-as szervezkedés idején, Kossuth megbízásából informátori, közvetítői szerepet is betöltött erdélyi útja alkalmából. A kérdésről lásd bővebben Kovács Sándor: *Adalék Kossuth Lajos angol és amerikai unitárius kapcsolataihoz*. KerMagv 2002/1. 20–30.

a két győztes nagyhatalom államaiban rendelkező kapcsolatai révén pozitívan befolyásolhatja Erdély sorsának alakulását. Elképzelésük két világosan körvonalazott szempontot követett: a.) *Erdély helyzetének magyar szempontú ismertetése a külföldi közvélemény előtt.* b.) *A két győztes nagyhatalom politikai és társadalmi támogatásának, rokonszenvének megszerzése.*

Az angol-amerikai érintkezések kapcsán, a kommunikáció tekintetében két kategóriát különíthetünk el: *közvetített* és *közvetlent*. Az első csoportba a megszálló román hatalom szemszögéből illegálisaknak minősülő kommunikációs módszereket, csatornákat soroltuk, a másodikba pedig az angol és amerikai látogatásokat, amelyek nyilvános, intézményes jelleggel bírtak, és a román hatóságok tudtával, kényszerű beleegyezésével történtek.

A közvetett információáramlás szereplőit csak részben lehet beazonosítani. Tudjuk, hogy az erdélyi magyar egyházak küldöttei mellett az Erdélyben tartózkodó és magyarokkal rokonszenvező angol és amerikai polgárok is bekapcsolódtak a közvetítői tevékenységbe. 1919 júniusában egy, a világháború alatt Erdélyben tartózkodó és Ferencz Józseffel ismeretségbe kerülő angol (John D. Paton) például nemcsak angol, hanem amerikai összekötő szerepre is vállalkozott. Felajánlotta, hogy bárki memorandumát hajlandó eljuttatni egy Kolozsváron tartózkodó amerikai őrnagyhoz, aki ígéretet tett neki arra, hogy azokat továbbítja a békekonferenciához.²⁹

Megkerülhetetlenül vetődik fel ezen információs csatorna hatékonyságának, valamint a közvetítők őszinteségének kérdése. A *The Inquirer*-ban megjelenő erdélyi tudósítások és hírek azonban arról tanúskodnak, hogy ez a hálózat működött és a legfontosabb hírek eljutottak a címzettekhez.³⁰ Ferencz József emlékiratának június 29-i bejegyzése és a *The Inquirer* július 19-i száma által mindez nyomon követhető és ellenőrizhető is. Június 29-i bejegyzésében a püspök arról tett említést, hogy

²⁹ Ferencz József. im. XI. füzet, 52–53. „Tegnap pedig azzal lepett meg, hogy mivel most éppen itt van egy amrikai őrnagy, aki az élelmezési és ipari viszonyokat tanulmányozza s, aki magára vállalta, hogy ő hajlandó közvetíteni az egyetemi tanárok s másoknak is memorandumát. A békekonferenciához én írjak egyenessen Wilsonnak egy levelet, feltárva előtte a mi helyzetünket s nagy aggodalmunkat, ha Erdély Magyarországtól elszakítattik, mert Wilson egyházas szellemű ember s bizonyosan figyelemre méltatja e levelet.” A levelet a püspök meg is írta és átadta Paton-nak, de további sorsáról nem tudunk semmit.

³⁰ *The Inquirer*, July 19, 1919. 248–249.; *The Inquirer*, October 4, 1919. 383.; *The Inquirer*, December 6, 1919. 487–488.

Paton közvetítésével levelet intézett Carpeterhez és Bowiehoz.³¹ A *The Inquirer* július 19-i számában pedig ott is találjuk a püspök június 24-i keltezéssel ellátott levelét.³²

Az így érkező híreket 1919 végétől kezdődően kiegészítették azok az adatok, amelyeket az angol és amerikai unitáriusok erdélyi látogatásuk során személyesen, a helyszínen gyűjthettek be. Ezen – mindkét fél által szorgalmazott – látogatások elsődleges célja – a kapcsolatok felelevenítése és segítségnyújtás mellett – a tárgyilagos tájékozódás volt, hogy első kézből, ellenőrzött információkkal láthassák el országaik közvéleményét és befolyásos politikai tényezőit.

1918–1920 júniusa közt összesen két ilyen jellegű látogatást regisztrálhatunk. 1919 októberében angol, 1920 áprilisában pedig amerikai küldöttség tartott „terepszemlét”. A helyszínen történő tájékozódás gondolata egyébként már 1919 első felében foglalkoztatta az angol unitáriusokat, de a magyarországi zavaros közállapotok miatt ekkor még tervüket elodázták.³³

Adataink szerint ezek a látogatások az erdélyi magyar lakosság panasztevő fórumaként szolgáltak. Ez elsősorban az angol és amerikai unitáriusok képviseltében október 20–28, közt Kolozsvárra látogató W. Hamilton Drummond lelkész tartózkodására igaz. Drummond nyolc napos kolozsvári jelenléte során ugyanis a református és katolikus egyházfők mellett egyetemi tanárokat, tisztviselőket és jelentős számú városlakót is meghallgatott.³⁴ A kivizsgálás tehát nem volt felekezeti jellegű; nem korlátozódott csupán a speciális unitárius és egyházi ügyekre, sérelmekre, hanem az erdélyi magyar társadalom, egyházak általános problémáira is kiterjedt.

Ez a vonás bár kisebb mértékben, de az amerikai háromtagú bizottság (Sidney Bruce Snow (lelkész), Joel Hastings Metcalf (lelkész), Edward B. Witte (teológiai hallgató) látogatásra is jellemző volt. Snowék is találkoztak az erdélyi magyar közélet egy-két fontosabb figurájával: református és katolikus egyházfőkkel, Gyergyai Árpád egyetemi tanárral, Bánffy Alberttel, a tájékozódás azonban ez alkalommal már elsősorban az unitárius egyház gondjaira fókuszált.³⁵

³¹ Ferencz József: im. XI. füzet, 53.

³² *The Inquirer*, July 19, 1919. 248.

³³ *The Inquirer*, July 19, 1919. 248.

³⁴ *The Inquirer*, November 22, 1919. 462.

³⁵ Ferencz József: im. XI. füzet, 66.

Mindkét látogatás értékelésének esetében érvényes azonban az a kitétel, hogy azok az elszigeteltség állapotának enyhítésén túl a közvetlen kapcsolattartásra és információközvetítésre is lehetőségét nyújtottak. Ugyanakkor ismereteink szerint ezek a látogatások jelentették az egyetlen közvetlen és személyközi érintkezést Erdély és a nyugat közt a béketárgyalások idején: a legfőbb összekötő szerepet ebben az időszakban tehát Erdélyben az unitárius egyház biztosította.

Unitárius propaganda-diskurzus

Az Unitárius Egyház propagandatevékenységének és érvrendszerének fő motívumait az 1918. novemberében összeállított és decemberben továbbított levélből, valamint a későbbi levelekből, memorandumokból hámozzhatjuk ki. Előbbi érvrendszerének gerincét elsősorban történelmi, kulturális elemek alkották, utóbbiakban a sérelmek és panaszok kerültek túlsúlyba.

A november elején Ferencz József kezdeményezésére külön-külön az angolokhoz és az amerikaiakhoz írott levél valamikor december körül érkezhetett Angliába (A *The Inquirer* a január 4-i számában közölte.). A szerkezetében meglehetősen eklektikus levelet tartalmilag két nagyobb egység képezte: a.) *az ország integritása mellett érvelő elemek*; b.) *tiltakozás és segítségkérés a szomszédos népek területszerzési törekvései ellen*.

A Magyarország történelmével indító és azt vázlatosan bemutató levél érvrendszere történelmi, kulturális, közjogi vonatkozású elemekre épült. Rögtön a bevezető részben találkozunk a „kereszténység bástyájának” motívumával, amely az erkölcsi jóvátétel sugalmazásával Európa lelkiismeretére apellált. Ezt követően az erdélyi országgyűlések vallástörvényeire emlékeztetett, mint a lelkiismereti- és vallásszabadság abszolút mércéire.³⁶

A szomszédos országok, így Románia követeléseit is négy – a politikai, közjogi, kulturális felsőbbrendűsége is hivatkozó – tényezővel utasították vissza:

- a) Magyarország liberális, demokratikus nemzetiségpolitikája egyenlő jogokat biztosít mindenki számára, az elnyomásról szóló

³⁶ The Inquirer, January 4, 1919. 3.

propaganda tehát hamis és csupán Magyarország feldarabolásának szándéka vezérli.³⁷

- b) Az ország feldarabolása nem jelent mást, mint egy alacsonyabb fejlettségi szinten álló és kevésbé türelmes idegen uralom fennhatósága alá való rendelőt.³⁸ Románia esetében minderről nagyon expliciten fogalmazott: „*The culture of the Roumanian kingdom is more primitive than that of the Hungarian and the Saxon [kiemelés P.J.], and it would be an atrocious injustice to expose them to the foreseen oppression and an intolerant uncivilization.*”³⁹
- c) Magyarország egy összekötő, közvetítő állam kelet és nyugat közt. Különböző vallásos világnézetek érintkezési területe, amely a különböző etnikumokat egy államba kapcsolja össze, a vallás- és kulturális szabadság pedig mindenki számára biztosított.⁴⁰
- d) A területfelosztás megfosztaná Magyarországot életerejétől, hogy teljesíthesse „békefenntartó”, stabilizáló missziós feladatát (a különböző nemzetiségek békés harmóniába való összefoglalása).⁴¹

A levél tartalmán végigvonuló, és legfőbb motivációs tényezőt képező türelem gondolata a záró szakaszban ismét visszatért, olyan egyetemes értéként, amelyet az integrális Magyarország képvisel. Ezért az ország egysége világerdeket szolgál – áll a záró sorok közt.⁴²

Kelet-Magyarország román megszállásával a kolozsvári egyházvezetőség szinte hermetikusan elzáródott a külvilágtól. Jól illusztrálja ezt

³⁷ Uo. „The different nationalities have had their thousands of schools in which they taught in their own language. Their economical position is good, their numerous cultural institutions and literature as well as their self-governing Churches are flourishing.” („A különböző nemzetiségeknek több ezer iskolájuk volt, melyekben saját nyelvükön tanultak. A gazdasági helyzetük jó, a számtalan kulturális és irodalmi intézményeik pedig, akárcsak az önállóan kormányzott egyházaik, virágzóak.”)

³⁸ Uo.

³⁹ Uo. „A Román Királyság kultúrája sokkal primitívebb, mint a magyaroké és szászoké és szörnyű igazságtalanság lenne kitenni őket az előrelátható elnyomásnak és türelmetlen műveletlenségnek.”

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. „To narrow Hungary’s boundaries and mutilate her territory would be to take away her life-power and to make impossible the fulfillment of her mission of keeping together in peaceful harmony the different nationalities.” („Magyarország határainak beszűkítése és területének megcsonkítása megfosztja azt életerejétől és ellehetetleníti, hogy betöltse azt a küldetését, hogy békés egyetértésben fogja össze a különböző nemzetiségeket.”)

⁴² Uo.

az állapotot, hogy a tárgyalt időszakból mindössze három dokumentum juthatott ki Erdélyből: egy, az angol unitáriusokhoz címzett levél Ferencz Józseftől (1919. június 24.) és két, a győztes nagyhatalmakhoz intézett, felekezetközi emlékirat (1919. szeptember 8.; 1920. március 9.). Három, a *The Inquirer*-ben névtelenül közölt levélről is tudunk, azonban valószínű, hogy ezeknek keletkezési helye nem Erdély, és szerzőségük a Budapesten tartózkodó Borosnak tulajdonítható.

A román megszállást követően a külföld irányába kijuttatott dokumentumok jelentős tartalmi változáson estek át. Előtérbe kerültek a román hatóságok által elkövetett atrocitások és visszaélések, de párhuzamosan ezzel továbbra is hangsúlyos szerepet kapott a propagandadiskurzusukban a magyar felsőbbrendűség hangoztatása.

A leggyakrabban hangoztatott érvet ez utóbbi kérdéskörben a két ország összehasonlított valláspolitikája szolgáltatta. Emlékeztettek: Erdély volt az első, ahol 1568-ban elfogadták a vallások egyenjogúságát szavatoló törvényt; Magyarországon mindenki szabadon dönthet vallásos meggyőződése felől és vallásos kérdésekben tilos az erőszak bármilyen formájának alkalmazása.⁴³ Ezzel szemben felidéztek a román királyságnak a zsidó és moldvai magyar katolikus közösségekkel szemben tanúsított türelmetlen és asszimilációs politikáját, melynek gyökereit az ortodoxia keleti szemléletmódjából eredeztették.⁴⁴ A türelmetlen valláspolitikát jeleként tüntették fel és annak kategóriájába sorakoztatták a román hatóságok egyházzal szemben elkövetett kilengésit is: mint hangsúlyozták, ezek a túlkapások, ha nem vetnek gátat nekik, a magyar felekezetek pusztulásához vezethetnek.⁴⁵

A vallásszabadság mellett a magyar propaganda másik elmaradhatatlan tartozékát a „nyugat védőbástyájának” metaforája képezte, melyet nemcsak szözszerinti (török-nyugati irányú feltartóztatás), hanem átvitt értelemben (Magyarország a nyugati civilizáció előretolt bástyája, a nyugati értékrend képviselője, hordozója) is használtak.⁴⁶

A kulturális különbözőségek egy másik gyakori ábrázolási módját, lehetőségét a megszálló hatalom intézkedései szolgáltatták. A kilakoltatásokat, iskolabezárásokat, az életszínvonal drasztikus romlását, a teljes hírzárlatot, az egyházi és vallásos élet eltűzött korlátozását, magyar

⁴³ *The Inquirer*, March 15, 1919. 84.

⁴⁴ Uo. 83.

⁴⁵ *The Inquirer*, October 4, 1919. 383.

⁴⁶ Uo.

jelképek, kulturális objektumok (pl. a dévai Dávid Ferenc emléktábla) elpusztítását ugyanis egy alacsonyabb rangú civilizáció következményeinek tulajdonították.⁴⁷ A román sérelmek tehát olvasatukban egy alacsonyabb civilizáció „végeredméi”.

Összerakva ezeket a propagandaelemeket, világosan látszik, hogy a nagyhatalmak és a nyugati közvélemény felé közvetített levelek, emlékiratok Magyarország felsőbbrendűségét kívánták demonstrálni a területi integritás védelmének jól kitapintható szándékával. Ugyanakkor a sérelmek előtárását a megsemmisüléstől való félelem is motiválta. Ferencz József emlékirataiban sokszor vizionált igen negatív jövőképet az egyház jövőjét illetően.⁴⁸ Nem utolsó sorban a megszálló román hadsereg és hatóságok eltűzött kegyetlenkedései és intézkedései elleni védelem és jogorvoslat is a segélykérés melletti érvként szólt.

Célkitűzésüket a nagyhatalmak és az angol-amerikai unitáriusok aktív bevonásával kívánták érvényesíteni, mivel azok helyszínen szerzett tapasztalatai, benyomásai érveik, panaszaik létjogosultságát erősítették volna a román fél diszkreditálásával, leleplezésével párhuzamosan. Nem véletlen tehát, hogy Ferencz József az első adódó alkalommal (1919. június 24-i levél) egy a Brit és Külföldi Unitárius Társaság (British and Foreign Unitarian Association) által kijelölt bizottság kiküldését sürgette. Ugyanakkor az is teljesen nyilvánvaló volt számára, hogy érdekeiket a leghatékonyabban csak akkor jeleníthetik meg, ha a kivizsgáló bizottságban a békeszerződést előkészítő hatalmak is képviseltetnék magukat. Ennek megfelelően a püspök az angol küldöttség útvonálát Párizs érintésével javasolta, hogy a békekonferencia egyik angol tagja is csatlakozhasson ahhoz, aki aztán első kézből és tárgyilagosan tájékoztathat a konferencián.⁴⁹ A későbbi felekezeti alapon született és a Párizsba angol unitárius közvetítéssel eljuttatott emlékiratok már egyértelműen annak a felismerésnek a szellemében fogalmazódtak, hogy az egyetlen érdembeli változás csupán a nagyhatalmak által delegált kivizsgáló bizottságtól várható.

A sérelmek, panaszok vonatkozásában két kategóriát állíthatunk fel: az egyházat, illetve az erdélyi magyar társadalmat érintő visszaélések, jogsérelmek kategóriáját. Egyházi téren a panaszlistát a következő tételék képeztek: ingatlanfoglalások (iskolák, lakások), az egyházi autonómia felszámolása, beavatkozás a liturgikus életbe, a szabad mozgás és a kom-

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Ferencz József: im. XI. füzet, 40., 54–55.

⁴⁹ The Inquirer, July 19, 1919. 249.

munikáció korlátozása, akadályozása, indokolatlan katonai ellenőrzés az egyház ügyvitelében, hatósági zaklatás, egyházi tisztviselők meghurcolása, bebörtönzése kitalált indokok alapján.⁵⁰ Az általános, magyar társadalmat súlyító panaszok közt kiemelt hangsúlyt kapott az önkényes lakásfoglalás, az eskütételt megtagadó hivatalnokok elbocsátása, valamint az erőszakos románosító intézkedésekkel járó magyar oktatási hálózat felszámolása (egyetem- és iskolafoglalás, tanárok elbocsátása), magyar feliratok, jelképek (szobrok) eltávolítása, magyar lakosság elűldözése, de szó esett az erdélyi gazdasági- és birtokviszonyokat etnikai alapon megváltoztatni kívánó földreformtervezetről is.⁵¹

Az angol-amerikai propagandatevékenység

Az angolszász propaganda időben két lépcsőben aktivizálódott, és jóllehet 1918 novemberében mindkét ország unitárius közösségéhez megkeveséssel intézett Kolozsvár, az amerikaiak – a földrajzi távolságokból adódóan – csak jóval később csatlakoztak az érdekvédő mozgalomhoz. Mindkét fél ugyanakkor roppant nagy érdeklődéssel és empátiával fordult az erdélyi unitáriusság és magyarság ügyei felé, az együttérzés, rokonszenv pedig nemcsak politikai, hanem szociális vonatkozásokban is megmutatkozott: mind az angol, mind az amerikai fél jelentős pénz- és ruhaadománnyal segítette a budapesti menekülteket, valamint Kolozsvárt.⁵²

Mivel az amerikai fél meglehetősen későn aktivizálódott, ezért 1920 első feléig gyakorlatilag csak angol propagandatevékenységről beszélhetünk. Ez utóbbit – és ez világosan körvonalazódik a *The Inquirer* lapjain – az erdélyi kérdés fokozott nyomonkövetése jellemezte: az Erdélyből érkező leveleket, emlékiratokat, panaszokat rendszeresen közölte, lépésről-lépésre tudósított és tájékoztatott minden, az ügyben foganatosított lépésről, akcióról, ugyanakkor több ízben közölt a Magyarország, a magyar kultúra mellett érvelő apologetikus írásokat is.

Az angol (később az amerikai is) propagandatevékenység több párhuzamos szálon haladt és nem korlátozódott csupán a médiára. Akciójukat mindenekelőtt az érintett politikai tényezők tájékoztatásával kívánták

⁵⁰ *The Inquirer*, December 6, 1919. 488.; *The Inquirer*, July 19, 1919. 248.

⁵¹ *The Inquirer*, December 6, 1919. 487.; *The Inquirer*, July 19, 1919. 248.

⁵² 1920 áprilisában az amerikai küldöttség 14.000 dollárt hozott az erdélyi egyházrész megsegítésére.; *The Inquirer*, January 17, 1920. 31.

eredményessé tenni. A hatékonyabb érdekérvényesítés érdekében angol felekezeti közeli fellépésre is sor került, ugyanakkor az egyes egyházközösségeket is bevonták munkájukba.⁵³

1919. január 18-án Párizsban ünnepélyes keretek közt kezdetét vette a békekonferencia, februárban pedig a határvonalakat kijelölő szakbizottságok is megkezdték munkálataikat. Ezek az események konkrét lépések tételére sarkalták az angol unitáriusokat.

Információink szerint az első ilyen természetű akcióra február 12-én került sor, amikor a Brit és Külföldi Unitáriusok Társulatának Bizottsága az erdélyi kérdést és álláspontját memorandum formájában terjesztette kormánya elé. 13-án az angol unitárius egyházi és világi nyilvánosság bevonásával tértek vissza a problémára, tanácskozásuk tárgypontjait pedig Románia kelet-magyarországi területfoglalása, valamint Ferencz József meghurcolásának és más, vezető pozícióban levő egyházi személyiségek bebörtönzésének ügye képezte.

Az ülésen elnöklő Joseph Estlin Carpenter⁵⁴ kifejtette: politikai jellegű kérdésekbe nem kívánnak beleavatkozni, az a békekonferencia tiszte, de követelik, hogy az erdélyi protestánsok és katolikusok számára a vallásszabadság joga biztosítva legyen. Mint mondta, feladatuk, hogy figyelemmel kísérjék a békekonferencia rendelkezéseit, erdélyi hittestvéreik számára pedig garantálják a szabad vallásgyakorlatot. A magyar-román viszony – folytatta – a múltban nem volt felhőtlen, azonban ez nem igazolhatja a románok által elkövetett túlkapásokat. Tájékoztatta továbbá a hallgatóságot, hogy írt Austen Chamberlainhoz,⁵⁵ akitől ígéretet kapott arra, hogy a kérdést a külügyminisztériummal is ismerteti. Fontosnak tartotta, hogy tájékoztassák a közvéleményt és figyelmeztessék a külügyminisztériumot azokra a szempontokra, amiket a békekonferencián nem szabad annak szem elől tévesztenie.⁵⁶

A gyűlés határozat formájában két előterjesztést fogadott el. Az első aggodalmának adott hangot, miután a román megszállást és Erdély esetleges elcsatolását – a keleti egyház intoleranciájára hivatkozva –

⁵³ The Inquirer, March 15, 1919. 84. Több angol unitárius egyházközösség külön is eljuttatta gyülekezete tiltakozó határozatát az angol külügyminisztériumba és befolyásos amerikai kapcsolataikhoz.

⁵⁴ Joseph Estlin Carpenter (1844–1927): Lelkész, az oxfordi Manchester College igazgatója.

⁵⁵ Austen Chamberlain (1863–1937): Brit politikus, 1919–1921 közt Anglia pénzügyminisztere.

⁵⁶ The Inquirer, February 22, 1919. 59.

a kelet-európai protestáns egyházak létét súlyosan veszélyeztető tényezőnek ítélte meg. Erre való tekintettel sürgette, hogy a külügyminisztérium keretében jelöljenek ki egy, a román magatartást figyelemmel kíséző bizottságot, valamint, hogy maga a békekonferencia is fejezze ki ragaszkodását a vallásszabadság elve mellett az esetleges politikai ártrendeződésektől függetlenül. Tiltakozott a protestáns egyházvezetők bebörtönzése ellen, és azt a polgári és vallási szabadságjogok megszegése mellett a szabad kereszténység jövőjére leselkedő veszély figyelmeztető előjelének tekintette. A határozatot az előterjesztésnek megfelelően a miniszterelnökhöz, a külügyminisztérium titkárságához, az AEA elnökehez és Eyre Crowhoz⁵⁷ szánták továbbítani.⁵⁸

A második határozat az egyházközségek lelkészeihez szólt és kérte, figyelmeztessék, tájékoztassák híveiket a kérdésről, üzeneteiket, állásfoglalásaikat pedig továbbítsák minél hamarabb a külügyminisztériumba.⁵⁹

Február 25-én felekezeti közti fellépésre is sor került. Ekkor a különböző egyházak képviselői a kelet-magyarországi protestánsok helyzetének és sérelmeinek ismertetésén túl (a február 13-i határozathoz hasonlóan) az egyházi és vallásos életet érintő jogi garanciákat követeltek kormányuktól arra az eshetőségre, ha az támogatná vagy jóváhagyná Erdély Romániához való csatolását. Az A. J. Balfourhoz⁶⁰ címzett beadványuk felsorakoztatott érvek – a türelmetlen román egyházpolitika a magyar egyházak megsemmisülésével fenyeget – azonban ez alkalommal is elsősorban inkább ez utóbbi lehetőség kiküszöbölését próbálták sugallni.⁶¹

Az esztendő elején a békekonferencia megnyitásával aktivizálódott ténykedést – vélhetően az események alakulásának kivárása miatt – általános szélcsend követte. Újabb érdemi fejleményekre 1919 őszén került sor, amikor október 20–28. közt Drummond az angol és amerikai unitáriusok képviselőjében Kolozsvárra is ellátogatott.

Drummond útja egyszerre több funkciót is betöltött: tájékozódott az erdélyi panaszok valóságtartalmáról, közvetített az erdélyi és az angol, valamint amerikai protestáns és katolikus egyházak közt, Párizsban

⁵⁷ Eyre Crow (1864–1925): Brit diplomata, 1920–1924 közt külügyi államtitkár. A párizsi brit küldöttség feje.

⁵⁸ *The Inquirer*, February 22, 1919. 59–60.

⁵⁹ Uo.; A memorandumból egy példányt a Szabad Egyházak Tanácsához (Free Church Council) is eljuttattak, határozott állásfoglalást sürgetve a kérdésben.

⁶⁰ Arthur James Balfour (1848–1930): 1902–1905 közt brit miniszterelnök, 1916–1919 közt külügyi államtitkár.

⁶¹ *The Inquirer*, March 15, 1919. 84.

pedig az illetékes politikai tényezőknél kétszer is interveniált az erdélyi kérdésben.⁶² Budapesten a magyar közélet (Székely Ferenc igazságügyi miniszter, Györy Lóránd korábbi földművelésügyi miniszter) és egyházak képviselői mellett találkozott a szövetséges és társult hatalmak budapesti kiküldöttjével, George Clerkkal,⁶³ kinek javaslatára tapasztalatait az angol és amerikai párizsi békedelegációval is ismertette személyes beszámoló keretében.⁶⁴ Benyomásait október 30-án memorandumban összegezte és az erdélyi püspökök szeptember 8-án kelt emlékiratával egyetemben a békekonferencia elé terjesztette. Drummond erdélyi látogatása, közvetítése, a két egyház közti közvetlen kapcsolatfelvételen túl, más szempontból is fordulópontot jelentett: a panaszok, sérelmek valóságának visszaigazolódása pozitívan rögzítte az erdélyi (közép-kelet európai) helyzet megítélését a magyarok javára, másodsorban pedig a propagandatevékenység fokozódását eredményezte.

Az egyházfők szeptemberi emlékiratát Drummondék Viscount Brycehoz⁶⁵ is továbbították. Bryce decemberben a felsőházban mondott beszédében ismertette a memorandumot, és támogatta az erdélyieknek a szövetséges nagyhatalmak kormányai által kinevezendő kivizsgáló bizottságra vonatkozó kérését. Ugyanígy a magyar-román határok kijelölésénél is független bizottságot javasolt. Szerinte a kevert lakosságú területeken csupán a helyszíni terepszemle után lehetséges igazságos határvonalat megvonni. Külön kitért a székelykérdésre ezzel kapcsolatosan, és súlyos hibának tartotta, ha őket is román fennhatóság alá helyeznék.⁶⁶

1919. december 1-én – a katonai és belpolitikai helyzet stabilizációja után – Magyarország meghívást kapott a békeszerződés átvételére.

⁶² Ferncz József: im. XI. füzet, 58.

⁶³ George Clerk (1874–1951): Brit diplomata, a párizsi békekonferencia budapesti különleges kiküldöttje. 1919. október 23-án azzal a szándékkal érkezett Budapestre, hogy a magyar belpolitikai élet összes jelentősebb szereplőjével egy lehetőleg polgári liberális, koalíciós kormány létrehozásáról tárgyaljon. Jelentős szerepet játszott a magyar politikai élet konszolidálásában.

⁶⁴ The Inquirer, November 22, 1919. 462. „At the suggestion of Sir George Clerk’s Committee in Budapest some of this evidence has been presented in special report to the British and American Peace Delegations in Paris, and I have been granted special interviews on the subject.” („Sir George Clerk budapesti bizottságának javaslatára, ezekből a bizonyítékokból néhányat egy rendkívüli jelentés tárta a párizsi brit és amerikai békeküldöttség elé, a kérdéskörben pedig rendkívüli beszélgetésekre adtak lehetőséget számomra.”)

⁶⁵ Viscount Bryce (1838–1922): Brit liberális politikus, egyetemi tanár.

⁶⁶ *Supplement to The Inquirer*, February 7, 1920. III.

A magyar békeküldöttség január elején utazott Párizsba és tett eleget a nagyhatalmak felszólításának. Ez az esemény aktivizálta az angol unitáriusokat és a magyarokhoz hasonlóan a békefeltételek kedvező előjelű megváltoztatásának illúzióját keltette fel köreikben. Drummond történelmi, kulturális érvek felsorakoztatásával érvelt a feldarabolás ellen a *The Inquirer* 1920. január 12-i számában, és a békefeltételek újragondolására figyelmeztetett ezeknek az érveknek a tükrében.⁶⁷

A kivizsgáló bizottság kiküldése 1920 elejére központi és egyetemes követeléssé lépett elő az angol egyházak körében. Január 22-én közös határozatban fordultak ebben a kérdésben kormányukhoz és a nyomásgyakorlás szándékával külön bizottságot neveztek ki befolyásos egyházi személyekből. A felekezeti tanács, melyen lényegében az összes angol felekezet képviseltette magát (anglikánok, skót- és ír presbiteriánusok, kongregacionalisták, kvékerek [barátok], metodisták, unitáriusok, római katolikusok, zsidók), az események felügyelete végett egy ideiglenes bizottságot is kinevezett.

A kivizsgáló bizottságra vonatkozó határozatot január 27-én továbbították a miniszterelnökhöz, és kérték, tegye lehetővé, hogy a felekezetek által kijelölt küldöttség személyes találkozón fejthesse ki álláspontját. Hasonló megkeresést intéztek George Curzonhoz⁶⁸ is.⁶⁹

30-án William Copeland Bowie⁷⁰ az angol egyházak nevében a Londonban tartózkodó A. Vaida Voievod román miniszterelnökhöz és külügyminiszterhez is levelet intézett. Ebben közölte vele, hogy az angol egyházakat mélységesen felkavarták a román megszállás kegyetlenkedéseiről szóló jelentések, továbbá, hogy a megszállt területekről kapott memorandumokat a különböző angol egyházakéval egyetemben a külügyminisztériumba továbbították, és egy, a Legfelsőbb Tanács által kinevezett kivizsgálóbizottság kijelölését kérték.⁷¹ Biztosította, hogy a beadványok kezdeményezői nem táplálnak ellenséges érzületet, gyűlöletet Románia iránt, de a vallásszabadság védelmében felállított angol felekezeti bizottság teljes erejével és befolyásával ragaszkodni fog

⁶⁷ *The Inquirer*, January 17, 1920. 31–32.

⁶⁸ George Curzon (1859–1925): Brit konzervatív politikus, külügyi államtitkár 1919–1924 közt.

⁶⁹ *Supplement to The Inquirer*, February 7, 1920. I.

⁷⁰ William Copeland Bowie (1855–1936): Unitárius lelkész, a Brit és Külföldi Unitárius Társulat titkára.

⁷¹ *Supplement to The Inquirer*, February 7, 1920. I.

a vallásszabadság eszméjéhez és ahhoz, hogy a megszállt területeken annak gyakorlata ismét visszaállhasson.⁷²

Mielőtt azonban a levelet kézbesítették volna, maga Vaida hívta meg az egyházak képviselőit egy megbeszélésre. A román politikum előtt tehát nem volt ismeretlen az angol unitáriusok, egyházak ténykedése, és fontosnak tartotta, hogy legalább taktikai megfontolásból meghallgassa, megismerje álláspontjukat, a határkérdést ismét felvető londoni konferencia idejére pedig megnyugtassa az angol egyházakat, tompítsa propagandatevékenységüket.

A találkozóra január 30-án került sor, tárgyát pedig az angol külügyminisztériumhoz és a Legfelsőbb Tanácshoz intézett memorandumok képezték. A sérelmeket Bowie ismertette és tárta a román küldöttség elé. A megbeszélésen Vaida visszautasította a vádakát, ugyanakkor biztosította beszélgetőpartnereit, hogy Románia a vallásszabadság elkötelezett híve, a különböző felekezetek szabadkezet kapnak saját egyházi és oktatási életük megszervezésére, az állam pedig mindegyik egyház részére egyenlő arányú támogatást fog nyújtani.⁷³

A megbeszélés elvileg természetesen Bowieék „sikerével” zárult, miután a vallásszabadság és egyházi autonómia kérdéseire szűkített tárgyaláson a román fél taktikai okokból elfogadta tárgyalópartnerei kifogásait, és a következő garanciákat vállalta:

1. A vallásszabadságot Erdélyben és a többi megszállt területen mindenhol elrendelik.
2. Az erdélyi vallásfelekezetek az állam felügyelete és védelme alatt szabad kezet kapnak saját egyházi és vallásos életük megszervezésére.
3. Azonnal értesítik az egyházakat, hogy szabadságjogaikat törvényben fogják szavatolni, a román polgári és katonai hatóságokat pedig ezen jogok és az egyházi autonómia tiszteletben tartására fogják figyelmeztetni és utasítani.
4. Az állítólagos törvényellenességeket, melyeket egyének vagy vallásos közösségek követtek el, pártatlan bíróság fogja kivizsgálni, és lehetővé teszik a vádlottak számára, hogy védelmükre szemtanúkat hívjanak.

⁷² Uo.

⁷³ Uo. II.

5. A fenti megállapodásokat egész Erdélyben, magyar és román nyelven közölni fogják.
6. Biztosítják, hogy a három püspök a bukaresti brit képviselő és a londoni külügyminisztérium közvetítésével kapcsolatot tarthasson fenn a Presbiteriánus Szövetség, valamint a Brit és Külföldi Unitárius Társaság elnökeivel, és a román kormány vállalja, hogy a válaszleveleket továbbítja az erdélyi püspökök kezébe.⁷⁴

Február 2-án Bowie ismét találkozott Románia képviselőivel. A román küldöttséget ekkor Caius Bradiceanu⁷⁵ vezette, és tulajdonképpen az előző beszélgetés megállapodásait tárgyalták újra pontonként. Nézeteltérés és némi vita mindössze az ötödik és hatodik pont körül támadt. A román fél szerint az első négy pontban foglaltak kellő nyilvánosságot kaptak már, azonban Bowie sürgetésére elfogadták, hogy azokat német, magyar és román nyelven ismét kihirdetik. A hatodik pontnál Bradiceanu kifogásolta, hogy a három püspök politikai jellegű ügyekbe keveredett. Bowie azzal replikázott: ha nem garantálják a püspökök számára a szabad kommunikáció lehetőségét, senki sem fogja elhinni Angliában, hogy a vallásszabadság a gyakorlatban is működik Erdélyben. Végül arra az álláspontra jutottak, hogy a püspökök levelezési jogát engedélyezik, de a magyar-román békeszerződés megkötéséig a kimenő leveleket a román külügyminisztérium ellenőrizni fogja, az Angliából érkezőket ellenben közvetlenül a három püspökhöz irányítják.⁷⁶

A január 30-án Curzonhoz továbbított levélre Bowie február 20-án kapott választ a külügyminisztériumból. Ebben tájékoztatták, hogy a londoni békekonferencia elfoglaltságai miatt nincs ideje fogadni az egyházak küldöttségét, de biztosították: Curzon tisztában van a vallásszabadság fenntartásának fontosságával az Osztrák-Magyar Monarchia területei feletti hatalmat átöröklő országokban. – a békeszerződésbe foglalt szigorú rendelkezések ennek bizonyítékai. A levél végül azzal az ígérettel zárul, hogy Curzon a továbbiakban is a legkomolyabb figyelemmel fogja kísérni a vallásszabadság kérdését Délkelet-Európában.

A választ Bowie nem találta kielégítőnek, és 23-án az egyházak nevében megismételte a kivizsgálóbizottságra vonatkozó kérésüket. Szkepticizmusuk és elutasításuk okait pedig hat pontban összegezte:

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Caius Bradiceanu (1879–1953): Politikus és diplomata. 1919-ben külügyi államtitkár-helyettes, a párizsi román küldöttség tagja.

⁷⁶ *Supplement to The Inquirer*, February 7, 1920. II.

1. A románokat fosztogatással, kegyetlenkedéssel, iskola foglalásokkal vádolják. A katolikusok, unitáriusok, reformátusok és zsidók egyhangúlag állítják, hogy az általuk felsorolt jogsérelmek megtörténtek. Mindez az igazság alapelveinek a megsértését jelenti.
2. A békeszerződés megkötése előtt, a fegyverszüneti egyezmény előírásait megszegve, a magyar hivatalnokokat eltávolították az állásaikból, miután azok megtagadták a hűségesküt.
3. A vallásszabadságot, melyet oly határozott formában hirdettek ki 1918. december 1-én, a gyakorlatban folyamatosan megszegik: az egyházi beszédeket cenzúrázzák, az egyházi összejöveteleket, gyűléseket katonai megfigyelés alatt tartják – holott a kisebbségi szerződésben kötelezettségeket vállalt az egyéni szabadságot illetően. Figyelmeztetett, hogy Románia késlekedő és elutasító magatartását a (kisebbségi) békeszerződés aláírásakor nem szabad elfeledni.
4. Vaidanak a vallásszabadság kérdésében tanúsított komolysága mindannyiukra pozitívan hatott, de a Bukarestből érkező politikai hírek azt mutatják, hogy nincs megfelelő kontrollja kormánya felett, melynek miniszterelnöke. Azonfelül pedig Vaida maga is változtatja nézeteit.
5. Gyanú, hogy a román képviselő csupán csak az angol egyházak aggodalmát és felháborodását kívánta csillapítani. Bradiceanu megígérte, hogy táviratilag értesíti az erdélyi egyházfőket, hogy szabadon levelezhetnek angol és skót hittestvéreikkel. Nem látja azonban, hogy ebből valami is teljesült volna. Egy Bradiceanuhoz, Párizsba két héttel ezelőtt e tárgyban küldött levél ugyanis megválaszolatlanul maradt.
6. A román fél az állítja, hogy a három püspök és mindazok, akiket megkorbácsoltak, bezártak vagy kifosztottak, politikai bűnözők voltak. Ilyen vádakot könnyű emelni, ám nehéz cáfolni pártatlan és aprólékos kivizsgálás nélkül, mivel a román hatóságok által politikai bűnténynek nyilvánított cselekedetet a magyar fél elemi emberjogi lépésként értelmezhet. Ugyanakkor szinte lehetetlen, hogy bizonyos szavakat erkölcsi, politikai, vallási kategóriák szerint osztályozzanak, különösen Erdélyben, ahol vallási és nemzeti ellentétek annyira kiélezettek.

Valószínű Brycenak igaza van – vonta le a következtetést –, hogy Magyarország számára bölcsőbb és méltányosabb területrendezést kellene kidolgozni, mint amit a békeszerződésben kijelöltek.⁷⁷

1920 elején az angol propagandatevékenység művelési területét az Amerikai Egyesült Államokra is kiterjesztette, ahol március-május közt Drummond mintegy hatvan beszédet, előadást tartott az erdélyi unitáriusok, magyar felekezetek helyzetének ismertetése végett. Ténykedése több ponton is eredményesnek bizonyult: egyfelől sikerült nemcsak az unitárius, hanem más amerikai egyházak figyelmét is ráirányítani az erdélyi kérdésre, másfelől az ő jelenléte ihlette meg amerikai hittestvéreit, hogy az angolokhoz hasonlóan, vizsgálóbizottságot küldjenek ki Erdélybe. Munkájának egyik első, kézzelfogható bizonyítéka volt az a negyvenezer dolláros segély, melyet az Amerikai Unitárius Társulat a katolikus és presbiteriánus egyházak segítségével gyűjtött az erdélyiek megsegítésére. A propaganda-tevékenység földrajzi határainak kiszélesítése mellett Drummond útja az erdélyi és amerikai egyházak kapcsolat-építését is szolgálta: tudjuk, hogy az erdélyi katolikus püspök üzenetét nem csak az angliai, hanem az amerikai katolikus egyházfőkhöz is eljuttatta. Utóbbiaknak – az unitárius példára hivatkozva – ugyancsak vizsgálóbizottság kiküldésére tett javaslatot.⁷⁸

Amerikában Drummond nemcsak egyházfőkkel, hanem a politikai és tudományos élet jeles képviselőivel is találkozott. New Yorkban az USA konstantinápolyi nagykövetével, Oscar Straussal tárgyalt, két alkalommal pedig Sarah Wambaugh nemzetközi jogásszal. Találkozott továbbá az USA egykori elnökével, William Howard Tafttal⁷⁹ és Charles William Eliottal⁸⁰, és elérte, hogy szükség esetén Wilson elnök támogatását is megnyerjék.⁸¹ Ugyanakkor sikerült a legnagyobb erőt képviselő Amerikai Presbiteriánus Egyházat is bevonni. Az ő jelenlétének köszönhetően az American Peace Federation of Churches keretében ideiglenes bizottságot állítottak fel a vallásszabadság védelmének és felügyeletének céljával.⁸²

⁷⁷ The Inquirer, February 28, 1920. *Religious liberty in Transylvania.*

⁷⁸ The Inquirer, May 29, 1920. *Civil and religious liberty in Transylvania.*

⁷⁹ William Howard Taft (1857–1930): Ügyvéd és politikus, az AEÁ 27-ik elnöke. 1915–1925 közt az Amerikai Unitárius Társulat elnöke volt.

⁸⁰ Charles William Eliot (1834–1926): Egyetemi tanár, a Harvard Egyetem igazgatója 1869–1909 közt.

⁸¹ The Inquirer, April 3, 1920. *Mission to Transylvania. Reception to American Delegates.*

⁸² The Inquirer, May 29, 1920. *Civil and religious liberty in Transylvania.*

Áprilisban, két eltérő időpontban (S. B. Snow április 15-én, H. J. Metcalf és E. B. Wetten pedig 23-án érkezett Kolozsvárra⁸³) a háromtagú amerikai bizottság is megérkezett – Bukarestet érintésével (itt tárgyaltak Alexandra Vaida Voievoddal⁸⁴) – Kolozsvárra, és két hónapos tartózkodása során több tucatnyi egyházközséget látogatott meg a különböző egyházkörökből. Snowék az aprólékos helyszíni tájékozódás, adatgyűjtés után, június 28-án hagyták el Kolozsvárt, előbbi azonban Wettennel még egyszer Bukarestbe látogatott, feltehetően, hogy a körút alkalmával szerzett benyomásaik alapján ismét tárgyalásokat folytassanak az illetékes román szervekkel. Vizsgálódása után egyébként az amerikai bizottság is igazolta a román hatóságok diszkriminatív intézkedéseinek valóságát.⁸⁵

Az amerikai bizottság jelenléte, munkája és következtetései azonban ekkorra már nem bírtak semmiféle jelentőséggel a békeszerződés vonatkozásában, de nyitányát képezte annak az erőteljes angol-amerikai kisebbségvédelmi akciónak, melyet a két világháború közt a magyar állam és az erdélyi és magyarországi unitárius egyház az érdekvédelmi és a revíziós propaganda céljaira is felhasznált.⁸⁶

Angol-amerikai látlelet Erdélyről – az érvrendszer

A békekonferencia idején az unitárius propagandatevékenység színterének központja a kezdetektől fogva Anglia volt, és ezt a szerepet az általunk tárgyalt időszakban mindvégig megőrizte. Okát két tényezővel magyarázhatjuk: a.) *az erdélyi segélykérésre az első visszajelzés Angliából érkezett*; b.) *a földrajzi távolságok kevésbé jelentettek akadályt a kapcsolatteremtésben és a rendszeres kommunikációban*. Nem véletlen tehát, hogy 1920 első feléig – leszámítva az 1918-as novemberi levelet –, Kolozsvár figyelme kizárólag az angliai unitáriusokra összpontosított, és hogy a propagandatevékenység jelentősebb hányada ez utóbbiak nevével fémjelzett.

1919 végéig az angol propagandatevékenység csupán közvetett formában érkező (levelek, beszámolók) tudósításokra, hírekre támaszkodhatott. Ennek megfelelően a jelzett időpontig propagandájuk érvkészletének jelentős részét ezekből a forrásokból merítették, és az azokban

⁸³ Ferencz József: im. XI. füzet, 65.

⁸⁴ The Inquirer, May 8, 1920. 242.

⁸⁵ The Inquirer, June 12, 1920. 305.

⁸⁶ Magyar Országos Levéltár (MOL). K. 28. 12. csomó. 50. tétel. 1938 – T – 10168.

megjelenített sérelmeket, érvelési sémákat reprodukáltak. Ez az ábrázolásmód, diskurzus Drummond útja után sem módosult látványosabban, csupán a hangsúlyok tekintetében érzékelhetünk bizonyos súlyponteltolódást olyan értelemben, hogy az erdélyi adatgyűjtés után a beszámolók „realistábbakká” váltak azáltal, hogy – a történelmi, kulturális érvelés rovására – a román hatalom által elkövetett törvénytértéseket helyezték ábrázolásuk homlokterébe.

A különböző csatornákon, formában befutó információk tárgyát döntően a román hatalom magatartása és az erdélyi egyházak, magyarok helyzete képezte (utóbbi esetben ennek ábrázolása néha túllépte az erdélyi korlátokat, s közép-kelet-európai kontextust és dimenziókat is kapott), tartalmilag pedig két nagy egységre bonthatóak: negatívra és pozitívra. Ez a tárgyi, minőségbeli kettősség egyébként igen gyakran felbukkant a beszámolókból, ugyanis a negatív (román) – pozitív (magyar) ellentéppárra épített, dialektikus szerkesztési mód kiváló lehetőséget szolgált a propagandacélok kifejtésére.

Említettük, az erdélyiek által közvetített propaganda jelentősen befolyásolta az angolt. Fontos azonban leszögeznünk, hogy ez nem jelentette az információk kritikátlan átvételét és terjesztését, mivel az erdélyi viszonyokról (történelem, kultúra, vallás- és kisebbségpolitika, etnikai összetétel) a kivizsgáló bizottságok beszámolóin túl a 19. század közepére visszanyúló kapcsolatok révén is folyamatosan tájékozódhattak.

Az angol propaganda nem volt közömbös a határrendezés kérdésében, de elsődleges és következetesen képviselt célkitűzésük mindvégig a vallásszabadságot biztosító garanciáknak a nagyhatalmak általi szavatolása maradt. Érvelésükben a múlt-jelen idősíkok párhuzamba állításának technikájához folyamodtak, melyben a múlt a magyar valláspolitika ismertetését és pozitív értékelését, a jelen pedig a megszálló hatalom túlkapásainak ábrázolását jelentette.

E kétsíkú, ellentétre építő narratíva mintapéldáját képezi C. J. Street *The threat to religious liberty in Transylvania* című írása, melyben Magyarországot a vallási és polgári szabadságjogok élenjárói közé sorolta. Az Erdély történelmét és etnikai viszonyait tárgyilagosan ismertető Street figyelmeztetett arra, hogy az 1568-as tordai ediktum bő száz évvel, a világon először, az 1689-es angol forradalom előtt jelent meg, és mindenki számára szabad vallásgyakorlatot biztosított.⁸⁷ A Románia

⁸⁷ The Inquirer, July 19, 1919. 247.

által követelt területeken, írta, a román lakosság együtt a magyar, szász és székely etnikummal, nemcsak szabad vallásgyakorlatot, hanem vallási egyenlőséget is élveztek. A vallásgyakorlat terén az erdélyihez hasonló alapelveket fogadtak el Magyarországon is. A katolikusokat, reformátusokat, lutheránusokat, unitáriusokat az állam pénzbeli támogatásban részesítette, akárcsak a két román felekezetet, amelyek több segélyt kaptak, mint a protestáns egyházak együttvéve.⁸⁸ Hasonlóképpen állami támogatást kaptak a felekezeti iskolák is. „Such liberal treatment is, so far as I am aware, without precedent or equal. It thoroughly in accord with the noble Edict of Torda [...], emanating from a broad-minded Unitarian Prince.”⁸⁹ – zárta a magyar valláspolitikát ismertető fejezetét.

Ezt követően pedig a következőképpen indított: hasonlítsák össze a vallásos egyenjogúság ezen modern gyakorlatát az ortodox egyházzal, amely államvallás és az állam támogat és tart fent.⁹⁰ Idéz egy forrást, miszerint míg a magyar állam milliókat áldoz a román egyházakra és iskoláikra, addig a román királyság egyetlen fityinget sem ad a magyar egyházaknak. Miközben egyetlen magyar szót sem hallani a magyarországi román templomokban, addig a magyar nyelv használatát akadályozzák a romániai magyar egyházakban. Magyar papok nem dolgozhatnak magyar hívőjű egyházközségekben, ellenben a román papok fele nem tud magyarul, de mindegyikük egyenlő támogatást kap a magyar államtól. A kétezer román iskolával szemben a magyarok, bár több mint százezen vannak, még elemi iskolát sem birtokolhatnak.⁹¹ A keleti egyházba való beillesztés éppen olyan szigorú, mint amilyen volt a Stuart-kori Angliában. A protestantizmus bármiféle gyakorlatát, a zsidókéhoz hasonlóan gátolják, noha utóbbiak esetében nemzetközi garanciákat is vállalt 1878-ban.⁹²

Képzeljék el azt a veszélyt, amely az unitáriusokra és a többi felekezetre leselkedik – vontá le a következtetést –, ha a békekonferencia szentesíteni fogja egy olyan felvilágosult tartomány hozzácsatolását, mint Erdély, egy olyan reakciós országhoz, mint Románia.⁹³ Erdély magyar-

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo. „Ilyen liberális bánásmód, amennyire én tudom, páratlan és precedens nélküli. Teljességgel összhangban van a nemes tordai országgyűlési határozattal [...], mely egy liberális gondolkodású unitárius hercegtől eredt.”

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo.

⁹² Uo.

⁹³ Uo. Street a vallásszabadságot veszélyeztető tényezőként értelmezte a román hadsereg és hatóságok túlkapásait, az egyházi életet korlátozó intézkedéseit is.

országi elcsatolását személy szerint kimondhatatlanul kártékonynak ítélte meg, de a kérdést pozitív rendezését a politikum számára tartotta fent. Mint írta, a lengyel szerződés igazolja, hogy az angol és amerikai diplomátákat hasonlóan bölcsen és körültekintően oldják meg az erdélyi kérdést is.⁹⁴ Fenntartotta ellenben a jogot, hogy a magyar protestánsok érdekében hallassák hangjukat és felhasználják befolyásukat. Az általánosan elfogadott állásponhoz hasonlóan pedig ő is hangsúlyozta, hogy bármiféle területátrendezés Románia javára csak a vallásos szabadságjogok szavatolásával történhet meg, mivel a megszálló román állam intoleráns „természete” ezek nélkül a magyar egyházak pusztulását eredményezi.⁹⁵

Ezeknek tükrében a következő garanciákat követelték: teljeskörű egyházi autonómia, az egyházak iskolafenntartó jogának elismerése és biztosítása, az egyén szabadságjogjainak tiszteletben tartása a vallásgyakorlat terén, állami támogatás az egyházi- és oktatási intézmények és az alkalmazottak számára. Az angol propaganda tehát lényegében a világháború előtti állapotok visszaállítását sürgette, miután a magyarországi valáláspolitikára követendő mintaként tekintett.⁹⁶ Természetesen mindebben kulcsszerepe volt az 1568-as tordai országgyűlés vallástörvényének, mely a korabeli angol vallásos realitások tükrében csodálattal töltötte el.

Mint az Street írásánál is érzékelhető, a sérelmek megjelenítése két célt követett: jogi garanciák biztosítását és a kedvező területrendezést. A negatívumok megjelenítése, mint központi érvelési eszköz, legerőteljesebben az Erdélybe látogató és a helyzetet közép-kelet-európai kontextusban is értékelő Drummondnál jelentkezett, aki az egyházi, egyéni jogsértések mellett a térség lakosságát veszélyeztető „szociális bombára” is figyelmeztetett.⁹⁷ Rámutatott az elkövetett hibákra, hiányosságokra, és

⁹⁴ The Inquirer, August 2, 1919. 271.

⁹⁵ Uo. 272.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ The Inquirer, November 22, 1919. 464. „Living is terribly dear and food and warm clothing have become very scarce. In these respects, however, conditions are not at the moment so bad as in Budapest and Vienna. It is the Roumanian occupation, with its harshness and terrorism, which is bringing the people face to face with despair and must cause the gravest anxiety to all friends of religious freedom and enlightened government. An active campaign is in progress to crush out everything Hungarian. In Kolozsvár the whole staff of the University and most of the public officials have been dismissed, and many of them reduced to beggary, because they have refused to take an oath of allegiance to the king of Roumania before the Peace Treaty is signed. People are turned out of their houses at 48 hours' notice to make room for Roumanian immigrants. Many schools have been closed,

a területi, politikai rendezés stratégiájának, alapelveinek megváltoztatása mellett érvelt, ismertette a románok (és „kisnemzetek”) teremtette túrheteretlen állapotokat, melyek távlatilag ismét súlyos következményekhez vezethetnek.

Drummondnak a román hatóságok ténykedéséről alkotott negatív képét egyébként, a helyszínen szerzett adatok, benyomások mellett két személyét érintő tényező is súlyosbította: a kolozsvári román hatóságok igyekezete, hogy elszigeteljék a helybeli magyar panasztevőktől; az istentiszteleteken mondott beszédek cenzúráját kimondó rendelet, melyet az azt követő napon vezették be, hogy részt vett egy az unitárius templomban tartott istentiszteleten, ahol Kolozsvár magyar lakossága felekezettől függetlenül képviselte magát.⁹⁸ Tetőzte mindezt a súlyos szociális, gazdasági és társadalmi feszültségeket gerjesztő budapesti megszállás,⁹⁹ miként azt a *The Inquirer* november 29-i számában megjelent helyzetelemző cikke is igazolja, melyben visszatérve októberi útjának tapasztalataira nem-

doctors turned out of the hospital, and every possible indignity is heaped upon the people. This organized suppression extends to the churches, and the Protestant bishops agree if the present policy is continued there will hardly be a Protestant left in Transylvania in twenty years' time. In addition there have been numerous cases of brutal whippings and other forms of personal violence.” („Az élet rettenetesen drága, az élelem és ruha pedig hiánycikké vált. Az életfeltételek azonban pillanatnyilag nem olyan rosszak, mint Budapesten és Bécsben. Ez a román megszállás, a maga kegyetlenségével és terrorjával, az amely az embereket a kétségbeesésbe kergeti és mindez a legsúlyosabb aggodalommal kell eltöltse a vallásszabadság összes támogatóját és a felvilágosult kormányokat. Aktív kampány folyik, hogy kiszorítsanak mindent, ami magyar. Kolozsváron az egész egyetemi személyzetet és a közhivatalnokok legnagyobb részét elbocsátották, sokukat koldusbotra juttatva, mivel elutasították a román királyra való eskütételt a békeszerződés aláírása előtt. Az embereket 48 óras határidő után kilakoltatják, hogy helyet szabadságuk fel a román bevándorlóknak. Sok iskolát bezártak, orvosokat bocsátottak el a kórházakból, az emberek mindenféle megaláztatásnak ki vannak téve. Ez a szervezett elnyomás az egyházakra is kiterjed és a protestáns püspökök egyetértének abban, hogy ha a jelen politika folytatódni fog, húsz év múlva alig fog maradni protestáns Erdélyben. Emellett számtalan eset említhető meg, brutális verésekre és más jellegű személyes erőszakra vonatkozóan.”)

⁹⁸ Uo. 463.

⁹⁹ *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919–1920.* Szerk. Ádám Magda, Ormos Mária. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2004. Sir George Clerk, a Legfelsőbb Tanács budapesti különleges képviselője Clemenceau-nak, a békekonferencia elnökének. 60. dokumentum. 163–166.; Graziani tábornok, a budapesti francia katonai misszió vezetője Clemenceau francia hadügyminiszternek. 75. dokumentum. 197.; *The Inquirer*, April 17, 1920. 187.

csak a megszálló román hatalom, hanem a győztes nagyhatalmak közepkelet-európai politikája ellen is éles kritikát fogalmazott meg.

A térségben uralkodó válságos helyzetet több tényezőre vezette vissza: a periférikus részeken negatív hatásait hatványozottabban éreztető *háború*, és a gazdasági összeomlást eredményező *politikai bizonytalanság, szétesés*. A fennforgó állapotokért elsősorban a kelet-európai népek nacionalizmusát tette felelőssé. Ugyanakkor felvetette a kérdést: vajon a tragikus viszonyokat nem súlyosbította-e a vízió, az előrelátás hiánya, a túlzott hivataloskodás és néhány esetben a győztes hatalmak könyörtelen magatartása.¹⁰⁰ Ezek mellett hibaként róta fel a legyőzött országok békekonferenciáról való kizárását, és hogy – bár megvoltak a forrásaik és hatalmuk – nem tettek semmit nyomorúság állandósulása és súlyosbodása ellen.¹⁰¹

Szkeptikusan nyilatkozott a térség békéjét Magyarország felosztásával rendezni óhajtó politikai elképzeléssel szemben is. Hasonlóképpen skeptikusan nyilatkozott a kelet-európai kis nemzetekről is. Kétségei voltak, hogy az új politikai egységek képesek lesznek pacifikálni a térséget, hogy nagyobb szabadságot és jólétet fognak biztosítani alattvalóiknak.¹⁰² „Strange things are being done in south-eastern Europe in the name of the self-determination of small nations.”¹⁰³ – vonta le a végkövetkeztetést.

Helytelenítette, hogy az új határmegvonásoknál teljesen figyelmen kívül hagyták a történelmi és gazdasági tényezőket. Ezek – írta – állandó veszélyforrást jelentenek és egy újabb háború kirobbanásához fognak vezetni.

¹⁰⁰ The Inquirer, November 29, 1919. 475.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Uo. „Not are the signs at the moment very promising that the annihilation of Austria and the partition of Hungary will result in the creation of stable political units, with a better chance of good government for their subject populations. Everywhere racial feuds seem to be at their bitterest and the air of rumors of new wars. Certainly it would require a great deal of ignorance or credulity to believe that Transylvania is likely to gain either in freedom or happiness when she is handed over to Roumania as a prize of war.” („Pillanatnyilag nem túl biztatóak a jelek arra nézve, hogy Ausztria felszámolása és Magyarország feldarabolása stabil politikai egységeket fog eredményezni, több eséllyel egy jó kormányzásra lakócai számára. Egyúttal magyarányú tudatlanságot és hiszékenységet követel meg, azt elhinni, hogy Erdély valószínű több szabadságot és boldogságot fog nyerni, ha Romániának fogják adni, mint háborús jutalmat.”)

¹⁰³ Uo. „Furcsa dolgok történtek Dél-Kelet Európában a kisnemzetek önrendelkezésének nevében.”

A románokkal kapcsolatban két szempontra hívta fel a figyelmet: a) A román katonaság „zabolátlan” magatartása, melynek ténykedését így jellemezte: „*For months it has carried on a campaign of brigandage in Hungary [kiemelés P.J.]. The burden which it has laid upon the people is not the orderly restraint of an army of occupation, but the violence of a lawless soldiery. Roumania has defied every remonstrance because no one has had the power to coerce her. The base record of her army in search of loot [...]*”¹⁰⁴ b) A nemzeti és vallási kisebbségek jogait biztosító kisebbségi szerződés aláírásának megtagadása. E két tényező szerrinte súlyos kételyeket ébreszt Románia helyét illetően az európai politikai porondon. Végül az okra is rákérdezett: miért fogadták el annak kockázatát, hogy ebben a térségben egy porosz típusú, de alacsonyabb fokú militarista központ jöhessen létre.¹⁰⁵

1920 februárjában újabb – a Drummondéhoz hasonló tartalmú, a negatív, figyelmeztető „kampány” kategóriájába sorolható – beszámoló kivonatát közölte a *The Inquirer*. A szerző nevét nem ismertette, ellenben felhívta a figyelmet, hogy olyan személyről van szó, aki bejárta a Balti-, Fekete- és Adriai tenger közt fekvő háromszöget, Bécsben pedig keletibbi térségeket bejáró megfigyelőkkel is kapcsolatban állt, információi tehát megbízhatóak, hitelesek.¹⁰⁶ A szerkesztő a beszámolóból csupán a román-magyar viszonyt érintő fejezetet ismertette, ez pedig a következő negatívumokat emelte ki a román hatóságok és hadsereg tevékenységét illetően: a befolyásért egymás közt versengő számtalan „nemzetiségek” (numerous „nationalities”) közt Románia a fosztogatásban és területszerzésben hírhedt vezető szerepet nyert, és mindent magával visz, ami a keze ügyébe kerül, megszegve az útonállók etikai kódexét is.¹⁰⁷ Semmiféle hajlandóságot nem mutat a kisebbségi szerződés aláírá-

¹⁰⁴ Uo. „Hónapokig folytattak Magyarországon rablóhadjáratot. A teher, ami az emberekre nehezedik nem egy megszálló hadsereg szokásos megszorítása, hanem egy törvényt nem ismerő katonaság erőszakja. Románia visszautasított mindenféle tiltakozást, mivel senkinek sincs ereje korlátozni őt. Hadseregének alapfelfogása a zsákmányszerzés.”

¹⁰⁵ Uo. „Is it into the name of freedom, or is it in payment of the secret debts of the war, that we have accepted the risk of creating a new centre of militarist ambition, Prussianism of a low type, in the East of Europe?” („A szabadság nevében van, vagy a háború egy titkos adósságának fizetése az, hogy elfogadtuk annak kockázatát, hogy Kelet Európában egy alacsonyabb szintű porosz típusú militarista központ jöhessen létre.”)

¹⁰⁶ *The Inquirer*, February 7, 1920. 68.

¹⁰⁷ Uo.

sára, sem pedig, hogy ennek szellemében szeretne cselekedni. Ez utóbbi példázza az a rendelet, mely lehetővé tette, hogy a megszállt területeken a hatóságok kedvük szerint sajátíthassanak ki területeket, ami a szász és magyar tulajdonosokat tekintve semmiféle magyarázatot nem igényel. Erdélyt előzönlötték a román királyságból érkező jöttmentek, kalandorok. Az elharapózó korrupcióra vonatkozóan Herbert Hooverrel¹⁰⁸ folytatott beszélgetésének egyik fejezetét ismertette, aki szerint Mária román királyné azzal a megkereséssel fordult hozzá levélben, hogy az élelmszer szétosztását ő tartsa kézben, mivel egyetlen embert sem ismer országából, akiben megbízhatna.¹⁰⁹ A román hatóságok hírhedt korruptsága és hatékonyatlansága, valamint a fizikai bántalmazások – az Erdélyből visszatérők beszámolóí szerint – az erdélyi, bennszülött románság ellen-szenvét is kiváltotta.

Következtetéseit az alábbiakban vonta meg: a románok által gyakorolt balkáni napóleonzizmust egy másik, csőd szélén álló nagyhatalom támogatja. A térség jövőképre vonatkozóan a kelet-európai államok által propagált nacionalizmus visszaszorítását és egy Magyarország köré szervezett szövetség létrehozását javasolta.

A fentiekben bemutatott – negatív elemeket tartalmazó – érvelésnek volt egy ellentétes, pozitív formája is, és a magyar álláspontot igyekezett képviselni, erősíteni.

Az 1919 decemberében a párizsi békekonferenciához intézett memorandumában Drummond figyelmeztetett: Erdély kultúrája, bár erről az antant hatalmaknak is kevés ismeretük van, a nyugati típusú civilizációban gyökerezik. Bizonyítja ezt fejlett iskolahálózata, oktatási rendszere, és hogy több mint három évszázada a protestantizmus előőrse; Erdély a felvilágosult türelem országa, ahol a faji és vallási megkülönböztetés idegen az emberek természetétől.¹¹⁰

¹⁰⁸ 1929–1933 közt az USA elnöke. Az első világháború alatt és után humanitárius jellegű élelmezési tevékenységet folytatott a németek megszállta Belgiumban, majd Közép-KeletEurópában.

¹⁰⁹ The Inquirer, February 7, 1920. 68.

¹¹⁰ Supplement to The Inquirer, December 13, 1919. I. „About this I made particular inquiries, and the answer was unanimous that Hungarians, Saxons, and Roumanians have had equality of treatment, liberty of worship, and the use of their own language in their schools.” („Erről személyesen érdeklődtem és a válasz egyértelmű volt, hogy a magyarok, szászok és románok egyenlő bánásmódban részesültek, szabadon gyakorolhatták hitüket és használhatták tulajdon nyelvüket iskoláikban.”)

1920 januárjában – a magyar békeküldöttség párizsi tartózkodásának idején – további három, szerinte elfelejtett, de a megállapodáskor szem előtt tartandó szempontra hívta fel a *The Inquirer* olvasóinak figyelmét.

1. A magyarok által Anglia iránt táplált erős baráti érzés, amely töretlenül maradt a háború után is. A köztudattal ellentétben Magyarország nem felelős a háború kirobbanásáért. A háborúba az osztrák diplomácia rángatta bele, akarata ellenére. A megjelenő közlések bizonyítják, hogy Tisza István miniszterelnök volt az egyetlen, aki a háborúellenes politikát képviselte. Sok szavahihető magyar biztosította arról, hogy Magyarország sohasem viselt háborút Anglia ellen, és sohasem kezelték úgy az állampolgárokat, mint ellenséges idegeneket.¹¹¹
2. Könnyedén elfogadták, hogy Magyarország az elnyomás és a rossz kormányzás központja volt. Ez a hit az ügyes propaganda eredménye, de alig bizonyítható történelmi tényekkel. Ellenben meg kell említeni azt a felbecsülhetetlen szolgálatot, amit a keresztény civilizációért tett a törökök elleni háborúban, súlyos áldozatokat hozva és megmentve Nyugat-Európát. A Magyarország területén élő román nemzetiségű közösségek magasabb oktatási és fejlettségi szinten állnak, mint a román királyságbeli nemzettestvéreik, ami nem lehet a nyers elnyomás eredménye.¹¹²
3. Magyarország oktatási szintje magas, és az egyetlen kelet-európai ország, ahol a protestáns egyházak képesek voltak gyarapodni. Szabadságszeretetük, tanításaik, férfias karakterük pedig nemcsak értékrendjüket, hanem civilizációs hovatartozásukat is bizonyítja.¹¹³

Az angol unitáriusokkal fenntartott kapcsolatnak és a közvetítésükkel eljuttatott memorandumok hatásának is köszönhető, hogy Drummondhoz hasonló – magyarokra nézve pozitív – érveket hangoztatott december 16-i felszólalásában V. Bryce is. Egy gondolat erejéig ő is hivatkozott a magyar kulturális fölényre, de inkább a gyakorlati szempontokat helyezte előtérbe. Hangsúlyozta azt az Európában egyedülálló tiszteletet és rokonszenvet, melyet a magyarok az angolok iránt tanúsítottak a múltban és jelenben, valamint az angolok rokonszenvét és segítségét, melyben az 1848–1849-es forradalom bukása után a magyar menekülteket részesítették. A magyarok német orientációját az orosz fenyegetésnek

¹¹¹ *The Inquirer*, January 17, 1920. 31.

¹¹² Uo.

¹¹³ Uo. 32.

tulajdonította, mely a forradalom leverése által gyakorlatilag is bebizonyosodott. Ugyanakkor figyelmeztetett, hogy a békekonferencia alapelveinek (önrendelkezés, etnikai elv) áthágása újabb háborús helyzetet fog teremteni a térségben.¹¹⁴

Összegzésként elmondhatjuk: az angol diskurzus a közvetett és közvetlen tapasztalatok keverékéből kristályosodott ki. A román hatalom negatív megítélésének „konszolidálódása” Drummondnak tulajdonítható, de természetesen – miként arra az ismeretlen név alatt közölt beszámoló is utal – ezt az „alapállást” és szkepticizmust a más közvetett csatornákon érkező hírek is megerősítették, táplálták. Érvkészlétük egyszerre tartalmazott történelmi, etnográfiai, demográfiai, kulturális érveket, de a központi hangsúlyt mindvégig a vallásszabadságot veszélyeztető panaszok és sérelmek képezték.

A propagandatevékenység kiértékelése

Lehetőségeink korlátai miatt csak a propagandatevékenység ismeretetésére szorítkoztunk, de néhány gondolat erejéig kénytelenek vagyunk válaszolni az önmagát adó kérdésre: mérhető-e valamilyen formában, mértékben az angol-amerikai lobbytevékenység?

Megválaszolásukra mindenekelőtt szükségszerű tisztáznunk azokat az indítékokat és érdekeket, amelyek a négy nagyhatalmat motiválták az új európai rend kialakítása során. Mivel az olasz érdekek ismeretése nem kapcsolódik közvetlenül dolgozatunk témájához, ezért ezeknek bemutatását mellőzzük és a francia, angol és amerikai állásfoglalások mozgatórugóira fókuszálunk.

Ismert, hogy Franciaország német-félelme volt az a központi vezérelv, amely meghatározta a világháborút lezáró békekonferencia munkáját. Oroszország bolsevizálódásával, 1917-ben kihullt a szövetségi rendszerből, ez pedig a kelet-európai egyensúly megbillenését eredményezte Németország javára. Ennek következtében került előtérbe és gyakorlatba ültetésre az a francia elképzelés, hogy Németország ellensúlyozását és Oroszország hiányát a szövetséges kisállamokkal kell pótolni. A német kérdés tehát a kisállamok gazdasági, geostratégiai megerősítését követelte

¹¹⁴ *Supplement to The Inquirer*, February 7, 1920. II–III.

meg és lehetőséget teremtett arra, hogy Magyarország rovására terjeszkedjenek Franciaország messzemenő támogatásával.

Anglia előtt elsősorban világhatalmi pozíciója megőrzésének és megszilárdításának célja lebegett, ugyanakkor az európai egyensúlypolitika híveként igyekezett mérsékelni Franciaország túlzott követeléseit, megerősödését, elsősorban Németország rovására. Kevésbé volt érdekelt a kárpát-medencei geopolitikai rendezésben, de a szovjetkérdés és a hatékony, elsősorban cseh-szlovák propaganda következtében ő is támogatta bizonyos ellenvetésekkel a franciák kelet-közép-európai rendezési terveit. Nem zárkózott ugyanakkor el teljesen az etnikai és gazdasági alapú területrendezés lehetőségétől sem. A külügyminisztériumtól eltérően ezeket a szempontokat elsősorban Lloyd George vette védelmébe.

Az önrendelkezés és méltányosabb békekötés legkövetkezetesebb képviselője az USA volt. 1919 végén azonban ezeknek az alapelveknek a békekonferencia általi többszörös megszegése és az időközben megváltozott külpolitikai doktrína eredményeként kivonult a békekonferenciáról.¹¹⁵

A kelet-közép-európai rendezés legfőbb érdekeltje tehát Franciaország volt, aki a rajnai határvonal kudarca után mindent megtett, hogy keleti elképzeléseit siker koronázza. Az USA-t és Angliát közvetlen érdekek nem fűzték a térséghez, ezért engedtek a francia nyomásnak, ugyanakkor a tárgyalások során hajlottak a kedvezőbb területrendezés felé. Adódik a kérdés: a két nagyhatalom engedékenyebb magatartását – az elvi szempontokon túl – befolyásolta-e valamilyen mértékben az angol-amerikai unitárius propaganda?

1920. március 30-án a francia külügyminisztérium politikai és kereskedelmi ügyekkel foglalkozó igazgatósága elemzést készített Anglia és Olaszország Magyarországgal szemben folytatott politikájáról. Az angolokkal kapcsolatosan a következőképpen összegzett: „Röviden összefoglalva: ez az egész olyan zavaros, hogy valójában képtelenség bizonyossággal megmondani, milyen politikát is követ Anglia Magyarországon.”¹¹⁶ A jelentés három személlyel szemben fogalmazott meg kritikát. Lloyd George-nál a magyarok iránt mutatott jóindulatát, a Vix-féle demarkációs vonal, valamint a területrendezés kérdésében tanúsított magatartását

¹¹⁵ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris. Budapest, 2002. 142.

¹¹⁶ *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919–1920*. Följegyzés a Magyarországgal szemben folytatott angol és olasz politikáról. 97. számú dokumentum. 256–257.

kifogásolta.¹¹⁷ A Szövetségek Duna Bizottság élére kinevezett Troubridge tengernagyot „nyílt magyar és monarchista” politikával és a magyaroknak kedvező jelentések küldésével vádolta.¹¹⁸ George Clerk-el kapcsolatosan pedig így fogalmazott: „[...] megbízatása során inkább a magyaroknak kedvez, noha Sir George Clerk megelőzően Bukarestben volt kiküldetésben, ahol éppen a románok irányában mutatott megértést.”¹¹⁹

Információink szerint az angol unitáriusok mindhárom – francia diplomácia által kifogásolt és magyar kérdésben pozitív álláspontot képviselő – személlyel kapcsolatban álltak, joggal feltételezhető tehát, hogy nevezettek rokonszenvének, álláspontjának formálódásában propaganda-tevékenységük is szerepet játszott.

Nem tudjuk, hogy az 1918 novemberében az angol miniszterelnökhöz címzett erdélyi levél célba ért-e, az angol unitáriusok és más egyházak tevékenysége azonban nem volt ismeretlen számára. 1919 februárjában az unitáriusok külön, a következő év januárjában pedig a többi felekezetekkel karöltve ismertették az erdélyi kérdést és álláspontjukat. Unitárius részről az egyes egyházközségek részéről is érkeztek megkeresések a miniszterelnöki hivatalhoz. Nem zárható ki tehát teljesen, hogy a brit miniszterelnök – franciák által bírált – ingadozását, rokonszenvét ezek a beadványok is befolyásolhatták.

Ellenben biztosan tudjuk, hogy a Budapesten tartózkodó Troubridge kapcsolatban állt az erdélyi unitáriusokkal és rokonszenvet tanúsított irányukban. 1919 szeptemberében Ferencz József románosításra vonatkozó panaszlevelét ő továbbította a külügyminisztériumba, javasolva, hogy panaszukat vegyék figyelembe.¹²⁰

Az angol tevékenység hatása egyértelműen Clerknél tapintható ki. 1919. november 6-án a Legfelsőbb Tanácshoz küldött jegyzékében Drummond és Hector Munró jelentéseire hivatkozva ismételte meg

¹¹⁷ Uo. 256.

¹¹⁸ Uo. 256–257.

¹¹⁹ Uo. 257.

¹²⁰ British Archives in Kew-Richmond. Foreign Office. Peace Congress. Political Austro-Hungary. 191–1919. 4. , 5. f. „These being thus deprived of means and homeless beg in the interest of humanity and religious toleration that their position may be considered.” („Ezek a javaiktól így megfosztott és hajléktalan emberek a vallásos türelem és emberiség nevében könyörögnek, hogy álláspontjukat vegyék figyelembe.”)

november 1-én és 3-án az erdélyi független kivizsgáló bizottságra vonatkozó kérését.¹²¹

Néhány esetben azonban közvetlen bizonyítékunk is van arra vonatkozóan, hogy a beadványok foglalkoztatták az ügyben érintett angol tényezőket.

Ferencz József elrománosításáról szóló panaszára 1919 októberében Carpenter is visszatért Curzonhoz intézett levelében.¹²² Az ügyben az angolok Rattigan bukaresti követüktől kértek felvilágosítást, aki arról tájékoztatót, hogy nincs semmiféle bizonyítéka a románok ilyen irányú szándékáról, és az önkéntesen repatriálókkal azonosította a püspök és Carpenter által emlegetett kitoloncoltakat.¹²³

Clerknek az erdélyi sérelmekre vonatkozó jelentéseit a külügyminisztérium utasítására Rattigan két alkalommal is a bukaresti hatóságok elé vitte. Tiltakozott a román túlkapások ellen és maga is támogatta Clerknek a kivizsgáló bizottság kiküldésére vonatkozó javaslatát¹²⁴

Az angol parlamentben elhangzó magyarpárti felszólalásoknak egy esetben biztosan voltak unitárius vonatkozásai, Bryce parlamenti beszéde ugyanis a Drummond közvetítésével hozzá eljuttatott püspökök emlékiratából inspirálódott. Tudjuk továbbá, hogy az angol egyházak és a miniszterelnök közt tervezett találkozás is az ő közvetítésével kellett volna létrejönnie – vagyis Bryce és az angol unitáriusok közt közvetlen és tartós kapcsolat feltételezhető.

Egy közvetett utalást is találhatunk arra vonatkozóan, hogy Drummond információi ismertek voltak az angol politikai körökben és azt érvelési eszközként is felhasználták a megbeszélések során. 1919. november 12-én a szövetséges és társult hatalmak október 20-i jegyzékére adott román válaszjegyzék tárgyalásakor a Legfelsőbb Tanácsban felmerült a szövetségi és diplomáciai kapcsolatok Romániával való megszakításá-

¹²¹ *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919–1920.* Sir George Clerk, a Legfelsőbb Tanács budapesti különleges képviselője a Legfelsőbb Tanácsnak. 52. számú dokumentum. 137–138.

¹²² British Archives in Kew-Richmond. Foreign Office. Peace Congress. Political Austro-Hungary. 191–1919. 7., 8. f.

¹²³ British Archives in Kew-Richmond. Foreign Office. Peace Congress. Political Austro-Hungary. 191–1919. 9–10. f.

¹²⁴ British Archives in Kew-Richmond. Foreign Office. Peace Congress. Political Austro-Hungary. 191–1919. 11., 12., 13. 14. f.

nak és a román-magyar területrendezés revideálásának a lehetősége is.¹²⁵ A megbeszélésen Eyre Crowe Clerk erdélyi információira hivatkozva jelentette ki, hogy „[...] Erdély lakosai nem is kedvelik annyira Romániát, mint ahogy esetleg gondoltuk volna.”¹²⁶

A propaganda-akció amerikai hatásáról nincsenek közvetlen információink. Tudjuk ellenben, hogy az angol unitárius egyházvezetés és az egyházközségek tiltakozását és vallásszabadságra vonatkozó kérését Wilsonhoz is eljuttatták 1919 februárjában. Az eseményről beszámoló *The Inquirer* szerint az amerikai nagykövet szívélyesen továbbította beadványukat, a washingtoni külügyminisztérium pedig levélben köszönte meg tájékoztatójukat.¹²⁷ Az angol megkeresés tehát nem maradt visszhangtalan.

A propagandatevékenység hatását maguk az angolok pozitívan ítélték meg. A *The Inquirer* április 3-i száma Drummond erdélyi látogatását így értékelte: „Our action in sending out the rev. W. H. had produced far-reaching results, focusing the attention of the British public and Government on the conditions of affairs in Transylvania [kiemelés – P. J.] under the Roumanians, and pointing to the extension and enforcement of the protective principles sought for on behalf of Transylvania to the larger field of Hungary so far as similar conditions existed.”¹²⁸ Hasonlóan vélekedet az ügyben Drummond is. Szerinte kétségbevonhatatlan, hogy munkájuk nagy és egyre növekedő érdeklődést eredményezett az országban.¹²⁹ Snow amerikai unitárius lelkész szerint Drummond USA-beli útja hasonló eredményekkel járt és látogatásával sikerült az amerikai közvélemény figyelmét felébresztetni, jóakarátát megnyerni.¹³⁰

¹²⁵ *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919–1920.* Följegyzés Clemenceau, Sir Eyre Crowe, Polk, Macui és Weygand tábornok megbeszéléséről. 54. számú dokumentum. 139–143.

¹²⁶ Uo. 140.

¹²⁷ *The Inquirer*, 3 May, 1919. 139.

¹²⁸ *The Inquirer*, April 3, 1920. *Mission to Transylvania. Reception to American Delegates.* „W. H. lelkész kiküldése messzeható eredményekhez vezetett, ráirányítva a brit közvélemény és kormány figyelmét a románok alatti Erdély ügyeire, kihangsúlyozva a védelmező alapelvek megerősítését és kiterjesztését Erdélyre és más magyarországi területekre, ahogyan azok addig léteztek.”

¹²⁹ Uo. „[...] there could be no doubt that the steps taken by the Unitarians here had led to the creation of great and growing interest all over the country.” („[...] kétségtelen, hogy az unitáriusok által itt foganatosított lépések az egész országban nagy és növekvő érdeklődéshez vezettek.”)

¹³⁰ Uo.

Az erdélyi közvélemény egyértelműen pozitívan viszonyult az angol-amerikai akcióhoz. Az Angliában tartózkodó Victor János buda-pesti református lelkész és teológianár szerint a reformátusok, evangélikusok „irigykedve” tekintettek az unitáriusok kapcsolataira, az angol-amerikai hittestvéreik által nyújtott erkölcsi támogatásra.¹³¹ Ez a kapcsolatrendszer ugyanakkor csodálattal töltötte el az erdélyi magyar felekezeteket, közvéleményt is: „Szép és örökre emlékezetes napja lesz ez egyházunknak” – írta Ferencz József az amerikai látogatás kapcsán –, „de az egész városnak, illetve más felekezetűeknek is, akik talán még nagyobb örömmel vettek részt ez istentiszteleten, mint a miénk s nem tudták eléggé dicsérni a mi összeköttetéseinket az angol és amerikai unitáriusokkal, aminek köszönhetik a múlt évben Dr. Drummond, most az amerikaiak látogatását.”¹³²

Összegzés

Dolgozatunkban a Párizs környéki béketárgyalásokat, kvázi „alulnézetből” közelítettük meg. Miként azt a fentiekben vázolt események is mutatják az erdélyi unitárius egyház az angol-amerikai egyházak bevonásával egy teljesen új csatornát nyitott meg a magyar érdekek megjelenítésére. Az önállóan induló erdélyi lobbytevékenység a román megszállást követően felekezetközi akcióvá terebélyesedett és hasonló folyamatok szerint alakult a nemzetközi propaganda is. A legaktívabb tevékenységet ebben az időszakban információink szerint az angol unitáriusok fejtették ki. Akciójuk határfokát korlátozott lehetőségeink miatt nehéz pontosan megítélni, azonban úgy véljük, hogy az angol és amerikai politikum engedékenyebb magatartását az elvi és gyakorlati tényezőkön túl bizonyos mértékben biztosan befolyásolta az egyházak részéről érkező propaganda. Érdemben természetesen nem írhatta felül ez a fajta akció azokat az erőteljesen jelentkező gazdasági, geopolitikai érdekeket, amelyek a béketárgyalások végkimenetelét meghatározták, de két szempontból biztosan jótékony hatással volt az erdélyi és magyarországi unitárius közösségre. Egyfelől jelentős anyagi támogatásban részesítette Kolozsvárt, másfelől pedig mind Magyarországon, mind Romániában tekintélyének, pozíció-

¹³¹ Uo.

¹³² Ferencz József: im. XI. füzet, 65.

jának megerősödését eredményezte, nemcsak a kisebbségvédelem, hanem az intézményépítés tekintetében is (lásd pl. az Unitárius Misszióházat).¹³³ Az angol-amerikai unitáriusoknak a kisebbségvédelem terén kifejtett tevékenységét a magyar kormányzat is nagyra értékelte. Az éppen a Misszió Ház körül kialakult bonyodalmak miatt 1926. december 4-én Bethlen Istvánhoz intézett átiratában Walkó József külügyminiszter erre vonatkozóan a következő megjegyzést tette: „Etekintve attól, hogy igen elszomorító volna, ha – amint ez a lehetőség a levélben jelezve van – amerikai unitárius barátaink a misszióház-akció sikertelensége folytán elkedvetlenednének, vagy egész magyarországi tevékenységüket abbahagynák, felhívom Nagyméltóságod figyelmét arra a szolgálatokra, melyeket az amerikai unitáriusok érdekekben tesznek, valamint arra az érdeklődésre, melylyel erdélyi kisebbségeink sorsát szívükön viselik és azok helyzetét enyhíteni igyekeznek. [...] Legyen szabad Nagyméltóságod szíves figyelmét újból arra a körülményre felhívni, hogy tudvalevőleg épp az angol és amerikai unitáriusok viselik leginkább szívükön az erdélyi kisebbségek sorsát és nézetem szerint, kár volna ezen rokonszenvet elhidegülni hagyni, vagy éppen ellenkezőjévé változtatni.”¹³⁴ Az unitáriusok szerepének felértékelődését jelzi az is, hogy Walkó a vallás és közoktatásügyi, valamint a népjóléti és munkaügyi miniszternél is interveniált a kérdésben.¹³⁵ Januárban egyébként a miniszterelnökség is írt a népjóléti és munkaügyi miniszternek, hogy támogassa az ügy pozitív rendezését az Amerikai Unitárius Társulatnak és Cornishnak az erdélyi unitáriusok érdekében kifejtett tevékenysége miatt.¹³⁶

¹³³ Ferencz József: *Az Unitárius Misszió Ház tíz esztendeje*. Budapest, 1933.

¹³⁴ MOL. K. 28. 12. csomó. 50. tétel 6., 7. f.

¹³⁵ MOL. K. 28. 12. csomó. 50. tétel. 9., 10. f. „[...] tisztelettel jegyzem meg, hogy a diákokthoz ügyének mielőbbi kedvező megoldására továbbra is kénytelen vagyok külpolitikai okokból a legnagyobb súlyt helyezni. Korábbi átirataimból ismeretes már Nagyméltóságod előtt, hogy az amerikai református és unitárius szervezetek az utódállamok területén élő elszakított magyarság védelme terén nekünk rendkívüli szolgálatot tettek. Megjegyezni kívánom, hogy e szolgálatot teljesen önzetlenül tették és teszik jelenleg is, tisztán az elnyomott népek sorsa iránti érdeklődésük által indítva. Különben maga az intézmény is, amelyet létesíteni kívánnak, oly célokat szolgál, hogy annak zavartalan működését részünkről is minden rendelkezésre álló eszközzel elősegíteni indokolt.” nem érti, hogy a magyar állam képtelen érvényesíteni akaratát, különösen akkor, hogy egy külföldi szervezet a „magyarságnak rendkívüli szolgálatot tett.” Walkó érvelése a Vass József népjóléti és munkaügyi miniszterhez eljuttatott átiratában.

¹³⁶ MOL. K. 28. 12. csomó. 50. tétel. 13. f.

KISEBBSÉGEK HATÁRON INNEN ÉS TÚL

PAPP Z. ATTILA

Itt és ott: integrációs kihívások a magyarországi kisebbségi és a határon túli magyar oktatásban*

1. Itt: azaz egy tágabb integrációs kontextus

Az integráció fogalma központi szereppel bír a funkcionális-
strukturalista szociológiai hagyományban. Talcott Parsons
klasszikussá vált ún. AGIL sémájában – a célelérő-politikai, adapta-
tív-gazdasági, mintafenntartó-kulturális alrendszerek mellett – az integ-
rációs alrendszer mondhatni a társadalom lelke, azaz olyan szocietális
alrendszer, amely biztosítja az emberi közösségek összetartozását, szo-
lidaritását.¹ Mivel minden rendszer egyben alrendszer is, (illetve for-
dítva is: minden alrendszer ugyanakkor rendszer is) az integráció a többi
alrendszerrel való interakciókban, Parsons kifejezésével: interpenetrá-
cióiban is tetten érhető. E logika alapján tehát az integráció „lebomlik”
a többi alrendszerre, és így beszélhetnénk politikai, gazdasági, kulturális
integrációról is. A (látens) kulturális alrendszer – a családon, az iskolán
keresztül – szolgálja például azokat az értékeket, amelyek mentén meg-
valósul az integráció, a nemzedékek közötti értékátadás stb.

* A tanulmány az MTA Kisebbségkutató Intézet által 2010. május 27-én szervezett *Párhuzamos értelmezések és modellek – integráció, szegregáció, asszimiláció – a kisebbség-
kutatásban* c. konferencián elhangzott előadás írásos változata. A tanulmány írása
alatt a szerző Bolyai János Kutatói Ösztöndíjban részesült.

¹ Parsons, Talcott: *The Social System*. London, Tavistock, 1952.

Az integráció tehát minden rendszerben jelen lévő rendezőelv, a társadalmi integráció pedig az erőforrások allokációjára, az állampolgárok kölcsönös bizalmára egyaránt utal. Az integráció meglétét vagy hiányát bármelyik társadalmi alrendszerben vizsgálhatjuk aszerint, hogy e rendezőelv erősíti-e avagy nem a bizalmat, az erőforrások állampolgárok közötti méltányos eloszlását szolgálja-e avagy sem stb. Empirikus leegyszerűsítéssel az integrációt rendszerint a lakhatás, munkaerőpiac, oktatás, egészségügy területén szokták mérni,² hiszen ezek azok a területek, ahol számszerűsíthető is megragadható egy társadalmi/etnikai csoport erőforrásokhoz való hozzáféréseinek, az egyének szolidaritásának, kölcsönös egymásra utalásának mértéke.³ E megfontolásokból egy csoportot integráltak tekintünk, ha tagjai az erőforrásokhoz hasonló mértékben férnek hozzá, mint a társadalom többi csoportja/tagja, és dezintegráltak vagy szegregáltak, ha valamilyen dimenzió mentén kisebb mértékben részesül bizonyos erőforrásokból. Az erőforrásokhoz való hozzáférés vagy az azokkal való rendelkezés azonban az integráció megvalósulásának csak első lépését jelenti, és sikerről, akkor beszélhetünk, ha a részvétel kiegészül a többségi társadalom tagjaihoz hasonló eredményekkel, outputokkal.⁴

Tanulmányunkban két nagyobb témát fogunk érinteni: egyrészt megvizsgáljuk, hogy a rendelkezésünkre álló népszámlálási adatbázisok⁵ lakhatással kapcsolatos adatai alapján a magyarországi romák szélesebb társadalmi integrációjának milyen trendjét vázolhatjuk fel 1970 és 2001 között, másrészt pedig külön fejezetben megvizsgáljuk, hogy a magyarországi nemzetiségek, illetve a határon túli magyar kisebbségek oktatási mutatói hogyan viszonyulnak társadalmi és etnikai-kulturá-

² E területeken mérik az integráció teljesülését a Roma Évtized Program keretében is. Ld. Kahanec, Martin: *The Decade of Roma Inclusion: A Unifying Framework of Progress Measurement and Options for Data Collection. IZA Research Report 2009 No.21.*

³ Az integrációt természetesen más területeken is mérhetjük. Az itt használt értelmezés szerint az előítéletek mérése is a társadalmi integráció jelzésének területe, hiszen arra ad választ, hogy az állampolgárok közötti bizalom kialakulását elősegíti-e avagy nem.

⁴ Kahanec, i.m.

⁵ Elemzésünk során a magyarországi 1970., 1980., 1990. és 2001. évi népszámlálások 5 százalékos reprezentatív mintáit használtuk fel. Az adatbázisokhoz a Minnesota Population Center mellett működő ún. Integrated Public Used Microdata Series (IPUMS) projekt keretében férünk hozzá. A későbbiekben ezért forrásként az IPUMS rövidítést használjuk. Köszönet illeti ezúttal is a Minnesota Population Center-t, illetve a KSH-t, az adatbázisok előkészítéséért.

lis integrációjukhoz. E két látszólag részben különös téma konzekvenciáit tanulmányunk összegzésében a kisebbségi integráció és asszimiláció folyamatainak árnyalására használjuk majd fel.

Témánk szempontjából az a központi kérdés, hogy a társadalmi integráció mértéke, illetve a társadalom rétegzettségéje milyen eltéréseket mutat, ha etnikai szempontból vizsgáljuk. Magyarán, kérdésünk az, a társadalmi integráció etnikailag milyen mértékben rétegzett, illetve e rétegzettség időben hogyan változik? Ugyanakkor fontos annak megválaszolása is, hogy e rétegzettség milyen mértékben magyarázható pozicionális, azaz a társadalmi struktúrából levezethető, illetve valamilyen kulturális, etnikai hatásokkal?

Vonatkozó kutatások alapján már korábban is megállapították, hogy a magyarországi romák lakáskörülményei az elmúlt néhány évtizedben javultak, hiszen jelenleg kisebb arányban élnek putrikban, rossz minőségű házakban, mint a korábbi évtizedekben. Az 1965-ben indult és 1985-re nagyjából lezárult telep-felszámolási akció következtében 1984-re mintegy 42 ezer személy lakott telepi lakásban, szemben az akció indulásakor összeírt 222 ezerrel. Az 1971-es cigány kutatás során azt találták, hogy a romák 66 százaléka él putrikban, míg 2003-ban ez az arány csak 5 százalékot mutatott. Csakhogy ez a javulás viszonylagos volt, a telep-felszámolás valójában újfajta telepeket hozott létre. A hatósági átköltöztetésekkel megvalósuló felszámolás során a cigányokat meglévő, rossz minőségű épületekbe, vagy nem lakás céljából készült épületekbe, vagy újonnan létrehozott barakktelepekre zsúfolták. Az átköltöztetéseken kívül a felszámolás úgy is lezajlott, hogy a romák számára a hatóságok helyeket jelöltek ki, ahol saját erőből, illetve kedvezményes kamatú lakáshitelből építették fel – gyakran a korábbi telepi lakástól nem sokban különböző – házaikat.⁶

A lakhatással kapcsolatos folyamatok előrevetítik azt a – kevéssé vizsgált – kérdést is, hogy az államszocializmus évtizedeiben lezajlott, a romák számára kétségtelenül munkaerő-piaci és oktatási integrációt is szolgáló iparosítás, vajon milyen mértékben jelentett tényleges társadalmi integrációt. E kérdés megválaszolása érdekében az 1970 és 2001. évi népszámlálási adatbázisok segítségével a lakásviszonyok állapotára épülő ún. *modernizációs indexeket* fogunk létrehozni, majd megvizsgáljuk

⁶ Kemény István – Jánky Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság. 1971–2003*. Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2004.

az index változását a nemzetiségi és/vagy anyanyelvi hovatarozással mért etnikai változóval. Ezzel az eljárással egyrészt képet kaphatunk a magyar társadalom 1970 és 2001. közötti – lakásviszonyokban mért – modernizációs fejlődésének ívéről, másrészt a modernizáció etnikailag rétegzett állapotáról is.

A modernizációs indexet főkomponens elemzéssel hoztuk létre azokból a lakásviszonyokra utaló változókból, amelyek az 1970., 1980., 1990. és 2001. évi népszámlálásokban szerepeltek, illetve amelyeknek illeszkedése elfogadható a főkomponensen. E szelekciók eredményeképpen gyakorlatilag 4, 1990-ben pedig 5 változó alapján hoztuk létre a modernizációs indexet. A bevont változók a népszámlálási kérdések alapján rekonstruált ún. dummy változók, azaz olyan kétértékű változók, amelyek egy tény meglétére vagy hiányára utalnak (igen/nem, van/nincs válaszok lehetségesek).⁷

1. táblázat. A modernizációs indexbe bevont változók

<i>Bevont változók</i>	<i>1970</i>	<i>1980</i>	<i>1990</i>	<i>2001</i>
Lakás vízellátása	X	X	X	X
Szennyvíz elvezetés	X	X	X	X
Meleg folyóvíz	–	–	X	–
Vízöblítéses WC a lakáson belül	X	X	X	X
Fürdőszoba	X	X	X	X
<i>Főkomponens magyarázottsága</i>	<i>67,5%</i>	<i>70,6%</i>	<i>74,1%</i>	<i>67,1%</i>

A főkomponens az eredeti négy vagy öt változót összevonja, mégpedig úgy, hogy egy új, sztenderdizált változót hoz létre. A sztenderdizált változónak az a tulajdonsága, hogy átlaga nulla és szórása egy. Magyarán a modernizációs index rendelkezik egy negatív (átlag, azaz nulla alatti) tartománnyal, és rendelkezik egy pozitív pólussal is. A modernizációs indexek gyakorisága által tehát felrajzolhatjuk a társadalomban – ily módon mért – modernizáció szétterjedésének mértékét is, majd

⁷ A vízöblítéses WC és a fürdőszoba mondhatni eredetileg is dummy változóként szerepelt a népszámlálási kérdőíveken, a többi változót átkódoltuk kétértékűvé.

pedig megvizsgálhatjuk, hogy ez az index milyen átlagértékeket mutat az egyes nemzetiségi csoportokon belül.

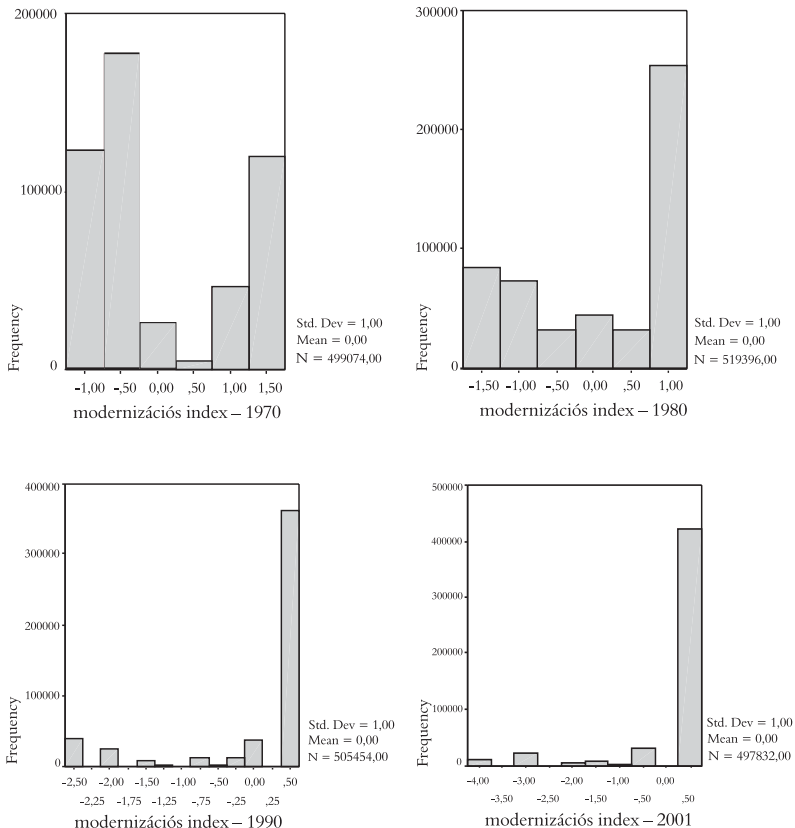
2. táblázat. A modernizációs indexbe bevont változók megoszlása (igen/van válaszok százaléka)

Bevont változók		1970	1980	1990	2001
Lakás vízellátása	összesen	69,9	72,9	85,1	94,9
Szennyvíz elvezetés		37,4	69,7	86,9	92,6
Meleg folyóvíz		–	–	82,0	–
Vízöblítéses WC a lakáson belül		32,0	59,1	81,5	88,9
Fürdőszoba		33,1	64,1	83,5	90,3

A modernizációs index 1970 és 2001 közötti változása (lásd: 1. ábra) jól szemlélteti a modernizáció vívmányainak szétterjedését a magyar társadalomban. Míg 1970-ben a társadalom élesen szétszakadt két, a lakhatással kapcsolatos civilizációs értékekkel rendelkező és nem rendelkező részekre, ez a megosztottság valamelyest kiegyensúlyozódott 1980-ra. Megállapíthatjuk azt is, hogy 1970-ben nagyobb arányban találtunk átlag alatti rétegeket, 1980-ban viszont az átlag fölötti értékekkel rendelkezők voltak túlsúlyban, ám a polarizáció továbbra is fennmaradt.

1990-re a magyar társadalomban már egyértelműen elterjedtek a modernizációs értékek, de továbbra is létezik egy 23,6 százalékos, átlag alatti réteg. A pozitív irányú trend 2001-re is folytatódott, de ekkor is beazonosíthatunk egy átlagos modernizációs szint alatti, mintegy 15 százalékos réteget. Ezt úgy is értelmezhetjük, 10 évvel a rendszerváltozás után továbbra is minden 6–7-dik magyar állampolgár lakáskörülményei nem érik el a civilizációs minimumot. Az 1970 és 2001 közötti trendek arra is utalnak továbbá, hogy míg a hatvanas (1970-es érték) és hetvenes években (ld. 1980-as érték) a társadalom polarizált jellege mellett az alsó és felső rétegek közötti távolság nem mélyült el, addig az – 1990. és 2001. évi népszámlálásokban tükröződő – nyolcvanas és kilencvenes években az élesebb polarizáció ugyan megszűnt, ám élesen szétválnak az átlagos körülmények között élők és a társadalmi/lakhatási integrációból kiesők leszakadó rétegei.

1. ábra. A modernizációs index alakulása, 1970–2001.

Vizsgáljuk meg a továbbiakban, hogy a modernizációs index, hogyan változik a magyarországi nemzetiségek szerint. Abban semmi különleges nincs, hogy az átlagérték (0 körüli érték) a társadalom többségét alkotó magyarokon belül tapasztalható: tautológikusnak tűnik, hogy a magyar társadalom fő jellegét a magyar nemzetiségű többség adja. Kérdés azonban, a magyar nemzetiségűeken kívül, hogyan alakul az ország etnikai rétegzettsége, illetve az etnikai csoport-hovatartozás megmutatkozik-e a társadalmi pozíciókban?

A rendelkezésünkre álló részletesebb adatok alapján⁸ úgy tűnik, valóban létezik etnikai rétegzettség Magyarországon. 1970-ben például a nagyobb nemzetiségek mindegyike átlag alatti értékeket mutatott: nem csak a cigány anyanyelvűek, hanem a horvátok és szlovénok is jóval átlag alatti, a németek, szlovákok, románok, szerbek pedig valamivel kisebb mértékben, ám szintén átlag alatti szinten éltek. E második, kevésbé lecsúszott etnikai rétegek közül a németek és szerbek már 1980-ra elérték az átlagos szintet, a németek pedig 1990-re meg is haladták a magyar átlagot (0,17-es érték a német nemzetiségek körében 1990-ben). Az 1970-ben mondhatni a cigány anyanyelvűekkel azonos index-értéket mutató horvátok „teljesítménye” a leglátványosabb, hiszen 1990-re felzárkóztak a magyar átlag szintjére. Ez viszont egyáltalán nem mondható el a szlovénokról, akik nemcsak 1970-ben, hanem 1990-ben is jóval a magyar átlag alatti modernizációs értékeket produkáltak. Míg a németek, szerbek, horvátok esetében elképzelhető, hogy az „anyaországi” – azaz a jugoszláviai és az egykori NSZK-beli – kulturális minták nagymértékben hozzájárultak a modernizációs értékek adaptációjához, érdekes, hogy a szlovénok nem tudtak profitálni a volt Jugoszlávia szellemiségéből.

3. táblázat. Modernizációs index átlagértékei az egyes nemzetiségeken és anyanyelvi csoportokon belül

Nemzetiség és/ vagy anyanyelv	1970		1980		1990		2001	
	Nemz.	Anyany.	Nemz.	Anyany.	Nemz.	Anyany.	Nemz.	Anyany.
Magyar	–	0,01	0,00	0,00	0,02	0,01	?	?
Szlovák	–	-0,42	-0,33	-0,39	-0,24	-0,21	?	?
Román	–	-0,46	-0,41	-0,37	-0,27	-0,33	?	?
Horvát	–	-0,71	-0,27	-0,38	-0,01	-0,01	?	?
Szerb	–	-0,31	-0,08	0,00	-0,10	-0,07	?	?
Szlovén	–	-0,65	-0,85	-0,48	-0,75	-0,74	?	?
Német	–	-0,26	0,04	-0,08	0,17	0,02	?	?
Cigány/roma	–	-0,71	-0,63	-1,25	-1,55	-1,57	?	?
	<i>Falu</i>				-1,81	-1,85		
	<i>Város</i>				-1,01	-1,08		
Egyéb	–	0,77	0,47	0,53	0,35	0,29	?	?

⁸ A rendelkezésünkre álló 2001. évi 5 százalékos népszámlálási adatbázis sajnos nem tartalmazza a nemzetiségi kötődésre vonatkozó adatokat. Szerettük volna a vonatkozó, természetesen anonimizált adatbázishoz is hozzáférni, ám adminisztrációs okokból a tanulmány lezárásának időpontjáig ez nem sikerült.

Külön figyelmet érdemel a cigány/roma népesség,⁹ amelynek helyzete mindegyik népszámlálás során a leghátrányosabbnak bizonyult, és az átlagtól való lemaradásuk fokozatosan növekedett. 1970-ben a (cigány anyanyelvű) romák körében tapasztalt átlag alatti index-érték – a társadalom polarizáltsága miatt – mintegy beágyazódik a magyar társadalom alsó felének problémahalmazába. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ekkor még a szegénység részét képezi a roma anyanyelvűek szegénysége is (láttuk, 1970-ben a horvátok és szlovénok indexe hasonló volt a cigány népességével). 1990-re viszont a modernizáció mintegy „elhúzott” a romák fölött, a szegénység kérdése ezért egyúttal etnikus színben tűnik fel, a társadalmi integráció problémaköre a romák köré csoportosul, és nem általában az alsó rétegek társadalmi felemelkedéséről szól.

Azt is megállapíthatjuk továbbá, hogy 1990-re a romák is sokkal rétegzettebbek lettek: 1970-ben az index értéke csak kis mértékben tér el a falvakon és városokon lakó romák között, míg 1990-re már jelentős különbség tapasztalható a falusi és városi romák életkörülményei között. Az átlaghoz képest a falusi romák nagyobb mértékben csúsztak le, mint a városiak.

Az is megállapítható továbbá, hogy a hagyományos etnikai értékeket feltételezhetően nagyobb mértékben őrző anyanyelvűek csoportja a romákon belül hátrányosabb helyzetűnek mutatkozik, mint a cigány nemzetiségűek. Míg 1970 és 1990 között a cigány anyanyelvűek száma a népszámlálási adatok szerint közel negyven százalékkal nőtt, addig a romák modernizációs indexének átlaga kétszeresen lecsúszott az országos átlaghoz képest. Ezt úgy is fogalmazhatnánk, hogy az etnikai identitás megerősödése együtt járt a romák szociális helyzetének romlásával. Ez ugyanakkor azt is jelentheti, hogy az etnikai értékek elhagyása, azaz valamiféle asszimilációs stratégia felvállalása a társadalmi mobilitás esélyével is kecsegtetett, hiszen 1980-ban például még jelentős különbség volt a roma nemzetiségűek és a cigány anyanyelvűek között. 1990-re azonban ez a stratégia mintha csődöt mondott volna, hiszen mindkét változó mentén jelentősen lecsúsztak a romák az átlaghoz képest.

Kérdés ugyanakkor, hogy a modernizációs index alakulását milyen tényezők befolyásolják, illetve e tényezők között a strukturális-szociális, illetve az etnikai-nemzetiségi hatások-e az erősebbek? Az 1990. évi adat-

⁹ Természetesen tudatában vagyunk, a különböző népszámlálások során a roma/cigány nemzetiségűek és anyanyelvűek számát sok társadalmi-politikai tényező is befolyásolta. Az egyes népszámlálások vonatkozó nemzetiségi/anyanyelvi adatait lásd a Melléklet M1. és M2. táblázataiban.

bázison, lineáris regressziós elemzéssel arra juthatunk (ld. 4. és 5. táblázat), a modernizációs index értékét elsősorban a település típusa határozza meg, magyarán a városokban szignifikánsan jobbák a lakáskörülmények, mint falvakban. Az index értékét továbbá az iskolai végzettség és a munkaerő-piaci helyzet is szignifikánsan befolyásolja: a magasabb végzettségűeknek és az aktív keresők családjainak szintén jobbák a lakáskörülményei. E három tényező az index alakulását 18 százalékban képes megmagyarázni. Ezek után az etnikai hatás mértékét kétféleképpen is szeretnénk volna megvizsgálni: egyrészt a vélhetően magasabb asszimilációs képességgel rendelkező magyar anyanyelvű cigányokhoz való tartozás, másrészt pedig a hagyományosabbnak feltételezett roma nemzetiségű és cigány anyanyelvűek csoportjához való tartozás hatását. Mindkét módon mért etnikai változó hatása ugyan szignifikáns, de meglehetősen elenyésző: az előbbi mindössze 0,7, az utóbbi pedig 0,4 százalékkal növelte modellünk magyarázottságát. Érdekes módon a valaha szült gyerekek számának is minimális a hatása, ami arra utal, hogy a gyerekvállalás és a lakásviszonyokban mért modernizáció együtt járása szintén csekély mértékű.

4. táblázat. A modernizációs indexet befolyásoló tényezők regressziós modelljei (etnikai változó: magyar anyanyelvű cigányok) – 1990

MODEL		1	2	3	4	5
<i>R négyzet</i>		0,103	0,163	0,180	0,187	0,189
Település típus (falu/város)	0 – falu 1 – város	,321***	,259***	,257***	,254***	,250***
van-e 8 osztálynál magasabb iskolai végzettsége?	0 – nincs 1 – van		,252***	,211***	,207***	,196***
inaktív/aktív státusz	0 – inaktív 1 – aktív			,136***	,135***	,129***
magyar anya- nyelvű cigányok	0 – nem 1 – igen				-,084***	-,081***
valaha szült gyerekek száma						-,051***

sig=0,000

5. táblázat. A modernizációs indexet befolyásoló tényezők regressziós modelljei (etnikai változó: roma nemzetiségű, roma anyanyelvű) – 1990

MODEL		1	2	3	4	5
<i>R</i> négyzet		0,103	0,163	0,180	0,184	0,186
Település típus (falu/város)	0 – falu 1 – város	,321***	,259***	,257***	,256***	,252***
van-e 8 osztálynál magasabb iskolai végzettsége?	0 – nincs 1 – van		,252***	,211***	,208***	,197***
inaktív/aktív státusz	0 – inaktív 1 – aktív			,136***	,136***	,130***
roma nemzeti- ségű – roma anyanyelvű	0 – nem 1 – igen				-,064***	-,061***
valaha szült gyerekek száma						-,054***

*** *sig*=0,000

A regressziós modellekből tehát leszűrhetjük azt, hogy a modernizációs index növekedését elsősorban strukturális tényezők befolyásolják, mint például a település jellege, az iskolai végzettség, a munkaerő-piaci helyzet, az etnicitás hatása pedig jóval kisebb mértékű, de statisztikailag szignifikáns és negatív irányú. Az etnikus kultúra ugyan kis mértékben, de gátolja a modernizációs index növekedését, és valójában önállóan létezik, nincs lényeges kihatása a társadalmi integráció mértékére is utaló index növekedésére. Árnyalatnyi különbséget azonban észlelhetünk, hiszen a roma anyanyelvű romák esetében a regressziós együttható egy picivel nagyobb, mint a magyar anyanyelvű cigányokat tartalmazó modell esetében (-0,064 a -0,084-gyel szemben), azaz a modernizációs index értéke valamivel kisebb mértékben csökken a teljes „romaság” felvállalásával. Míg 1970 és 1990 között azt tapasztaltuk, az asszimilációs stratégiára épülő modernizáció kifulladás, 1990-ben az etnikus kultúra megléte lehetővé teszi a biztonságot nyújtó az országos átlagtól igencsak leszárt romák számára.

2. Itt és ott: iskolai integrációs kihívások a különféle nemzetiségek körében

A korábbi lineáris regressziós modellek egyik tanulsága, hogy a – bárhogyan is mért – társadalmi integrációt jelentősen befolyásolja az iskolai végzettség. Tanulmányunk e részében azt vizsgáljuk meg, az egyes nemzetiségek, illetve a négy nagyobb (romániai, szlovákiai, ukrainai/kárpátaljai és szerbiai/vajdasági) határon túli magyar kisebbségi közösség oktatási integrációja milyen sajátosságokkal bír, illetve e sajátosságok milyen jelzéseket adhatnak e kisebbségi csoportok (nyelvi) asszimilációs állapotára vonatkozóan.

Tanulmányunknak nem célja részletesen tárgyalni a kisebbségi oktatás különféle formáit,¹⁰ ám mondandónk kontextualizálása céljából fontos rögzíteni azt, hogy míg a határon túli magyarok rendszerint anyanyelvű oktatásban vesznek részt, addig a magyarországi kisebbségek számára ez jóval kisebb arányban adatik meg. Esetükben a magyar (nyelvű) oktatási rendszeren belüli ún. nemzetiségi/kisebbségi oktatási forma jelentheti az intézményesített etnikus kultúra megélésének terepét. A kisebbségi magyarok jelentős része mindennapjaiban is használja anyanyelvét, az iskola pedig a család mellett az anyanyelv használatának is a terepe. A magyarországi kisebbségek viszont kis mértékben használják mindennapjaikban anyanyelvüket, hiszen nagy részük szórványban él, és ez által az anyanyelv használata is háttérbe szorult. E megfontolásokból a nemzetiségi oktatásnak „meg kell teremtenie az anyanyelv elsajátításához, fejlesztéséhez, és e népcsoportok kultúrájának és történelmének megismeréséhez szükséges feltételeket is”,¹¹ azaz egyfajta etnikai revitalizáló funkciója van.

2.1. A magyarországi kisebbségi oktatás kihívásai

A magyarországi nemzetiségi oktatás változatos képet mutat: vannak olyan nemzetiségek, amelyeknek az 1993-as kisebbségi törvény¹²

¹⁰ Egy másik tanulmányunkban ezt részletesebben tárgyaltuk. Ld. Papp Z. Attila: Hatékonyság vagy méltóság. A kisebbségi oktatás változatai és kihívásai. In: Feischmidt Margit (szerk.) *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010. 79–95.

¹¹ *Nemzeti és etnikai kisebbségi oktatás középtávú fejlesztési programja*. OM, Budapest, 2004, 2.

¹² A nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló 1993. évi LXXVII. törvény.

elfogadása előtt is létezett – a közoktatási rendszeren belül – intézményhálózata (horvát, német, román, szerb, szlovák, szlovén), és vannak olyan kisebbségek is, amelyeknek nincs saját intézménye, vagy esetleg csak egy intézménnyel rendelkeznek (bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin, ukrán). Külön meg kell említenünk a cigány kisebbségi oktatást, amely a kisebbségi törvény elfogadása előtt is létezett, és az oktatáspolitikai szándékok szerint kulturális nevelést, az igény szerinti anyanyelvi oktatást, illetve az esélyegyenlőséget és a tehetség gondozást is biztosította.¹³

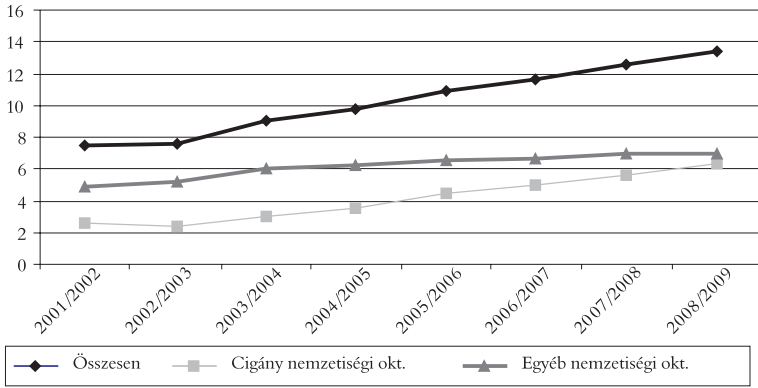
A nemzetiségi oktatásra vonatkozó statisztikákból kiderül, hogy az elmúlt években is dinamikus fejlődést mutatott ez az oktatási forma. Míg 2001/2002-ben 25 015 óvodás és 70 457 általános iskolás vett részt valamilyen nemzetiségi oktatásban, addig 2008/2009-ben e számok elérték a 40 261-t, illetve a 105 290-t (ld. 6. táblázat), azaz 61, illetve közel 50 százalékos növekedést mutatnak. Ezzel párhuzamosan az általános iskolások körében az is megállapítható, hogy míg 2001/2002-ben a kisebbségi oktatásban résztvevők a teljes iskolai népesség 7,4 százalékát tették ki, arányuk 2008/2009-re már elérte a 13,3 százalékot. (2. ábra) Ez többek között azért is szembetűnő, mert a 2001. évi népszámlálási adatok szerint az ország lakosságának csak mindössze 1–3 százaléka vallott magyartól eltérő anyanyelvi/nemzetiségi kötődést. Ebből levonhatjuk azt a következtetést is, hogy a kisebbségi oktatás egésze, minden bizonnyal nem a nemzetiségek kulturális revitalizációjának logikája alapján, hanem másfajta motivációk szerint alakul.

6. táblázat. Nemzetiségi oktatásban résztvevő gyerekek, tanulók oktatási szintenként

	<i>Óvoda</i>	<i>Általános iskola</i>	<i>Gimnázium</i>	<i>Szakközépiskola</i>
2001/2002	25015	70457	3522	634
2002/2003	26324	70684	3245	720
2003/2004	31587	82261	3345	794
2004/2005	35214	86581	3169	539
2005/2006	36021	94105	3380	804
2006/2007	37158	96102	3421	439
2007/2008	38266	101435	3395	445
2008/2009	40261	105290	3695	575

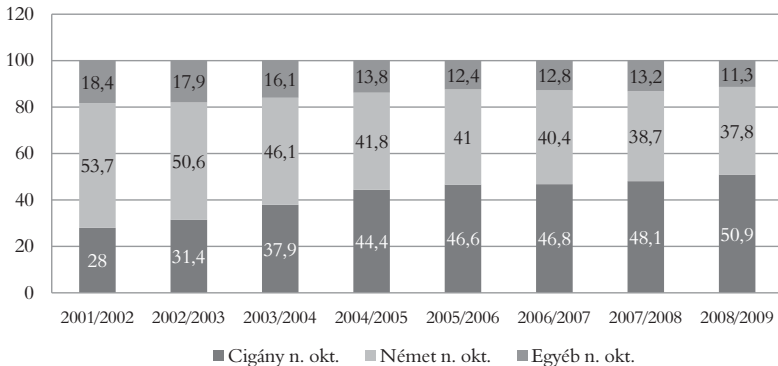
¹³ E felosztásról részletesebben lásd: *Nemzetiségi...* i.m. 2–4.

2. ábra. A nemzetiségi oktatás aránya az általános iskolai szinten

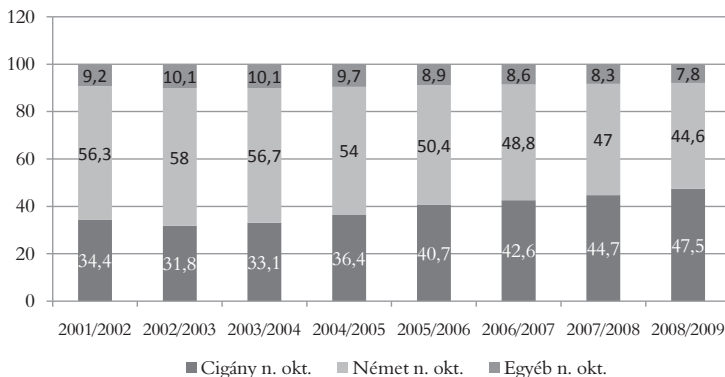

A kisebbségi oktatás nemzetiségek szerinti szerkezetét is megvizsgálva, könnyen beláthatjuk azt is, hogy ez az oktatási forma zömmel a cigány és a német nemzetiségi oktatást jelenti. 2008/2009-ben óvodai szinten a nemzetiségi oktatásban részvevő tanulók 50,9 százaléka a cigány nemzetiségi, 37,8 százaléka a német és 11,3 százaléka az egyéb nemzetiségi oktatásban volt jelen. Általános iskolai szinten is azt lehet tapasztalni, hogy a cigány nemzetiségi oktatás az elmúlt években már nagyobb arányú, mint a német, és aránya közelít az 50 százalékhoz. (ld. 3. és 4. ábrák)

3. ábra. Cigány, német és egyéb nemzetiségi oktatás aránya a teljes nemzetiségi oktatáson belül – óvoda

4. ábra. Cigány, német és egyéb nemzetiségi oktatás aránya a teljes nemzetiségi oktatáson belül – általános iskola

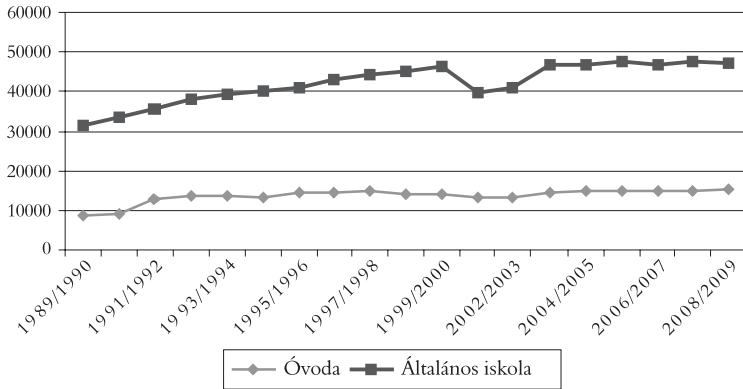

A német nemzetiségi oktatás fejlődése már a nyolcvanas évek végén beindult, és ebben kétségtelenül nagy szerepe van annak, hogy a német világnyelv. A nemzetiségi oktatás elterjedése ebben az esetben ki nem mondottan az idegen nyelvtudás, és ezáltal a munkaerő-piaci helyzet megerősítését szolgálja – a nem német nemzetiségű tanulók számára is. A 2001. évi népszámlálás adatai alapján mintegy 2500-ra tehetjük a német nemzetiségű általános iskolai korcsoportot (7–14 évesek), ennek ellenére a német nemzetiségi oktatásban ugyanezen az oktatási szinten, ugyanabban az évben közel 40 000 tanuló vett részt, és számuk a 2008/2009-es tanévre tovább növekedett 47 009-re. (5. ábra) Ezen adatok alapján megkövethetjük azt a kijelentést is, hogy a német nemzetiségi oktatásban résztvevők mintegy 95 százaléka nem német nemzetiségű szülőktől származik, tehát nyilvánvaló, hogy nem valamiféle etnokulturális reprodukció vezérelte e szülők gyerekeik iskoláztatásával kapcsolatos döntését.

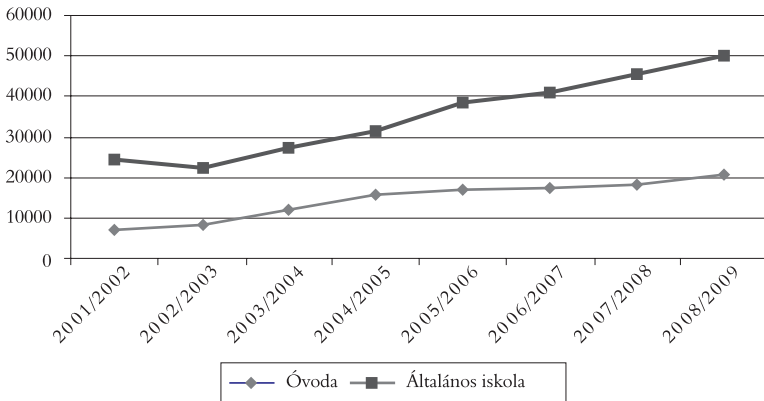
A cigány nemzetiségi oktatás számbeli megerősödése – paradox módon – éppen arról árulkodik, hogy ez a kisebbségi oktatás sem töltheti be maradéktalanul funkcióját. 2001 környékén még látszólag jó összhang van a népszámlálási adatsor és a cigány nemzetiségi oktatásban résztvevők száma között, hiszen míg a census során mintegy 35 ezer roma nemzetiségű 7–14 éves korú fiataalt tartottak számon, addig a 2001/2002-es tanévben például 24 ezer tanuló vett részt a cigány nemzetiségi oktatásban. Ez alapján azt gondolhatnánk, hogy a cigány nemzetiségi oktatás közel 80 százalékban elérte a célcsoportot, és ily módon hozzájárulhat a fiatalabb nemzedékek

etnikai, kulturális identitásának megerősödéséhez. 2008/2009-re a cigány nemzetiségi oktatásban résztvevők száma azonban már elérte az 50 ezret (6. ábra), ez pedig mindenképpen nagyobb érték, mint amit a népszámlálási adatok alapján becsülni lehet a 7–14 évesek korcsoportjára.

5. ábra. Német nemzetiségi oktatásban résztvevő gyerekek, tanulók az óvodában és az általános iskolában

6. ábra. Cigány kisebbségi oktatásban résztvevő gyerekek, tanulók az óvodában és az általános iskolában

Az ellentmondás feloldását abban a tényben kell keresnünk, hogy a census adatai, illetve a társadalomtudományi kutatások becslései a romák számát illetően nagyságrendekkel el szoktak térni. Míg az utolsó

népszámlálás adatai alapján közel 190 ezer roma nemzetiségűt regisztráltak, addig például a 2003-as cigányvizsgálat 520 és 650 ezer közé becsüli a romák számát.¹⁴ A cigány nemzetiségi általános oktatásban részvevő mintegy félszázezer tanuló száma azonban a kulturális revitalizáció szempontjából akár kevésnek is tűnhet, mert feltételezhető ennél jóval több roma származású van az általános iskolai oktatásban. Ez egyrészt onnan sejthető, hogy az 1992/1993-as tanévig vezetett hivatalos oktatási statisztikákban már a nyolcvanas években és a kilencvenes évek elején folyamatosan 70–75 ezer általános iskolás cigány tanulót tartottak nyilván,¹⁵ és tudva a roma népesség körében az átlagosnál magasabb termékenységi rátát, ez a szám ma sem lehet alacsonyabb. Hogy mekkora, pontosan ugyan nem lehet tudni, de egy újabb becslést könnyen megkockáztathatunk.

Az elmúlt években az ország összes általános iskolájában ún. kompetencia-méréseket végeznek, amelynek során sok más oktatási, pedagógiai kérdés mellett arra is megkérték az iskolaigazgatókat, hogy becsüeljék meg, az iskolában hány százalék roma tanuló jár. Az iskolaigazgatók vonatkozó válasza alapján 2008/2009-ben az általános iskolások 13 százaléka volt roma származású. Ha a tárgyév általános iskolásainak számára (788 639) kivetítjük ezt az arányt, azt kapjuk, hogy 2008/2009-ben mintegy 107 ezer roma származású általános iskolás volt.¹⁶ Ha ehhez a számhoz viszonyítjuk a cigány nemzetiségi oktatásban részvevők számát, akkor azt mondhatjuk, hogy ez az oktatási forma a roma tanulók nem egészen felét (46,7 százalékát) éri el csupán. Ha mindehhez azt is hozzátesszük, hogy a cigány nemzetiségi oktatásban részvevő általános iskolások csak elenyésző mértékben (2008-ban mintegy 4 százaléknyian) részesültek anyanyelvi képzésben, ezen oktatási forma kulturális revitalizációhoz való hozzájárulása még csekélyebbnek tűnik.

¹⁴ Kemény – Jánky – Lengyel, i.m. 12.

¹⁵ Az 1969/1970 és 1992/1993 tanévek közötti részletes adatsorokat lásd: Kertesi Gábor: *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Osiris, Budapest, 2005. 235–243.

¹⁶ Ez az adat egybevág a 2003-as becsült adatokkal is: az akkori kutatás tanúsága szerint a romák mintegy 20 százalékát teszi ki a 7 és 14 év közötti korcsoport (Kemény – Jánky – Lengyel, i.m. 30. old.). Ez alapján e korcsoportot 104 és 130 ezer közöttire tehetjük. A romák oktatási részvételéről részletesebben lásd: Papp Z. Attila: *A roma tanulók aránya Magyarországon és a tanulói teljesítmények az általános iskolai oktatásban*. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Argumentum, Budapest, 2011. 227–264.

2.2. Oktatási esélyhányadosok és szegregációs indexek

A magyarországi nemzeti kisebbségek és a határon túli magyarok iskolázottságának összehasonlítása céljából hasonló módszertant követve, és hasonló jellegű adatokra építve fogunk mutatókat alkalmazni. Ezért kézenfekvőnek tűnik, hogy az összes kisebbségi csoport vonatkozásában népszámlálási adatokat használjunk, hiszen a lakossági összeírások végül is hasonló célokat szolgálnak minden országban: az ország összlakosságának és különféle alcsoportjainak (mint például az etnikai kisebbségek) minél teljesebb körű társadalmi-demográfiai számbavétele.

A kisebbségi csoportok iskolázottságának összevetését először az ún. *oktatási esélyhányados* segítségével fogjuk megtenni. Az oktatási esélyhányados azt fejezi ki, egy csoporton belül mekkora esélye van egy alsóbb oktatási szinten levőnek ahhoz, hogy a legfelső oktatási szintre kerüljön. Ez az esélyhányados tehát arra utal, hogy – ha hipotetikusán semmi sem változna a vizsgált csoport demográfiai szerkezetében – egy legfeljebb például 8 osztállyal rendelkező (kisebbségi) egyén mekkora eséllyel szerezhetne felsőfokú végzettséget. Matematikailag:

$$OEh = Isk.V_{max} / Isk.V_{min}$$

Ahol: OEh – oktatási esélyhányados

Isk.V_{max} – felsőfokú végzettségűek aránya

Isk.V_{min} – alacsony iskolai végzettségűek aránya

Az oktatási esélyhányadost többféleképpen is kiszámíthatjuk, annak függvényében, hogy hol húzzuk meg az alacsonyabb iskolai végzettség szintjét (pl. iskola végzettség nélküliek, 8 osztállyal nem rendelkezők vagy maximálisan 8 osztállyal rendelkezők). Az esélyhányadost kiszámíthatjuk két egymást követő iskolai szintet alapul véve, ebben az esetben továbbtanulási arányról lehetne szó.

Ha az esélyhányados értéke közelít a 0-hoz, azt jelenti, az alacsony iskolai végzettségűek esélye arra, hogy felsőfokú végzettséget szerezzenek, szintén közelít a nullához, azaz az adott csoporton belül nincs lehetőség az oktatási mobilitásra. A 0 és 1 közötti esélyhányados az iskolai mobilitás mértékét fejezi ki, az 1-es érték pedig azt jelenti, a csoport minden tagjának esélye van felsőfokú képzésbe kerülni. Az 1-nél nagyobb érték azt jelzi, az adott csoporton belül már többségben vannak a felsőfokú végzettséggel rendelkezők, azaz a kisebbségi csoporton belül az értelmiségiek túlsúlyban vannak.

OEH = 0 nincs esély iskolai mobilitásra

OEH = (0–1) iskolai mobilitás lehetőségét jelzi

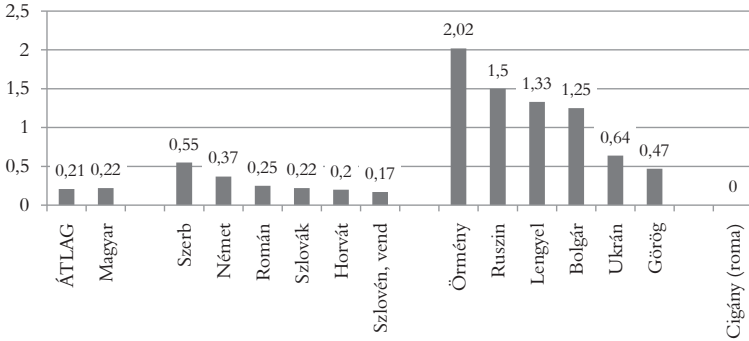
OEH = 1 egyenlő esélyek

OEH > 1 értelmiségi túlképzés

A magyarországi nemzetiségek fenti módon definiált, a legfeljebb 8. osztállyal rendelkezőkhöz viszonyított oktatási esélyhányadosait a 7. ábrán jelenítjük meg. Az esélyhányados alapján láthatjuk, hogy a magyar társadalomban annak az esélye, hogy egy alacsony iskolai végzettségű felsőfokú végzettséget szerezzen mintegy 20 százalékos (országos szinten: OEH=0,21). Az esélyhányados nemzetiségi csoportok szerinti alakulását szemrevételezve láthatjuk, a romák körében gyakorlatilag nincs oktatási mobilitás, a legnagyobb értékeket pedig azon nemzetiségek esetében kapjuk, amelyeknek – amint azt korábban is jeleztük – gyakorlatilag nincsen saját oktatási intézményrendszere. Azon nemzetiségek esetében, amelyeknek a kisebbségi törvény előtt is volt intézményrendszere, átlag körüli, de – a szerb nemzetiséget leszámítva – 1-es érték alatti hányadost kapunk. Mindebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a romákon (akiknek láttuk, ez az esélyhányados nulla), illetve a horvátokon és szlovénokon kívül (akik picit átlag alatti értékeket mutatnak) gyakorlatilag az összes nemzetiség a magyarországi átlag fölötti értékeket ér el.

Mindez azt is jelzi, minél szórványosodottabban él egy kisebbségi csoport, és minél kisebb számbelileg is, annál magasabbak az oktatási esélyhányadosai, azaz annál nagyobb arányú az értelmiségi rétege. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy ezek az átlag fölötti értékeket elérő magyarországi nemzetiségek mintha „alulról” kiüresednének, avagy az alsóbb oktatási rétegek mintha elhagynák az etnikai csoportot. Ha ezt asszimilációs folyamatként értelmezzük, azt mondhatjuk, e folyamat két szinten zajlik: alulról az alsóbb iskolai végzettségűek olvadnak be a magyar társadalomban, a nemzetiségi csoporton belül pedig ezáltal túlsúlyba kerülnek az értelmiségiek. Az értelmiségiek viszont nagy valószínűséggel nem anyanyelven végezték felsőfokú tanulmányaikat, ezért anyanyelvi kompetenciáik vélhetően nem játszottak szerepet szakmai karrierjükben, ami által akár háttérbe is szorulhattak e kompetenciák. A kisebbségi értelmiségi így valójában gyakran anyanyelv ismerete nélkül is a „közösségi fáklyaláng” továbbvivőjének szerepét ölti magára, ami által felértékelődnek az értelmiségi szemrevételezés által relevánsnak tételezett etnikai értékek. Kis túlzással azt mondhatnánk, a kisebbség elitizmusa által mintegy felülről felszámolja önmagát.

7. ábra. Magyarországi nemzetiségek oktatási esélyhányadosai a 2001. évi népszámlálási adatok alapján

Forrás: saját számítások, kiinduló adatok: KSH

A kisebbségi csoportok iskolázottságának egy másik mutatója az ún. szegregációs index. Ez az index azt mutatja meg, a kisebbségi populáció hány százalékának kellene megváltoztatni az iskolai végzettségét ahhoz, hogy a többségi (vagy az országos) populáció iskolai végzettség szerinti struktúráját elérje? Matematikailag:

$$SzI = 0,5 \cdot |T_i - K_i| / 100$$

Ahol: SzI – szegregációs index

T_i – a többségi (v. teljes) populáció aránya az i -dik iskolai szinten

K_i – a kisebbségi populáció aránya az i -dik iskolai szinten

A szegregációs index tehát azt mutatja meg, a társadalom egyes alcsoportjainak, mint amilyen például a nemzetiségi csoport iskolai végzettsége milyen mértékben tér el, avagy különül el az országos szinten mért iskolai végzettség szerkezetétől. Ha egyáltalán nem különbözik a többségtől, akkor a szegregációs index értéke nulla, és ekkor teljes integrációról, azaz szerkezeti hasonlóságról beszélünk. Ha a szegregációs index értéke 1, akkor a kisebbségi csoport végzettsége teljes mértékben eltér a viszonyítási csoporttól, tehát elkülönülésről, szegregációról árulkodik.

$SzI = 0$, nincs szegregáció, teljes integráció (egyensúly)

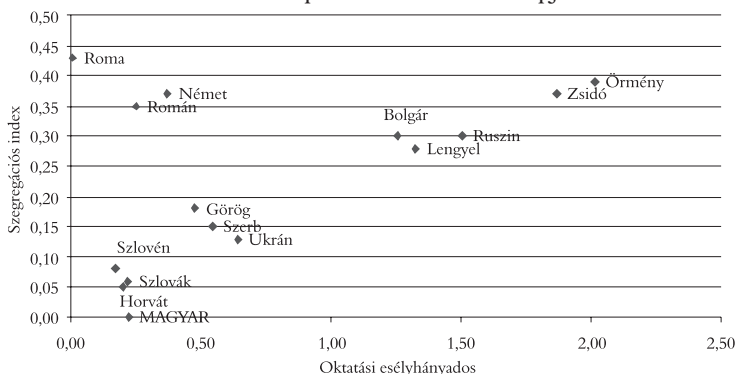
$SzI = 1$, teljes szegregáció

Megjegyzendő azonban, hogy a szegregációs index értéke önmagában nem árulkodik arról, hogy a csoportok közötti eltérések az alsóbb vagy a felsőbb iskolai szintek túlsúlyának tudható-e be. Ezért a szegregációs index értékét nem önmagában, hanem az előbbieken tárgyalt oktatási

esélyhányadossal együtt vizsgáljuk. (8. ábra). A két index együttmozgása a nemzetiségek oktatási állapotát gyakorlatilag három csoportba sorolja:

- a romák esetében a legmagasabb a szegregációs index, ugyanakkor a legalacsonyabb az oktatási esélyhányados, ami azt jelenti, iskolai mutatóik azért térnek el jelentősen az országos átlagtól, mert nagyon szűk (statistikailag nulla) az értelmiségi rétege;
- a német és román nemzetiség esetében magas a szegregációs index, és átlagosnál picit magasabb az oktatási esélyhányados, ami arra utal, hogy mivel saját intézményekkel is rendelkező nemzetiségi csoportokról van szó, oktatási elkülönülésük által valamilyen mértékben képesek megtartani az alsóbb iskolai végzettséggel rendelkező egyéneket is.
- az összes többi nemzetiség két oktatási mutatója gyakorlatilag fel-fűzhető egy olyan egyenesre, amely az oktatási esélyhányados és a szegregációs index együttes növekedését fejezi ki. Ez az egyenes (ld. még a 11. ábrát is) azt a logikát fejezi ki, miszerint, ha nő az esélyhányados, akkor a kisebbségi csoport szórványosodik, ha pedig csökken, a szegregációs index a magyar átlag értéke felé közelít. E nemzetiségekre érvényes leginkább az előbbiekből leírt „alulról” való kiüresedés folyamata, amelyet az értelmiségi túlképzés általi iskolai szintek szerinti elkülönüléssel jellemezhetünk, amely valójában asszimilációra utal.

8. ábra. Az oktatási esélyhányados és a szegregációs index együttes változása a magyarországi nemzetiségek körében a 2001. évi népszámlálási adatok alapján

Forrás: saját számítások, kiinduló adatok: KSH

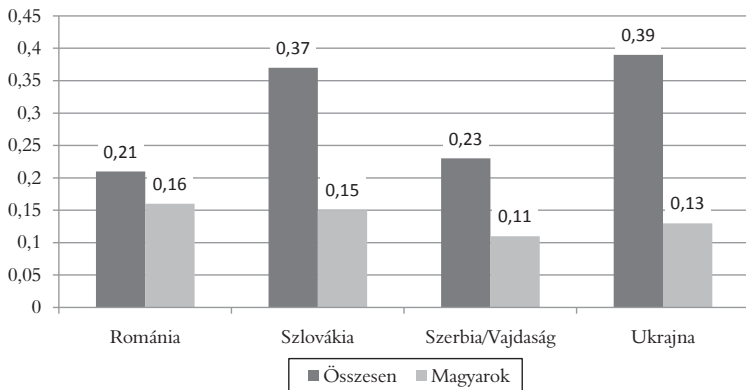
A nemzetiségek oktatási állapotának ilyen módon való tárgyalása értelemszerűen másfajta iskolai integrációs kihívásokat eredményez. A román esetében egyértelműen a felsőbb iskolai rétegek megerősödésre kell törekedni, míg a németek és románok esetében a saját oktatási intézmények egész vertikumának erősítése jelenthetné az etnikai identitás oktatás általi megélésének a lehetőségét is. A többi nemzetiség esetében ott lebeg az asszimiláció és diaszporizálódás veszélye, és itt paradox módon az alsóbb oktatási rétegek kialakítása, megtartása jelenthetné a nemzetiségi csoport hosszabb távú (ön)fenntartását.

Vizsgáljuk meg, a két iskolázottsággal kapcsolatos index hogyan alakul a határon túli magyar közösségek körében. A 9. ábrán láthatjuk, az egyes országok átlagos, illetve a magyar kisebbségek oktatási esélyhányadosait. Érdekes módon, annak ellenére, hogy külön országokról, illetve oktatási rendszerben elért iskolai végzettségekről van szó, a négy nagyobb magyar kisebbség oktatási esélyhányadosai közel azonos (0,13 és 0,16 közötti) értékeket mutatnak. E kis szóródás ellenére azonban az is látszik, hogy ahol létezik önálló magyar nyelvű felsőoktatási intézmény (hálózat), ott az esélyhányadosok magasabbak, mint ahol nincs ilyen intézmény (pl. Vajdaságban). Románia és Szerbia országos adatai közelítenek a magyarországi átlagos adatokhoz, Szlovákia és Ukrajna adatai pedig valamivel jobbakkal Magyarországhoz képest, hiszen 37–39 százalékos az esélye annak, hogy egy alsóbb végzettségű felsőfokú végzettséghez jusson. A magyarországi nemzetiségek hasonló adataival összevetve, azt is megállapíthatjuk, hogy a kisebbségi magyarok ezen oktatási mutatója mindenhol alacsonyabb, mint a vonatkozó országos adatok (és sehol sem haladja meg az 1-es értéket), amely előrevetíti azt is, – hogy szemben a magyarországi nemzetiségekkel – a kisebbségi magyar közösségeket nem veszélyezteti az „alulról” való kiüresedés. Az oktatási esélyhányadosok országokon belüli vizsgálata rávilágít arra, hogy az alsó és felső iskolai végzettség szerinti rétegek aránya Romániában a legkiegyensúlyozottabb, itt a magyarok mindössze 5 százalékponttal (0,05 egységgel) maradnak el az országos szinttől, a legrosszabb mutatókat pedig Ukrajnában/Kárpátalján kaphatunk, itt 26 százalékpontos lemaradást regisztrálhatunk.

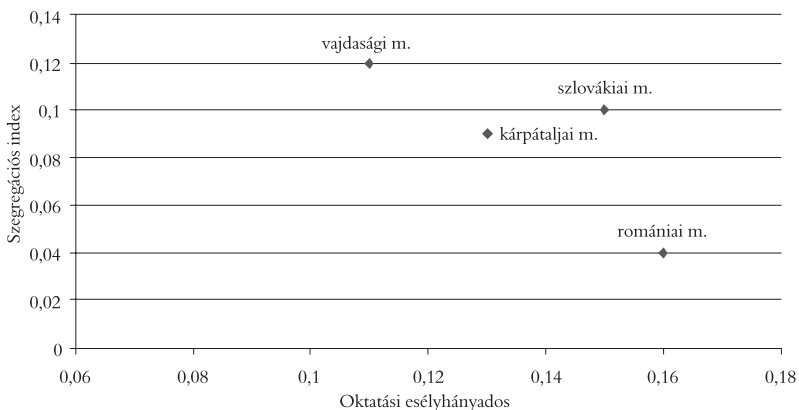
A szegregációs index határon túli magyarok körében való vizsgálata arra világít rá, hogy ennek értéke ott a legalacsonyabb, ahol az oktatási esélyhányados a legmagasabb (romániai magyarok), és fordítva: ott a legmagasabb, ahol az esélyhányados a legalacsonyabb. A határon túli magyarok körében tehát az oktatási esélyhányados

növekedése – a magyarországi adatokkal ellentétben – együtt jár a szegregációs index csökkenésével.

9. ábra. Oktatási esélyhányadosok négy környező országban, illetve az ott élő magyar nemzetiségűek körében a legutóbbi népszámlálás alapján

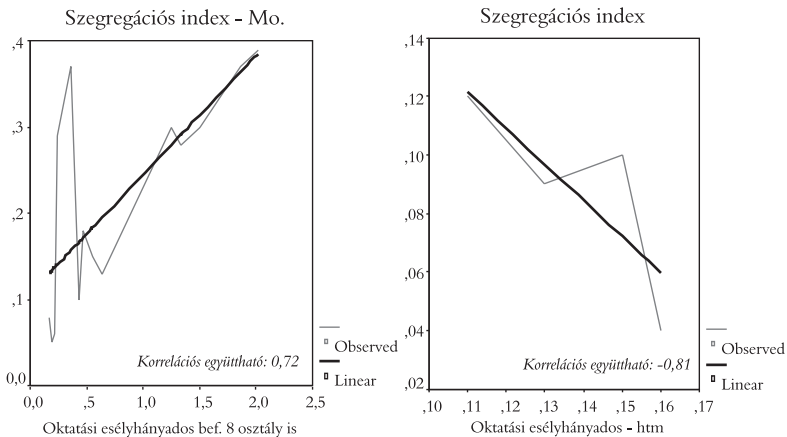

10. ábra. Az oktatási esélyhányados és a szegregációs index együttes változása a határon túli magyarok körében a legutóbbi (2001. és 2002. évi) népszámlálási adatok alapján

Míg – láttuk korábban is – a magyarországi adatokat a nemzetiségek asszimilációjaként értelmezhetjük, addig a kisebbségi magyarok esetében ezt a tengelyt a kisebbségi csoportként való fennmaradás kifejeződéseként interpretálhatjuk. Ilyen szempontból a határon túli magyar közösségek közül a legveszélyeztetettebbnek a vajdasági magyarok tűnnek, hiszen esetükben a legvékonyabb az értelmiségi réteg, amelynek következtében iskolai mutatóik is elmaradnak a tartományi szinttől (és, ahogy említettük, önálló magyar felsőfokú intézményük sincs, amelynek végzősei a következő évtizedek népszámlálási adataiban garantáltan megmutatkozhatnának). A magyarországi nemzetiségek és a határon túli magyarok iskolázottsági mutatói által megragadható folyamatok tehát ellentétesek (11. ábra): Magyarországon az iskolai végzettség növekedése a kisebbségi csoportok asszimilációját vetíti előre, a határon túli magyarok esetében pedig hosszabb távú fennmaradásával kecsegtet. Természetesen mindez méretarányos tényezőktől is függ, hiszen a százezres és milliós nagyságrendű határon túli kisebbségi csoportok esetében csak hosszabb távon képzelhető el az értelmiségiek arányának relatív megerősödése és ez által a kisebbség elitista önfelszámolása.

11. ábra. Az oktatási esélyhányados és a szegregációs index változásának trendje a magyarországi nemzetiségek és a határon túli magyarok körében

2.3. Iskolázottsági mutatók és a nyelvi asszimiláció kapcsolata

Már a korábbiakban is tettünk utalásokat a nemzetiségi csoportok asszimilációs stratégiájára vonatkozóan. A népszámlálási összeírások nemzetiségre és anyanyelvre vonatkozó adatai alapján egy újabb ún. *nyelvi disszimilációs indexet* készíthetünk, majd pedig megvizsgáljuk, ez a mutató milyen kapcsolatban van a korábbiakban elemzett iskolázottságra vonatkozó indexekkel.

A nyelvi disszimilációs index azt fejezi ki, egy etnikai csoport tagjai milyen mértékben őrzik meg, illetve beszélik anyanyelvüket. Téréségünk népszámlálási során rendszerint megkérdezik az egyén anyanyelvét és nemzetiségét, e két dimenzió azonban nem esik egybe. Az új index-szel tehát egy adott anyanyelvhez tartozók és az anyanyelvnek megfelelő nemzetiséghez tartozók arányát tudjuk mérni. Matematikailag:

$$N_yDI = A_k/N_k$$

Ahol: N_yDI - nyelvi disszimilációs index

A_k - a *k-dik* nemzetiségi csoport anyanyelvét beszélőinek száma

N_k - a *k-dik* nemzetiségi csoport tagjainak száma

A nyelvi disszimilációs index értéke nulla, ha egy nemzetiségi csoport tagjai nem beszélik anyanyelvüket, és értéke 1, ha teljes egyensúlyi helyzet van, azaz egy adott nemzetiség tagjai mind beszélik az anyanyelvet (és nincsenek sem olyan olyan nemzetiségűek, akik nem beszélnék az anyanyelvet, és nincsen sem olyan anyanyelvű, akinek más lenne a nemzetisége). Az index 0 és 1 közötti értéke tehát valamilyen nyelvmegtartási mértéket fejez ki, és minél inkább közelít a 0-hoz, annál inkább asszimilációról beszélhetünk, az 1 közeli érték pedig nagyfokú nyelvmegőrzésre utal. Az index értéke azonban lehet 1-nél nagyobb is, ilyen esetben nyelvi disszimilációról beszélünk, azaz az anyanyelvi csoport meghaladja az anyanyelvhez kapcsolódó nemzetiségűek számát.

$N_yDI=0$ teljes asszimiláció, nyelvvesztés

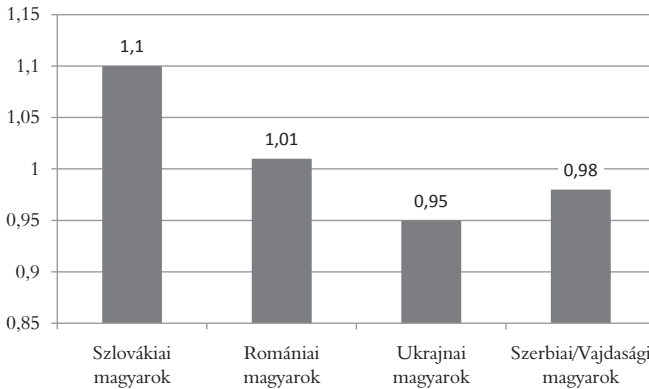
$N_yDI= (0-1)$ nyelv megőrzésének mértéke

$N_yDI=1$ egyensúlyi helyzet

$N_yDI>1$ nyelvi disszimiláció

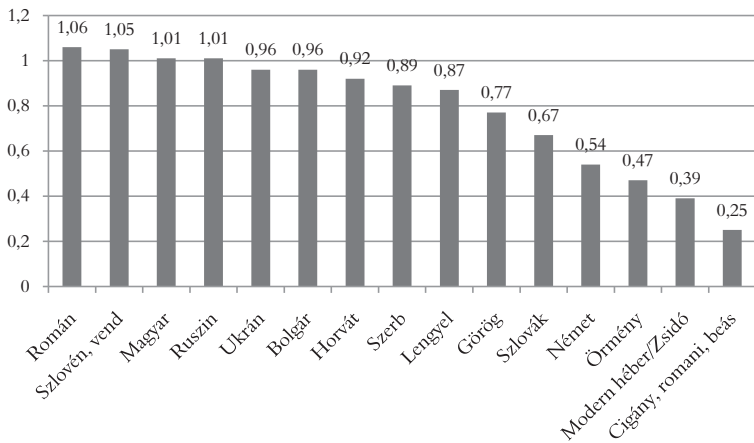
A magyarországi nemzetiségek és a határon túli magyarok ily módon számolt disszimilációs indexeit összevetve megállapíthatjuk, hogy míg utóbbiak esetében az index értéke 1 körüli értéket mutat, és nincs nagy ingadozás az értékek között (lásd 12. ábra), addig a magyarországi nemzetiségek körében 0,25 és 1,06 közötti értékeket vesz fel. (13. ábra) A határon túli magyarok körében a szlovákiai és romániai magyarok esetében az anyanyelvűek vannak túlsúlyban, a másik két régióban ez pedig fordítva van. A magyarországi nemzetiségek körében a román, szlovén és ruszin nemzetiség anyanyelvűi kisebb túlsúlyban vannak, a többi nemzetiség körében azonban az anyanyelv használatának fokozatos háttérbe szorulását állapíthatjuk meg: míg az ukrán, bolgár, horvát, szerb és lengyel nemzetiség anyanyelvi beszélőinek száma 87–96 százalékos a vonatkozó nemzetiségűekhez képest, addig a szlovákoknak kétharmada, az örményeknek és németeknek csak alig fele,¹⁷ a románoknak pedig csak negyede beszéli anyanyelvét. (ld. 13. ábra)

12. ábra. Nyelvi disszimilációs index értékei a határon túli magyarok körében az utóbbi népszámlálások adatai alapján

¹⁷ Itt érdemes felidézni, hogy a német nemzetiségi oktatás látványos fejlődésen ment át.

13. ábra. Nyelvi disszimilációs index értékei a magyarországi nemzetiségek körében a 2001. évi népszámlálási adatok alapján

Kérdés azonban, hogyan változik a disszimilációs index értéke a másik két oktatási mutató hatására, és ezek alapján mit tudunk mondani az asszimiláció – integráció tárgyköréről. Ennek megválaszolása érdekében korrelációs együtthatókat számolunk ki a különböző mutatók között.

A szegregációs és disszimilációs index korrelációs együtthatója a magyarországi nemzetiségek esetében – szignifikáns 0,025 szinten – mínusz 0,59. Ez azt jelzi, minél inkább eltér a nemzetiség iskolázottsági szerkezete a többségi társadalométól (a szegregációs index értéke 1 felé tart), a disszimilációs index értéke annál inkább 0 felé tart, azaz valamilyen nyelvi asszimilációval van dolgunk. Igen ám, de ez kissé ellentmond korábbi állításunknak, miszerint a magyarországi kisebbségek integrációja és asszimilációja együtt zajlik. Az így kapott, látszólag félrevezető eredmény oka valószínűleg az, hogy a roma kisebbség speciális helyzettel rendelkezik: esetükben az oktatási esélyhányados és a nyelvi disszimilációs index is rendkívüli alacsony, ezért az adatokat kissé „félreviszik”. Ezért a számításokat a romákon kívüli nemzetiségekre külön is lefuttattuk. Így azt találtuk, hogy az oktatási esélyhányados és a disszimilációs index korrelációja mínusz 0,44, ami azt jelenti, az esélyhányados csökkenése, azaz az alsóbb oktatási szintek megerősödése magával hozza az

anyanyelvi beszélők számának növekedését, és fordítva: az értelmiségi túlképzés irányába való elmozdulás a nyelvi asszimilációval jár.

A határon túli magyarok esetében az oktatási esélyhányados és a disszimilációs index relatív magas (ám az alacsony elemszám miatt nem szignifikáns) 0,55-ös pozitív korrelációs együtthatójú összefüggést mutat. Ez azt jelzi, az oktatási esélyhányados növekedése (azaz a felsőfokú végzettségűek növekedése) együtt jár az anyanyelvi beszélők számának növekedésére utaló disszimilációs index erősödésével. Ez ugyanakkor fordítva is igaz: az esélyhányados csökkenése, azaz az alsóbb oktatási szintek megerősödése a határon túliak körében magával hozza az asszimiláció erősödését.

Látható tehát, hogy az integráció és asszimiláció viszonyrendszere másféle alakzatokat vesz fel a kétféle (magyarországi és a határon túli magyar) nemzetiségi/kisebbségi csoportokon belül. Az értelmiségi túlképzés a magyarországi nemzetiségeken belül az anyanyelv vesztésének irányába, a határon túliak esetében pedig az anyanyelvi beszélők számának megerősödésére mutat. Ezeket az adatok úgy értelmezhetjük, hogy a magyarországi nemzetiségek körében az oktatási integráció az asszimilációt erősíti, a határon túliak esetében pedig a kisebbségi csoport megerősödését, avagy csoportként való integrálódását. Ebből kifolyólag az előbbieket esetében oktatási kihívásként az fogalmazódhat meg, az iskola hogyan tudna anyanyelvi képzést biztosítani az alacsony végzettségű nemzetiségűek leszármazottainak. A határon túliak körében pedig az a kihívás, hogy a felsőfokú végzettségűek arányát lehetséges-e növelni, hiszen ez által csökkenhet a nyelvi asszimiláció aránya is (és ha az iskolai végzettség növelése anyanyelvi intézményhálózaton keresztül zajlik, ez még inkább lehetséges). Megjegyzendő azonban, a magyarországi nemzetiségűek közül a romák adatai másképpen viselkednek, ugyanis esetükben a magas szegregáció és a magas nyelvi asszimiláció együttesen jelentkezik.

3. Összegzés

A magyar társadalom 1970 és 1990 közötti etnikai/nemzetiségi rétegződése azt mutatja, hogy 20 év alatt lezajlott modernizáció során az etnikai jegyek mintha fokozatosan feloldódtak volna, azaz a nemzetiségek folyamatos asszimilációját és integrációját tapasztaljuk. Míg

1970-ben az összes nagyobb nemzetiség modernizációs értéke a magyar átlag alatti szintre tehető, addig 1990-re a romákon kívül csak a szlovén, és kisebb mértékben a román és a szlovák nemzetiség mutatói rosszabak a magyar átlaghoz képest.

Noha a magyar társadalom ilyen értelemben etnikailag homogénebb vagy integráltabb lett, a romák helyzete fokozatosan romlott, a falvakon élők helyzete pedig még inkább a társadalom átlaga alatti szintre süllyedt. A magyar társadalom modernizációja mondhatni „elhúzott” a romák feje fölött, annak ellenére, hogy a hetvenes, nyolcvanas években relatíve nőtt beiskolázási és munkaerő-piacon való részvételi arányuk. A romák társadalomból való kiesését nem tudták kulturális kötődéseik sem fékezni, hiszen helyzetüket – statisztikailag is kimutatott módon – elsősorban strukturális pozícióik (település típusa, iskolai és munkaerő-piaci mutatóik) határozzák meg. Kérdés persze az, hogy a kulturális kötődések azért nem tudnak szerepet játszani a társadalmi integrációban, mert maguk ezek a kötődések gyengék, avagy a kulturális identitás természeténél fogva nem játszhat nagyobb szerepet az integrációban? Tény, a 2001. évi adatok azt jelzik, a romák körében a legalacsonyabb a nemzetiségükhöz kapcsolható anyanyelvűek aránya (25 százalék), de a kulturális kötődést megvallók aránya is a legalacsonyabb (68 százalék)¹⁸, ami arra enged következtetni, hogy esetükben a kulturális identitás, az etnikai revitalizáció nem tölthet be olyan mértékű szerepet a társadalmi integrációban, mint a többi nemzetiség esetében.

A nemzetiségek asszimilációs mutatói ellenére, az ún. nemzeti-ségi vagy kisebbségi oktatás Magyarországon dinamikusan fejlődik, ám éppen ezért merülhet fel a kérdés, e képzési forma a nemzetiségek etnikai megerősödésének deklarált célját szolgálja-e? Az adatsorokból az derül ki, a nemzetiségi oktatás jelentős része német és cigány nemzetiségi/kisebbségi oktatást jelent. Míg a német nemzetiségi oktatásban résztvevők zöme magyar nemzetiségű, addig a cigány kisebbségi oktatás az általános iskolások becsült számának alig felét éri el. Így mondhatni mindkét kisebbségi oktatás más logika alapján fejlődik, és nem töltheti be az etnikai identitás erősítésében játszott szerepét: a német nemzetiségi oktatás a zömében nem német nemzetiségűek nyelvi kompetenciáit erősíti, a cigány kisebbségi oktatásban arányaiban eleve kevesen vesznek részt, a résztvevők zöme pedig anyanyelvi képzésben nem is részesül.

¹⁸ A 2001. évi magyar népszámlásban rákérdeztek a kulturális kötődésre is.

A magyarországi nemzetiségek iskolázottsági állapotát oktatási esélyhányadosok és szegregációs indexek segítségével három típusba sorolhatjuk, amelyek értelemszerűn másféle integrációs kihívásokat eredményeznek. A romák esetében egyértelműen a felsőbb iskolai rétegek megerősödésre kell törekedni, míg a németek és románok esetében a saját oktatási intézmények egész vertikumának erősítése jelenthetné az etnikai identitás oktatás általi megélésének a lehetőségét is. A többi nemzetiség esetében ott lebeg az asszimiláció és diaszporizálódás veszélye, és – kissé paradox módon – az alsóbb oktatási rétegek kialakítása, megtartása jelenthetné a nemzetiségi csoport hosszabb távú önfenntartását.

A határon túli magyar kisebbségek iskolázottsági adatai alapján megállapítható, hogy ahol létezik önálló magyar nyelvű felsőoktatási intézmény(hálózat), ott az esélyhányadosok magasabbak, mint ahol nincs ilyen – önálló, magyar nyelvű – intézmény. Ugyanakkor az is megállapítható, a határon túli magyarok körében az oktatási esélyhányados növekedése – a magyarországi adatokkal ellentétben – együtt jár a szegregációs index csökkenésével, és a legveszélyeztetettebbnek a vajdasági magyarok tűnnek, mivel esetükben a legvékonyabb az értelmi-ségi réteg.

A magyarországi nemzetiségek és a határon túli magyarok hasonló logikával előállított mutatói arra világítanak rá, Magyarországon és a szomszédos országok nagyobb magyar kisebbségei körében az oktatási integráció és asszimiláció folyamatai másképpen zajlanak. Magyarországon az iskolai végzettség növekedése a kisebbségi csoportok asszimilációját vetíti előre, a határon túli magyarok esetében pedig hosszabb távú fennmaradásával kecsegtet. Az értelmiségi túlképzés a magyarországi nemzetiségeken belül az anyanyelv vesztesének irányába mutat, a határon túliak esetében pedig az anyanyelvi beszélők számbeli megerősödésének lehetőségével kecsegtet. Mindezt úgy értelmezhetjük, előbbieik esetében az alacsony végzettségűek leszármozottainak anyanyelvi képzése jelent oktatási kihívást, utóbbiak esetében pedig az a kihívás, a felsőfokú végzettségűek arányát milyen mértékben lehetséges növelni, hiszen ez által csökkenhet a nyelvi asszimiláció aránya is.

MELLÉKLETEK

M1. táblázat. Magyarország népességének anyanyelv szerinti megoszlása (1900 – 2001)

	1900	1910	1920	1930	1941
ÖSSZESEN	6 854 415	7 612 114	7 986 875	8 685 109	9 316 074
Magyar	5 890 999	6 730 299	7 155 979	8 000 335	8 655 798
Afrikai
Arab
Bolgár	2 816	..
Cigány, romani, beás	5 662	9 799	6 989	7 841	18 640
Görög	82	..
Horvát	68 161	62 018	58 931	47 332	37 885
Kínai	15	..
Lengyel	5 160	..
Modern héber, zsidó
Német	604 751	553 179	550 062	477 153	475 491
Örmény	122	..
Román	26 975	28 491	23 695	16 221	14 142
Ruszin	996	..
Szerb	24 254	26 248	17 132	7 031	5 442
Szlovák	192 227	165 317	141 877	104 786	75 877
Szlovén, vend	7 922	6 915	6 087	5 464	4 816
Ukrán
Nem kívánt válaszolni	–	–	–	–	–
Ismeretlen

Forrás: KSH

1949	1960	1970	1980	1990	2001
9 204 799	9 961 044	10 300 996	10 709 463	10 374 823	10 198 315
9 076 041	9 786 038	10 152 366	10 579 898	10 222 529	9 546 374
..	229	138
..	1 456	1 438
..	2 126	1 370	1 299
21 387	25 633	34 692	27 915	48 072	48 438
..	1 640	1 921
20 423	33 014	21 855	20 484	17 577	14 326
..	204	2 414
..	3 788	2 580
..	21	276
22 455	50 765	33 653	31 231	37 511	33 774
..	37	294
14 713	15 787	12 356	10 141	8 730	8 482
..	1 113
5 158	4 583	11 177	3 426	2 953	3 388
25 988	30 690	21 086	16 054	12 745	11 817
4 473	..	3 791	3 142	2 627	3 180
..	674	4 885
–	–	–	–	–	513 089
..	28 017

M2. táblázat. Magyarország népességének nemzetiségi megoszlása (1941 – 2001)

	1941	1949	1960	1980	1990	2001
ÖSSZESEN	9 316 074	9 204 799	9 961 044	10 709 463	10 374 823	10 198 315
Magyar	8 918 868	9 104 640	9 837 275	10 638 974	10 142 072	9 416 045
Afrikai	187
Arab	1 396
Bolgár	1 358
Cigány, romani, beás	27 033	37 598	56 121	6 404	142 683	189 984
Görög	2 509
Horvát	4 177	4 106	14 710	13 895	13 570	15 597
Kínai	2 275
Lengyel	2 962
Modern héber, zsidó	701
Német	302 198	2 617	8 640	11 310	30 824	62 105
Örmény	620
Román	7 565	8 500	12 326	8 874	10 740	7 995
Ruszin	1 098
Szerb	3 629	4 190	3 888	2 805	2 905	3 816
Szlovák	16 677	7 808	14 340	9 101	10 459	17 693
Szlovén, vend	1 731	1 930	3 025
Ukrán	5 070
Nem kívánt válaszolni	-	-	-	-	-	543 317
Ismeretlen	27 220

Forrás: KSH

M3. táblázat. A 10 év fölötti népesség iskolai végzettsége nemzetiségek szerint

Nemzetiség	Általános iskola		Középsiskola			Egyetem, főiskola stb.	
	8. évfolyamnál alacsonyabb	8. évfolyam	érettségi nélkül	érettségivel	oklevél nélkül	oklevéllel	
Népesség	1 897 471	2 494 796	1 997 888	1 949 558	213 438	934 036	
Magyar	1 717 257	2 314 366	1 870 201	1 830 396	198 200	868 031	
Afrikai	29	7	11	19	29	77	
Arab	201	91	97	230	136	470	
Bolgár	173	194	117	304	64	460	
Cigány (roma)	81 099	58 610	13 035	2 157	188	395	
Görög	349	494	347	571	267	399	
Horvát	3 288	4 410	2 966	2 649	281	1 513	
Kínai	438	453	320	453	41	384	
Lengyel	287	325	501	806	139	811	
Német	11 160	13 412	11 652	13 222	1 818	9 110	
Örmény	70	57	43	135	37	256	
Román	1 450	1 898	1 764	1 637	120	836	
Ruszin	97	152	147	249	45	374	
Szerb	581	743	554	889	148	722	
Szlovák	3 793	5 048	2 958	3 151	308	1 914	
Szlovén, vend	544	975	666	448	39	258	
Ukrán	591	1 000	1 010	1 123	105	1 017	
Zsidó	71	56	72	137	98	237	
Nem kíván válaszolni	101 273	118 905	102 883	98 372	11 794	48 887	
Ismeretlen	9 872	4 021	2 529	2 876	456	1 982	

Forrás: KSH

M4. táblázat. Cigány kisebbségi oktatásban résztvevők száma

	Óvoda	Általános iskola	Gimnázium	Szakközépiskola
2001/2002	7 000	24 268	216	
2002/2003	8 270	22 502	352	
2003/2004	11 964	27 259	544	117
2004/2005	15 637	31 503	299	0
2005/2006	16 780	38 304	405	402
2006/2007	17 383	40 944	364	109
2007/2008	18 406	45 319	345	144
2008/2009	20 500	50 024	399	288

Forrás: Oktatás-statisztikai évkönyv 2008/2009

M5. táblázat. Nyelvoztatásban is részesülő cigány kisebbségi oktatásban résztvevő gyerekek, tanulók száma

	Óvoda	Általános iskola	Gimnázium	Szakközépiskola
2001/2002	167	..
2002/2003	..	9 147
2003/2004	379	1 401	483	0
2004/2005	274	1 014	299	0
2005/2006	237	1 640	317	0
2006/2007	651	1 414	287	109
2007/2008	322	1 964	317	172
2008/2009	187	2 089	369	174

Forrás: Oktatás-statisztikai évkönyv 2008/2009

M6. táblázat. Német nemzetiségi oktatásban résztvevő gyerekek, tanulók száma

	Óvoda	Általános iskola	Gimnázium	Szakközépiskola	Felsőoktatási intézmények
1989/1990	8 855	31 439	633	28	..
1990/1991	9 187	33 550	728	18	..
1991/1992	12 953	35 463	438	316	35
1992/1993	13 783	38 268	522	333	56
1993/1994	13 818	39 260	350	332	57
1994/1995	13 230	40 240	796	95	168
1995/1996	14 589	41 029	825	..	200
1996/1997	14 658	42 940	1 366	132	195
1997/1998	14 744	44 338	1 447	112	115
1998/1999	14 177	45 240	1 570	102	0
1999/2000	14 141	46 254	1 699	279	0
2001/2002	13 423	39 692	2 685	601	167
2002/2003	13 333	41 026	2 302	643	163
2003/2004	14 547	46 665	2 188	631	246
2004/2005	14 735	46 722	2 133	508	331
2005/2006	14 757	47 403	2 246	365	353
2006/2007	15 028	46 880	2 381	313	292
2007/2008	14 828	47 705	2 389	290	283
2008/2009	15 213	47 009	2 456	276	295

Forrás: Oktatás-statisztikai évkönyv 2008/2009

KISS TAMÁS

Drávaszögi mozaik. Nemzetiségi egyenlőtlenségek és kisebbségi stratégiák Horvátország magyarlakta településein

A vizsgálatról

Kettőezerkilenc nyarán az Európai Összehasonlító Kisebbség kutató Közalapítvány keretén belül¹ lehetőségünk nyílt a horvátországi magyarlakta területeken egy kérdőíves adatfelvétel végrehajtására.² A vizsgálat két fő területre fókuszált: (1) a társadalmi egyenlőtlenségek és az etnicitás viszonyára (az etnikai rétegződési rendszerre), illetve (2) az etnikumközi érintkezés (keveredés) következményeire. A vizsgálat – leginkább a kérdőív és a kutatási koncepció – közvetlen előzményei között az *Életünk Fordulópontjai – Erdély* vizsgálatot,³ illetve Gyurgyík László szlovákiai asszimilációvizsgálatát⁴ kell megemlítenünk.

Az eredeti koncepció az volt, hogy a teljes horvátországi magyar közösségre reprezentatív mintát alakítunk ki. Erről az elképzelésről azonban hamar letettünk. Egyrészt ugyanis a magyar településterület-től távol élő szórványok (Tengermellék, Közép-Horvátország, Szlavónia) kérdőíves vizsgálata meghaladta volna az anyagi lehetőségeinket. Másrészt úgy éreztük, hogy a kutatási témánk vizsgálatához elengedhetlen

¹ A vizsgálat ötletét Törzsök Erika vetette fel. A vizsgálat megvalósításában jelen tanulmány szerzője mellett Kondor Tamás és Gyurgyík László vett részt. Kondor Tamás szervezte az adatfelvételt, illetve szintén a projekt keretei között elkészített egy fejlesztési stratégiát. Gyurgyík László a kérdőív összeállításban nyújtott segítséget. A vizsgálat teljes anyaga reményeink szerint Horvátországban kerül kiadásra.

² A horvátországi magyarokra vonatkozóan kevés vizsgálat született. Az utóbbi két évtized magyarországi társadalomtudományos munkái közül az Arday Lajos által szerkesztett átfogó kötetet, Gereben Ferenc kérdőíves vizsgálatát, illetve Sebők László demográfiai/nemzetiségstatisztikai írásait emelhetjük ki. Lásd Arday 1994; Gereben é.n.; Sebők 2003, 2004.

³ A vizsgálatot 2006-ban a KSH – Népeségtudományi Kutatóintézet kezdeményezte (lásd Spéder szerk. 2009).

⁴ Lásd Gyurgyík 2004

az adatfelvétel kiterjesztése más nemzetiségekre (horvátokra, szerbekre). Így végül a kutatást Dél-Baranyára és Kelet-Szlavóniára szűkítettük, ahonnan kiválasztottunk részben magyarul beszélő 18 települést,⁵ és ezek teljes népességére vettünk mintát. Eredményeink nem terjeszthetők ki a vizsgált településeknél tágabb népességre, de az adatfelvétel relevanciáját növeli, hogy a szóban forgó településeken él a dél-baranyai és kelet-szlavóniai magyarok fele, ha pedig Eszéket és Vukovárt nem számoljuk, közel kétharmada. Az így meghatározott településfűzér nagykorú népessége 16 118, akiknek 34,4 százaléka szerepelt a magyar választói névjegyzéken.⁶ A vizsgálat során 600 horvát és 600 magyar nyelvű kérdőívet kérdeztünk le,⁷ majd az adatbázist a népesség tényleges nemzetiség, életkor és településkategória szerinti megoszlásai szerint súlyoztuk.⁸ A súlyozott minta 49,9 százaléka horvát, 35,5 százaléka magyar és 12,8 százaléka szerb nemzetiségű. Az 1,8 százaléknyi egyéb kategóriába néhány magát romának, illetve németnek/svábnak valló személy került.

Dél-Baranya, illetve Kelet-Szlavónia, ahol a horvátországi magyarok jelentős része él, az etnikumközi viszonyok szempontjából érdekes kutatási területnek ígérkezett. Az eredetileg négy meghatározó etnikum által lakott terület történelme a XX. század második felében tragikusan alakult. A második világháborút követően a német lakosság jelentős részét

⁵ Ezek négy kategóriába sorolhatók: (1) a 10 százalékban magyar kisváros, Pélmonostor (Beli Manastir); (2) magyar dominanciájú települések (legalább 70 százalékban magyar) Sepse (Kotlina), Újbezdán (Novi Bezdán), Kórógy (Korođ), Csúza (Suza), Laskó (Lug), Kopács (Kopačevo), Várdaróc (Vardarac), Vörösmart (Zmajevac); (3) paritásos (30-70 százalékban magyar) települések Nagybodolya (Podolje), Kiskőszeg (Batina), Szentlászló (Laslovo), Kő (Kamenac), Haraszti (Hrastin); (4) magyar kisebbségű települések (30 százalék alatti a magyarok aránya) Karancs (Karanac), Darázs (Draž), Hercegszőlős (Kneževi Vinogradi), Erdőd (Erdut).

⁶ A horvát választójogi törvény a szerbek számára három, a magyarok és az olaszok számára egy-egy, míg a csehek és a szlovákok számára egy közös parlamenti helyet tart fenn, emellett pedig az albánok, bosnyákok, szlovének és macedónok szintén egy közös képviselőt tarthatnak fel. A fenntartott helyekre kiírt választásokon a választók egy névjegyzék alapján szavazhatnak (Meier 2007: 14; Székely 2008: 22).

⁷ A kérdezettek kiválasztásában ún. léptékes módszert alkalmaztunk, vagyis a kérdezőknek előre megadott utcákban, előre meghatározott kezdőpont és lépték szerint kellett a háztartásokat kiválasztaniuk. A háztartáson belül a kérdés nem, illetve életkor szerinti kvóták alapján történt.

⁸ A településkategóriákat lásd a 3. lábjegyzetben. A súlyozásra azért volt szükség, mert Pélmonostoron a neki arányosan megfelelő esetszámnál kevesebb horvát kérdőívet kérdeztünk le. Erre azért volt szükség, hogy a többi kategóriában is maradjon elemezhető esetszám.

evakuálták a visszavonuló német csapatok. Az otthon maradókat a jugoszláv hatóságok deportálták, majd elvándorlásra készítették (lásd Kovačić 2008). A következő tragikus epizódot a jugoszláv szecessziós háborúk jelentik, amikor a térség a Krajnai Szerb Köztársaság autoritása alá került, ami a magyar és horvát lakosság többségének menekülését vonta maga után. A horvát fennhatóság 1998-ban állt helyre, két éves ENSZ igazgatást követően. Ez az esemény újabb radikális változást jelentett, hisz a menekültek többsége visszatért a területre. Baranya és Kelet-Szlavónia azon területek közé tartozik, amelyeket a horvát hadsereg nem fegyverrel foglalt vissza. Ez egyben azt is jelenti, hogy a térségben a horvát szuverenitás visszaállítása nem jelentette a szerb etnikai jelenlét végét.

Az etnikai egyenlőtlenségi rendszer

Az etnikai egyenlőtlenségi rendszer kifejezés Lenski (1966; 1997) etnikai osztályrendszer fogalmához kötődik. Lenski amellet érvelt, hogy amennyiben az etnicitás meghatározza a különböző erőforrásokhoz való hozzáférést, akkor azt, mint a társadalmi rétegződés egyik releváns tényezőjének kell tekintenünk. A tanulmány első fejezete ezt a kérdést vizsgálja. Egyenlőtlen-e az erőforrásokhoz való hozzáférés magyarok, horvátok és szerbek között Dél-Baranyában és Szlavóniában, illetve milyen társadalmi pozícióval rendelkeznek az egyes csoportok.

Regionális egyenlőtlenségek

Az általunk vizsgált terület Horvátországon belül periférikus régió. A regionális egyenlőtlenségek szerkezete még a jugoszláv időkből eredeztethető. Miközben Horvátország GDP-je meghaladta a szövetségi átlagot (Allock 2002), az országon (tagköztársaságon) belüli egyenlőtlenségek igen jelentősek voltak. Ez a hetvenes évekig a főváros környékére és a tenger mellékre koncentrált iparosítás következménye volt. Ezt követően a gazdaságfejlesztés iránya a szolgáltatások, kiváltképp a turizmus irányába tolódott el, ami azonban szintén a tengerparti sávot, illetve az oda vezető utak mentén fekvő területeket hozta előnyös helyzetbe.

Az országon belüli regionális különbségek részben az egyes egy mástól nagyon távoli és eltérő területek földrajzi adottságaival, részben pedig fekvésükkel és az infrastruktúrális ellátottsággal magyarázhatók

(Pavlacivić–Koči–Pejnović 2005: 7). Kelet-Szlavónia a hátrányos helyzetű területek közé tartozik. Eszék-Baranya megyében, ahova a mintába kerülő települések túlnyomó többsége esik, 2007-ben a GDP a horvát átlag 76,5%-a volt, a zágrábi értéknek pedig csak a felét érte el. Tekintetbe véve, hogy a gazdasági fejlettség különbségei a kisebb települések és a nagyvárosok között legalább akkorák, mint az egyes megyék között, kijelenthetjük, hogy Dél-Baranya, ahol nincsen egyetlen nagyobb város sem, a megyén belül is periférikus helyzetű. Vukovár-Szerém megyében, ahova a vizsgált települések közül Kórógy és Szentlászló tartozik, az Eurostat adatai szerint még alacsonyabb a GDP: a horvát átlag kétharmada.

A kelet-szlavóniai régió gazdasági alulfejlettségét egyéb mutatók mentén is megragadhatjuk. A két megyében például jóval az átlag alatti az iskolázottság és az átlagkereset, illetve az átlag feletti a munkanélküliség és a mezőgazdasági népesség, illetve az időskorúak aránya (World Bank 2006).

Iskolai végzettség, foglalkoztatottság, munkaerő-piaci pozíciók

Az *iskolai végzettség* és a munkaerő-piaci pozíciók vizsgálatakor nem feledhetjük tehát, hogy egy gazdasági szempontból periférikus régióval van dolgunk.

1. táblázat. A minta iskolai végzettség szerinti megoszlása nemzetiség szerint

	Horvátország	„Drávaszög” 2009			
	(2001)	Teljes minta	Magyar	Horvát	Szerb
Nincs 8 általános	19,8%	8,0%	10,5%	6,0%	6,6%
8 általános	17,8%	21,0%	29,0%	15,0%	19,7%
Középfokú	53,2%	64,2%	55,0%	72,0%	63,2%
Felsőfokú	9,2%	6,8%	5,4%	7,0%	10,5%

A teljes minta 8 százaléka nem végzett általános iskolát sem, 21 százaléka általános iskolai, 64,2 százaléka középfokú⁹, 6,8 százaléka pedig felsőfokú végzettséggel rendelkezik.¹⁰ Nemzetiség szerint egyértelműen

⁹ A középfokú végzettség különböző kategóriáit (a 10 osztályos szakiskolát, az érettségit adó szakközépiskolát, illetve a szintén érettségit adó gimnáziumot) összevontuk, hogy a Horvát Statisztikai Hivatal adataival össze tudjuk hasonlítani.

¹⁰ Ezeket az adatokat a 2001-es horvát népszámlálási adatokkal vehetjük össze, nem elfeledve, hogy időközben Horvátországban is lejártszódott egy erőteljes oktatási expanzió.

a magyarok vannak a legkedvezőtlenebb helyzetben. A szerbek körében a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a legmagasabb, viszont körükben a legfeljebb általános végzettséggel rendelkezők aránya is felülmúlja a horvátokra jellemző értéket.

2. táblázat. A minta iskolai végzettség szerinti megoszlása nemzetiség és életkor szerint

Életkor	Nemzetiség	Nincs 8 általános	8 álta- lános	Közép- fokú	Felső- fokú
18–34	Magyarok (N=91)	0,0%	15,4%	75,8%	8,8%
	Horvátok (N=158)	0,0%	4,4%	74,7%	20,9%
	Teljes minta (N=272)	0,7%	10,3%	73,5%	15,4%
35–54	Magyarok (N=199)	5,0%	29,6%	60,3%	5,0%
	Horvátok (N=238)	1,2%	16,5%	77,6%	4,7%
	Teljes minta (N=628)	2,7%	20,7%	71,7%	4,9%
55 felett	Magyarok (N=136)	25,7%	37,5%	33,1%	3,7%
	Horvátok (N=114)	28,1%	25,4%	42,5%	4%
	Teljes minta (N=299)	25,8%	31,4%	38,8%	4,0%

Kor szerinti bontásban a nemzetiségi különbségek még élesebben megmutatkoznak. A fiatalok között egyértelmű a magyarok hátránya, ami az általános iskolát végzettek magasabb és a felsőfokon képzettek alacsonyabb arányában nyilvánul meg. A középkorúak esetében a magyarok hátrányos helyzete a középfokú végzettséggel rendelkezők alacsonyabb arányában mutatkozik meg.

A foglalkoztatottság tekintetében két metszetben érdemes az összehasonlítást elvégezni: egyrészt a teljes, másrészt az aktív korú népességre. Ez utóbbit a 20–45 évesekre szűkítettük.

A teljes népesség körében a foglalkoztatottak aránya 39,5 százalék, a foglalkoztattak többsége (78,7 százalék) alkalmazott. Nemzetiségi bontásban a foglalkoztatottak aránya a szerbek körében egyértelműen alacsonyabb az átlagnál (21,6%), míg a magyarok (41,2) és a horvátok (43,8) között lényegében nincsenek különbségek.

3. táblázat. A minta megoszlása gazdasági aktivitás szerint (Teljes népesség)

	<i>Teljes minta</i> (N=1198)	<i>Magyarok</i> (N=421)	<i>Horvátok</i> (N=600)	<i>Szerbek</i> (N=153)
Alkalmazott	31,1	29,7	35,3	19,0
Vállalkozó, önálló	8,4	10,5	8,5	2,6
Foglalkoztatott összesen	39,5	41,2	43,8	21,6
Nyugdíjas	31,6	31,8	29,7	39,9
Tanuló	3,5	3,6	4,0	1,3
Alkalmi munkából él	0,8	1,4	0,3	0,0
Gyes	1,3	0,7	1,5	2,6
Munkanélküli	11,9	9,3	11,3	17,6
Háztartásbeli	9,3	9,5	8,0	15,7
Egyéb inaktív	2,2	3,6	1,3	1,3
Inaktív összesen	60,5	59,8	56,1	78,4

A különbségek akkor is megmaradnak ha a 20–45 évesekre szűkítjük az elemzést. A szerbek esetében a foglalkoztatottak aránya csupán fele a teljes népességre jellemző értéknek.

4. táblázat. A minta megoszlása gazdasági aktivitás szerint (20–45 évesek)

	<i>Teljes minta</i> (N=706)	<i>Magyarok</i> (N=246)	<i>Horvátok</i> (N=378)	<i>Szerbek</i> (N=82)
Alkalmazott	46,7	47,2	50,3	29,3
Vállalkozó, önálló	10,9	15,0	10,1	2,4
Foglalkoztatott összesen	57,6	62,2	60,4	31,7
Nyugdíjas	9,5	6,5	10,8	12,2
Tanuló	3,3	3,7	3,7	0,0
Alkalmi munkából él	1,0	2,0	0,5	0,0
Gyes	1,7	1,2	1,3	4,9
Munkanélküli	13,5	11,4	13,0	22,0
Háztartásbeli	12,2	11,0	9,5	28,0
Egyéb inaktív	1,3	2,0	0,8	1,2
Inaktív összesen	42,5	37,8	39,6	68,3

A magyarok foglalkoztatottsági aránya ezzel szemben nem alacsonyabb a horvátokra jellemző értéknél. A különbség nem ebben, hanem a foglalkoztatottak státusában nyilvánul meg.

5. táblázat. A foglalkoztatottak megoszlása foglalkozási státus szerint

	<i>Teljes minta (N=473)</i>	<i>Magyarok (N=175)</i>	<i>Horvátok (N=257)</i>
Önálló, vállalkozó	10,6	16,6	5,4
Szaktmunkás	39,3	29,7	44,7
Betanított és segédmunkás	19,2	25,7	16,3
Vezető beosztású (alsó-, közép és felsővezető)	19,5	9,7	25,3
Szellemi	6,3	8,6	5,4
Irodai	4,9	9,7	2,3
Még nem dolgozott	0,2	0,0	0,4

A magyarok között az önállók és vállalkozók (gazdák, kisiparosok), a segédmunkások és az irodai alkalmazottak vannak felülreprezentálva. Ez utóbbi két réteg nagyobb aránya a magyarok alacsonyabb képzettségével is összefügg. A horvátok között a szaktmunkások, illetve a vezető beosztásúak képviselnek nagyobb arányt. Ez utóbbiak között sok az állami alkalmazott, többen dolgoznak a határőrségnél, illetve a horvát hadseregben és rendőrségnél.

Anyagi és jövedelmi helyzet

Jövedelmi egyenlőtlenségek

A kérdőívben a kérdezettek saját, illetve a család teljes nettó jövedelmére kérdeztünk rá. Az egyéni jövedelem esetében 23, a háztartások esetében 24 százalékuk nem válaszolt erre a kérdésre. A Horvát Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint a legálisan foglalkoztatottak átlagbérére 2009 májusában nettó 5329 kuna (730 euró) volt. Adataink szerint a drávaszögi foglalkoztatottak esetében az átlagkereset a horvátországi érték 74 százaléka, 3995 kuna (546 euró) volt. Az átlagok szintjén

a horvát nemzetiségű foglalkoztatottak jövedelme valamivel magasabb volt a magyarokénál. A szerbek esetében az alacsony esetszám miatt ilyen átlagot nem számolhattunk.

6. táblázat. A foglalkoztatottak átlagjövedelme (2009 május)

<i>Horvátországi átlag*</i>	5330
Drávaszög	3995
Magyarok	3858
Horvátok	4090

*Croatian Central Bureau of Statistics

A következőkben a jövedelmi egyenlőtlenségeket a háztartások *egy főre eső ekvivalens (nettó) jövedelme* segítségével vizsgáljuk.¹¹ Ez alapján határoztuk meg a (1) jövedelmi ötödöket, illetve (2) a jövedelmi szegénységet.

A *jövedelmi ötödöket* egyszerűen úgy alkottuk meg, hogy a teljes mintát az egy főre eső ekvivalens jövedelem alapján öt egyenlő kategóriába soroltuk. Az egyes ötödök a következő (nettó egy főre eső ekvivalens) jövedelmi szintekkel jellemezhetők:

7. táblázat. A jövedelmi ötödöket jelölő jövedelmi kategóriák és az egyes ötödök átlagos jövedelme

<i>Jövedelmi ötödök</i>	<i>Kategóriahatárok</i>	<i>Átlag (kuna)</i>	<i>Átlag (euró)</i>
Alsó ötöd	1243 kuna alatt	799	109
Alsó-közép	1244-1821 kuna	1568	214
Középső ötöd	1822-2344 kuna	2106	288
Felső-közép	2345-2968 kuna	2641	361
Felső ötöd	2969 kuna felett	4490	614
<i>Teljes minta</i>		<i>2325</i>	<i>318</i>

¹¹ Képlete: $J_{\text{ekv}} = \text{háztartás jövedelme} / N^{0,73}$, ahol N a háztartásban élők száma. (Kapitány-Spéder 2004: 15) A mutató figyelembe veszi, hogy a nagyobb méretű háztartások esetében ugyanannak az életszínvonalnak az eléréséhez kisebb egy főre eső jövedelem szükséges (például a fűtésszámla nem feltétlenül változik, ha még egy gyermek érkezik a családba).

A *jövedelmi szegénységnek* azokat tekintettük, akiknél az egy főre eső ekvivalens jövedelem nem érte el a teljes népességre mért átlag felét. (Kapitány–Spéder 2004: 15–16) Megjegyzendő, hogy ez a szegénység egy relatív (vagyis a belső jövedelmi viszonyoktól függő) mutatója, ami egyben a jövedelmi egyenlőtlenségek fontos jelzőszáma is. Miután a mintába eső személyek háztartásaiban az egy főre eső ekvivalens átlagjövedelem 2325 kuna, azokat tekintettük jövedelmi szegénynek, akiknél ez az érték nem érte el az 1162 kunát (158 eurót). Így a válaszadók *16,9 százaléka tekinthető jövedelmi szegénynek*. Összehasonlításként Magyarországon a 2001-es Életünk Fordulópontjai vizsgálat szerint a jövedelmi szegények aránya 12,4 százalék volt. (Kapitány–Spéder 2004: 29)

Az átlagok nemzetiségi különbségét szemléltető táblázatból kitűnik, hogy a szerbek helyzete a leginkább kedvezőtlen, míg a magyarok és horvátok között nincs jelentős különbség.

8. táblázat. Az egy főre eső ekvivalens jövedelem nemzetiség szerint

	J_{ekv}	A teljes mintához viszonyítva
Magyarok (N=297)	2322	99,9%
Horvátok (N=486)	2471	106,3%
Szerbek (N=126)	1825	78,5%
Teljes minta (N=925)	2325	

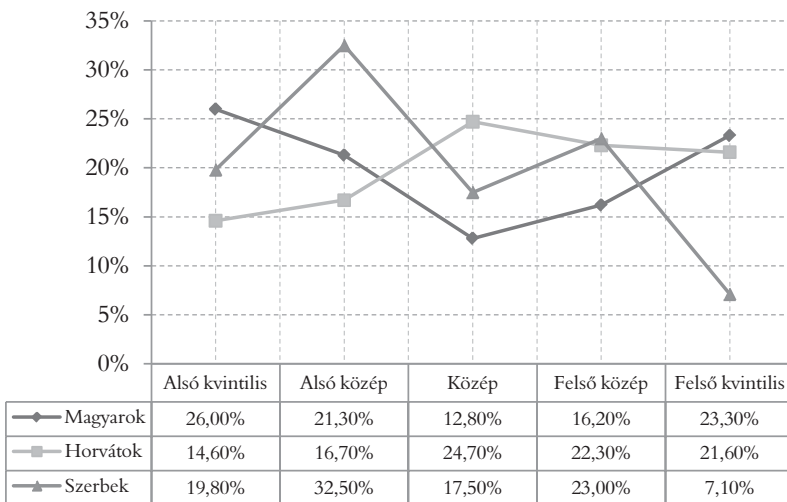
Ha azonban az átlagokon kívül más mutatókat is megvizsgálunk, a horvátok és magyarok között is egy jelentős különbségre bukkanunk. Nevezetesen, minden jel arra utal, hogy a Drávaszögben *a magyar népesség belül a jövedelmi viszonyok jóval polarizáltabbak, mint a horvátok esetében*.

A magyarok esetében a három középső ötödbe tartozik a népesség 50, a horvátok esetében 63, a szerbek esetében 73 százaléka. Ezzel párhuzamosan a magyarok úgy a felső, mind az alsó jövedelmi ötödon belül felülreprezentáltak.

Az egyenlőtlenségek mértékének egy másik lehetséges mutatója a *Gini-index*. Ez a mutató azt fejezi ki, hogy az ekvivalens egy főre jutó jövedelmek összege mennyire egyenlőtlenül oszlik meg az egyes háztartások között. Amennyiben egyáltalán nem lenne jövedelmi egyenlőtlenség, a mutató értéke 0 lenne, amennyiben pedig minden jövedelem egy háztartásban összpontosulna, a mutató értéke 1 lenne. Elmondható,

hogy a Gini-index 0,2 körüli értéke kis egyenlőtlenségi szintre utal, míg 0,4 feletti értékek már szélsőséges jövedelmi polarizációt jeleznek. Kis jövedelmi egyenlőtlenségeket találunk például a skandináv országok, vagy a rendszerváltást megelőzően a kelet-európai országok esetében. Az egyenlőtlenségek a rendszerváltást követően a szocialista tömb minden országában növekedtek. Horvátország esetében egyes kiadványok 0,29-es Gini-index értéket jelölnek meg a 2008-as évre. Az Eurostat adatbázisban azonban egyedül a 2003-as év szerepel, éspedig 0,29-es értékkel. Ez alapján Horvátország a közepes jövedelmi egyenlőtlenséggel jellemezhető országok közé tartozik.

1. ábra. Az egyes jövedelmi ötödökre tartozók aránya nemzetiségenként

A horvátországi és az általunk mért drávaszögi adatokat nem tudjuk számszerűen összevetni, hisz nem ugyanaz vonatkoztatási évünk és az index kiszámításának módszertanában is akad(hat)nak különbségek. Mégis, úgy tűnik, hogy a drávaszögi minta nem jelez kisebb egyenlőtlenségi szintet, mint a teljes Horvátországra vonatkozó adatok.

9. táblázat. A Gini index értéke a teljes, a magyar és a horvát népességre számolva a Drávaközben

<i>Horvátország (2003)*</i>	0,29
Drávaszög	0,34
Magyarok	0,37
Horvátok	0,30

*Eurostat. A horvátországi és drávaközi adatok nem hasonlíthatók össze számszerűen, tendenciákat jeleznek

Vagyis, bár a jövedelmi egyenlőtlenségek egyik fő összetevője az egyes régiók eltérő helyzete, a rosszabb helyzetben lévő régiók társadalmát mégsem kell homogénebbnek elképzelnünk a teljes népességnél. Mi több, a leszakadó régiókban (erős középosztály hiányában és nagyobb számú szegény mellett) nagyobb mértékű lehet a polarizáció. Nemzeti-ségi szempontból elmondható, hogy a magyar népességen belüli polarizáció jóval erősebb, mint a teljes, illetve a horvát népességen belül.

Az egyenlőtlenségek tekintetében a jövedelmi *szegények aránya* is szemléletes mutató. Mint érintettük, a teljes népesség 16,9 százaléka esett ebbe a kategóriába. A magyarok esetében ez az érték 23,6, a szerbekben 18,3 százalék.

10. táblázat. A jövedelmi szegények aránya nemzetiség szerint

	<i>Nem jövedelmi szegény</i>	<i>Jövedelmi szegény</i>
Magyarok (N=297)	76,4	23,6
Horvátok (N=486)	88,5	11,5
Szerbek (N=126)	81,7	18,3
<i>Teljes minta (N=925)</i>	<i>83,1</i>	<i>16,9</i>

A következő táblázat néhány, a jövedelmi viszonyokat befolyásoló változó szerint mutatja a nemzetiségi különbségeket.

11. táblázat. A jövedelmi szegények aránya a magyarok és horvátok esetében néhány alapváltozó szerint

		Összesen	Magyarok	Horvátok
Település- kategória	Pélmonostor (N=428)	11,7	10,0	9,4
	Erős magyar többség (N=200)	26,0	28,4	19,5
	Paritás (N=127)	16,5	20,0	12,7
	Magyar kisebbség	18,9	28,6	14,6
Életkor	Fiatal (N=180)	8,9	15,5	6,3
	Középkorú (N=360)	17,5	20,6	13,6
	Idős (N=385)	20,0	29,3	12,6
Nem	Férfi (N=420)	13,6	21,7	10,7
	Nő (N=506)	19,6	25,8	12,2
Iskolai végzettség	Nincs általános (N=77)	36,4	45,2	21,9
	Általános (N=184)	31,0	31,3	33,3
	Középfokú (N=602)	10,8	17,1	6,2
	Felsőfokú (N=62)	8,2	5,3	12,9
Munkaerő- piaci státus	Alkalmazott (N=314)	3,2	8,3	1,1
	Önálló (N=66)	6,1	7,1	2,9
	Nyugdíjas (N=306)	15,0	24,8	10,3
	Munkanélküli (103)	41,7	62,5	31,4
	Háztartásbeli (N=83)	41,0	43,5	35,1
	Egyéb (N=33)	54,5	11,1	43,5
Összesen (N=920)		16,8	23,5	11,7

Az egyes településkategóriákon belül a jövedelmi szegények eltérő arányt képviselnek. Legkevesebben Pélmonostoron, a 8 ezer lakosú kisvárosban, a dél-baranyai régió központjában vannak, legtöbbször az eldugott magyar többségű falvakban. Emellett azonban – Pélmonostort leszámítva – az egyes településkategóriákon belül is megmaradnak a nemzetiségek közötti különbségek. A magyar többségű településeken a magyarok 28, a horvátok 19 százaléka, a paritásos településeken a magyarok 20, a horvátok 13 százaléka, a nem magyar többségű

településeken pedig a magyarok 28, a horvátok 15 százaléka jövedelmi szegény.

Egyértelmű az is, hogy a jövedelmi szegénység *életkor*, illetve *nem*-függő. Az idősök, illetve a nők nagyobb mértékben vannak kitéve a szegénység kockázatának. A nemzetiségi különbségekről ugyanazt mondhatjuk, mint a településkategóriákról, vagyis, a nem és az életkor hatásának kontrollálása után is nagyobb szegénységi kockázattal számolhatunk a magyar válaszadók esetében. Elmondható az is, hogy a magyarok szegénységi kockázata – a kis esetszámú egyéb inaktív kategóriát leszámítva – minden gazdasági aktivitású kategória esetében jóval magasabb.

Anyagi-jóléti helyzet és depriváltság

Az egyenlőtlenségeket a jövedelmi szint mellett az életkörülményekben megtestesülő anyagai helyzet segítségével mértük. Az erre vonatkozó kérdésblokkunkat az *Életünk fordulópontjai* vizsgálatból vettük át, 7, az általános jólétet mérő fogyasztási szokás¹² és 14 tartós fogyasztási cikk¹³ meglétére kérdezve rá.¹⁴

Elmondhatjuk, hogy jelentős nemzetiségi különbség mutatkozik az üdülés tekintetében, amit a horvátok jóval az átlag fölötti arányban tehetnek meg. Emellett a pénzbeli megtakarítások az átlagnál jóval kisebb mértékben jellemzik a szerbeket. A vendéglőben történő vacsorázás gyakoriságát tekintve nem nagy az egyes nemzetiségek közötti eltérés, az mégis jelentős különbség, hogy a magyarok kisebb arányban érzik úgy, hogy anyagi okokból nem vendéglőznek.

¹² A kérdések: Naponta egy tányér meleg ételt elfogyaszt-e? Havonta egyszer meghívja-e barátait vacsorára? Évente egyszer legalább egy hétre elmegy-e üdülni? Havonta legalább 100 Kunát félretesz-e? Rendszeresen vásárol-e új ruhákat? Lecseréli-e előregedett bútorait? Havonta egyszer családjával vendéglőben ebédel-e?

¹³ Ezek a következők voltak: színes tv; telefon/mobil telefon; fürdőszoba; automata mosógép; vízöblítéses WC; vezetékes víz; személygépkocsi; traktor, kaszálógép; videómagnó; számítógép; internet; földgáz/hő-központ; mosogatógép; hétvégi ház.

¹⁴ Mivel az egyes fogyasztási szokások és javak a jólét mellett az életmódra is utalnak, arra is rákérdeztünk, hogy mi a hiány oka: pénzhiány, vagy egyéb ok.

12. táblázat. Melyek azok a dolgok, amelyeket Ön megtesz, megvalósít és melyek azok, amelyeket nem? És ha nem teszi, akkor szeretné, de nem telik rá, vagy nincs szüksége rá?

	Teljes minta (N=1201)		Magyarok (N=427)		Horvátok (N=600)		Szerbek (N=155)		Magyarország (ÉF 2001)*	
	99	99	99	99	99	99	99	99	99	98
Naponta egy tányér meleg ételt elfogyaszt?	Igen	0	0	0	0	0	0	0	0	1
	nem telik rá	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	nincs rá szüksége, egyéb ok	50	51	49	45	45	45	45	45	24
Havonta egyszer meghívja barátait vacsorára?	Igen	13	11	16	8	8	8	8	8	14
	nem telik rá	37	38	35	47	47	47	47	47	62
	nincs rá szüksége, egyéb ok	41	29	50	36	36	36	36	36	36
Évente egyszer legalább egy hétre elmegy üdülni?	Igen	37	40	35	38	38	38	38	38	42
	nem telik rá	23	31	15	26	26	26	26	26	23
	nincs rá szüksége, egyéb ok	35	41	35	20	20	20	20	20	41
Havonta legalább 100 Kunát félretesz?	Igen	47	43	45	72	72	72	72	72	45
	nem telik rá	18	16	20	8	8	8	8	8	14
	nincs rá szüksége, egyéb ok	32	32	32	29	29	29	29	29	31
Rendszeresen vásárol új ruhákat?	Igen	26	24	26	31	31	31	31	31	37
	nem telik rá	42	44	42	40	40	40	40	40	22
	nincs rá szüksége, egyéb ok	18	18	18	17	17	17	17	17	12
Lecseréli előregedett batorait?	Igen	25	20	25	35	35	35	35	35	38
	nem telik rá	57	62	57	48	48	48	48	48	50
	nincs rá szüksége, egyéb ok	15	18	13	14	14	14	14	14	12
Havonta egyszer családjával vendéglőben ebédel?	Igen	32	23	37	39	39	39	39	39	28
	nem telik rá	53	59	50	47	47	47	47	47	60
	nincs rá szüksége, egyéb ok									

*Lásd Kapitány-Spéder 2004: 134

13. táblázat. Melyek azok a dolgok, amelyek megvannak Önnek, és melyek azok, amelyeket nem? És ha nem, akkor szeretné, de nem telik rá, vagy nincs szüksége rá?

	Teljes minta Magyarország (N=1201) (N=427) (N=600) (N=155) (EF 2001)				
	Magyarok	Hornátok	Szerbek	Magyarország	
Színes tv	Igen	98	98	100	94
	nem telik rá	1	1	0	3
	nincs rá szükség, egyéb ok	1	1	0	3
Telefon, mobiltelefon	Igen	97	96	98	94
	nem telik rá	1	1	1	3
	nincs rá szükség, egyéb ok	2	3	1	3
Vezetékes víz	Igen	82	70	86	93
	nem telik rá	5	6	5	1
	nincs rá szükség, egyéb ok	13	24	9	6
Automata mosógép	Igen	82	67	83	91
	nem telik rá	9	10	7	1
	nincs rá szükség, egyéb ok	9	23	10	8
Fürdőszoba	Igen	81	70	81	92
	nem telik rá	6	8	0	0
	nincs rá szükség, egyéb ok	13	21	9	8
Videó-magnó	Igen	77	70	84	67
	nem telik rá	7	7	3	17
	nincs rá szükség, egyéb ok	16	23	13	16
Vízóblítós WC	Igen	77	67	81	86
	nem telik rá	7	9	7	6
	nincs rá szükség, egyéb ok	16	24	12	8

*Lásd Kapitány-Spéder 2004: 135

13. táblázat folytatása

	Teljes minta (N=1201)	Magyarok (N=427)	Horvátok (N=600)	Szerbek (N=155)	Magyarország (EF-2001)	
Személygépkocsi	Igen	72	68	76	67	50
	nem telik rá	12	9	10	24	24
	nincs rá szüksége, egyéb ok	16	23	14	9	26
Traktor, kaszálógépj	Igen	56	44	61	69	-
	nem telik rá	9	7	7	15	-
	nincs rá szüksége, egyéb ok	35	49	32	16	-
Számítógép	Igen	55	52	59	44	30
	nem telik rá	16	11	14	34	16
	nincs rá szüksége, egyéb ok	29	37	27	22	54
Internet	Igen	47	44	53	34	-
	nem telik rá	19	13	16	43	-
	nincs rá szüksége, egyéb ok	34	43	31	23	-
Földgáz, hőközpont	Igen	43	40	46	41	-
	nem telik rá	30	27	29	41	-
	nincs rá szüksége, egyéb ok	27	33	25	18	-
Mosogatógép	Igen	17	14	20	19	5
	nem telik rá	41	29	45	55	22
	nincs rá szüksége, egyéb ok	42	57	35	26	73
Hétféji ház	Igen	15	14	17	12	-
	nem telik rá	42	31	44	66	-
	nincs rá szüksége, egyéb ok	43	55	39	22	-

A fogyasztási javak tekintetében a magyar háztartások jóval az átlag alatt rendelkeznek vezetékessel, a horvát és különösképp a szerb háztartások nagyobb arányban birtokolnak traktort, kaszálógépet, mint a magyarok. A horvátoknak az átlagnál nagyobb százalékban van személygépkocsijuk.

A fogyasztási javakra és praxisokra vonatkozó kérdésemblokból az *Életünk fordulópontjai* vizsgálat alapján hoztuk létre (1) a deprivációs indexet, (2) a deprivációs terciliseket, illetve (3) a relatív depriváltság mutatókat.

Az említett vizsgálatban az indexek megkonstruálása a társadalmi kizárás (exclusion), illetve a deriváltság fogalomköréhez kapcsolódott. (Spéder-Kapitány 2004:19) A társadalmi kizárásnak különböző mechanizmusai vannak, abban azonban az ezzel foglalkozó szakemberek többsége egyetért, hogy a piaci társadalmakban a kizárás legfontosabb formája jóléti-anyagi természetű (szegénység). Az anyagi szűkösség akkor, amikor bizonyos fogyasztói praxisokat lehetetlenné tesz, egyben a hátrányos helyzetű személy társadalmi részvételét, társadalmi integráltságát is gátolja. Ez a szempont egyértelmű például a barátok vacsorameghívása, az üdülés, illetve a vendéglőben való étkezés esetében. Ugyanakkor a fogyasztói szokásokat nem pusztán az anyagiak határozzák meg. Elképzelhető, hogy valaki bizonyos fogyasztói praxisokban nem az anyagi szűkösség miatt nem vesz részt. Azokat pedig, akik esetében ez a helyzet, nem tekinthetjük anyagi okokból depriváltaknak.

Depriváltak nevezzük tehát azokat, akik anyagi okok miatt nem tudnak valamilyen fogyasztói praxisban részt venni, illetve akik a társadalmi részvétel szempontjából szintén fontos fogyasztói javakat nem birtokolnak. Az anyagi okokból származó *depriváltság indexét* úgy alakítottuk ki, hogy minden egyes hiányt – ami anyagi okok következménye – egységnyiinek véve, összegeztük a 21 kérdésre adott válaszokat. Az index értéke így 21, ha valaki minden egyes tételtől meg van fosztva, és 0, ha egyetlen tételtől sincs.

14. táblázat. A deprivációs index megoszlása az anyagi okokra visszavezethető hiányok száma szerint

Nincs hiány	23,1
1–3 hiány	36,7
4–7 hiány	29,1
8–10 hiány felett	7,5
10 hiány felett	3,6

Ebből az indexből alakítottuk ki a *deprivációs terciliseket*, illetve a *relatív depriváltság* mutatóját. A *deprivációs tercilisek* a vizsgált népességet három (megközelítőleg) egyenlő részbe osztják. Az alábbi táblából látható az alsó harmadba (hiány felett) a minta 30,7, a középsőbe (2–4 hiány) 32,3, a felsőbe (0–1 hiány) pedig 36,9 százaléka került.

15. táblázat. A deprivációs tercilisek határait jelölő értékek

<i>Deprivációs tercilisek</i>	<i>Kategóriahatárok</i>	<i>Arány</i>
Alsó harmad	Legalább hiány	31,3
Középső harmad	2–4 hiány	31,6
Felső harmad	0–1 hiány	37,1
<i>Teljes minta átlaga</i>	3,3	

Nemzetiség szerint vizsgálva a deprivációs tercilisek szerinti megoszlást a magyarok helyzete tűnik a leginkább kedvezőnek. 44 százalékuk esik a felső anyagi-jóléti tercilisbe, szemben a horvátok 37,2 és a szerbek 16 százalékkal.

16. táblázat. Az egyes nemzetiségek megoszlása a deprivációs tercilisek szerint

	<i>Alsó tercilis</i>	<i>Középső tercilis</i>	<i>Felső tercilis</i>
Magyarok (N=426)	23,9%	31,9%	44,2%
Horvátok (N=600)	32,0%	30,8%	37,2%
Szerbek (N=13)	46,5%	37,5%	16,0%
<i>Teljes minta</i>	<i>31,3%</i>	<i>31,6%</i>	<i>37,1%</i>

A *relatív depriváltságot* (ami a jövedelmi szegénységhez hasonlóan a szegénység relatív mutatója) azok esetében állapítottuk meg, akik esetében a minta 3,3-as átlagánál legalább kétszer nagyobb jóléti-anyagi okokra visszavezethető hiány volt megállapítható. Ez tehát azt jelenti, hogy azokat tekintettük depriváltk, akik legalább 7 tartós fogyasztási cikk, illetve fogyasztási praxis hiányáról számoltak be anyagi okok következtében. Ez alapján a teljes minta 22,9 százaléka tekinthető depriváltk, amit a szerbek 26,1 százalékos értéke halad meg jelentős mér-

tékben. Nemzetiség szerinti bontásban a magyarok 21,3, a horvátok 19,4, míg a szerbek 29,6 százaléka kerül a deprivált kategóriába.

17. táblázat. A relatív depriváltak aránya nemzetiség szerint

	<i>Nem deprivált</i>	<i>Deprivált</i>
Magyarok (N=426)	78,7%	21,3%
Horvátok (N=600)	80,6%	19,4%
Szerbek (N=153)	70,4%	29,6%
<i>Teljes minta</i>	<i>77,1%</i>	<i>22,9%</i>

A vagyoni helyzet mutatói

A *deprivációs index*ből kialakított tercilisek tehát a magyarok más nemzetiségekhez viszonyítva kedvezőbb helyzetét mutatták. A relatív depriváltak mégis nagyobb arányt képviselnek a magyarok, mint a horvátok között. Ez annak – a jövedelmi helyzetre vonatkozó elemzésben is bemutatott – jelenségnek a következménye, hogy a magyarok között nagyobb arányban vannak leszakadók, illetve nagyobbak a közösségen belüli egyenlőtlenségek.

Másrészt azonban egyértelmű, hogy a *deprivációs index* nem pusztán a magyarok jobb anyagi helyzetét méri. Ha megfigyeljük a 13. és 14. táblázatokat, kitűnik, hogy a horvát háztartások az egyes tartós fogyasztási cikkekkel rendre jobban el vannak látva, illetve az egyes fogyasztási praxisok is jobban jellemzik őket. A magyarok közt viszont nagyobb arányban találunk olyanokat, akik az objektíve jelen lévő hiányt nem anyagi okokra vezetik vissza (illetve szubjektíve nem kizárásként élik meg), vagyis nagyobb arányban választották azt, hogy nincs is szükségük az adott fogyasztási javakra, fogyasztói praxisokra.

A vagyoni helyzetre vonatkozó mutatók megszerkesztésekor nem vettük figyelembe, hogy a válaszadók a fogyasztási cikkek vagy fogyasztói praxisok hiányát milyen okokra vezették vissza. Itt abból indultunk ki, hogy elképzelhető, hogy azok egy része, akik a hiányokat nem anyagi okokra vezették vissza, valójában a depriváltságból származó kognitív disszonanciát próbálták feloldani (Kapitány-Spéder 2004:21).

A *vagyoni index* megszerkesztésekor azt vettük figyelembe, hogy a lehetséges 21 fogyasztási praxis, illetve fogyasztási cikk közül hány volt

jellemző a megkérdezettre. Ezeket azonos súlyúaknak tekintve az index értékei alapján három (megközelítőleg) egyenlő részre osztottuk a mintában szereplőket, megkapva ezáltal a *vagyoni terciliseket*.

18. táblázat. A vagyoni tercilisek határait jelölő értékek

<i>Vagyoni tercilisek</i>	<i>Kategóriahatárok</i>	<i>Arány</i>
Alsó vagyoni tercilis	1–10 fogyasztási cikk (praxis)	30,6
Középső vagyoni tercilis	11–14 fogyasztási cikk (praxis)	37,6
Felső vagyoni tercilis	15–21 fogyasztási cikk (praxis)	31,8

A vagyoni tercilisek a deprivációs tercilisekhez viszonyítva a nemzetiségi egyenlőtlenségek egy másfajta képét tárják elénk.

19. táblázat. Az egyes nemzetiségek megoszlása a vagyoni tercilisek szerint

	<i>Alsó tercilis</i>	<i>Középső tercilis</i>	<i>Felső tercilis</i>
Magyarok (N=426)	38,5%	36,6%	24,8%
Horvátok (N=600)	25,5%	39,3%	35,2%
Szerbek (N=153)	28,5%	33,3%	38,2%
<i>Teljes minta</i>	<i>30,6%</i>	<i>37,6%</i>	<i>31,7%</i>

E szerint a legkedvezőtlenebb helyzetben a magyarok vannak, akiknek 38 százaléka tartozik az alsó jövedelmi tercilisbe, szemben a szerbek 28,5 és a horvátok 25,5 százalékaival. A felső tercilisben az arányok fordítottak. A magyarok 24,8, a horvátok 35,2 és a szerbek 38,2 százaléka tartozik ide.

Az *abszolút vagyoni szegénység* felépítésekor csak azokat a kérdéseket vettük figyelembe, amelyek olyan fogyasztási cikkekre és praxisokra vonatkoztak, amelyekről feltételezni lehet, hogy a kérdezettek többsége törekszik az elérésére. Ezzel szemben nem vettük figyelembe azokat a javakat/praxisokat, amelyek esetében a nem anyagi természetű szempontok hangsúlyos szerepet játszottak. Így a fogyasztási szokások közül

nem vettük figyelembe az új bútorok vásárlását, a barátok meghívását, illetve az éttermi étkezést, amelyekben az anyagi szempontok mellett az egyéni preferenciák, illetve a személyes kapcsolathálózat jellege is nagy szerepet játszik. A javak közül a mosogatógépet, a videómagnót, a számítógépet, az internetet, a traktort, illetve a hétvégi házat hagytuk ki. Ezek részben technikai eszközök, amelyek használata erősen generációfüggő, részben pedig specifikus társadalmi csoportokra jellemző vagyontárgyak. A fennmaradó 12 vagyontárgyat és fogyasztási praxist azonos súlyúnak tekintve azokat soroltuk az abszolút vagyoni szegény kategóriába, akik nem válaszoltak igennel legalább 6 tétel meglétére. A vagyoni szegények aránya a teljes mintában 19,4 százalékos.

20. táblázat. A vagyoni szegények aránya nemzetiségenként

	<i>Nem vagyoni szegény</i>	<i>Vagyoni szegény</i>
Magyarok (N=426)	73,1%	26,9%
Horvátok (N=600)	84,7%	15,3%
Szerbek (N=153)	85,9%	14,1%
<i>Teljes minta</i>	<i>80,6%</i>	<i>19,4%</i>

Nemzetiségi bontásban a legmagasabb értéket a magyarok (26,9%), a legalacsonyabbat a szerbek esetében találtunk.

Szubjektív mutatók

A munkaerő-piaci pozíciók, a jövedelmi viszonyok, illetve a vagyoni helyzet objektív mutatói mellett válaszadóink elégedettségére is rákérdeztünk. A kérdések az általános és a társadalmi-gazdasági státusz különböző oldalával való elégedettséget mérték. A válaszadóknak minden esetben egy 0–10 közötti, 11 fokos skálán kellett értékelniük. A következő táblázatban ezeknek a skálaértékeknek az átlagát tüntettük fel nemzetiség szerint. A vastagított sorok azokat a kérdéseket jelölik, ahol szignifikáns nemzetiségek szerinti különbségek mutatkoztak.

21. táblázat. Az elégedettség mutatói nemzetiség szerint (átlagok)

	Teljes minta		Magyarok		Horrátok		Szerbek		Magyarország (EF 2001)*	
	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag	N	Átlag
Melyik fokra helyezné életkörülményeit?	1185	5,8	422	6,1	589	5,7	152	5,5		5,8
Milyenek kellene legyenek az életkörülményei?	1161	8,3	410	8,2	578	8,3	150	8,2		8,5
Státuszfeszültség (jelenlegi és megérdemelt életkörülmények különbsége)	1153	2,5	408	2,1	572	2,6	150	2,7		2,7
Milyenek lesznek az életkörülményei?	914	5,6	355	5,9	456	5,4	86	5,2		
Mennyire elégedett a munkájával?	494	6,9	179	6,9	261	6,8	42	8,1		7,7
Mennyire elégedett a lakásával?	421	7,3	421	7,2	585	7,4	151	7,2		7,1
Mennyire elégedett az egészségi állapotával?	1200	6,9	425	7,0	600	7,0	153	6,8		7,0
Hogyan ítéli meg élete eddigi alakulását?	1160	6,2	414	6,6	577	6,0	152	5,7		
Hogyan ítéli meg kilátásait?	869	5,8	347	6,3	428	5,5	75	5,1		

*Lásd Kapitány-Spéder 2004:139–140.

Elsőként arra kértük a válaszadókat, hogy 0 és 10 között értékeljék a jelenlegi életkörülményeiket, majd arra, hogy mondják meg, hogy ugyanezen a skálán milyenek kellene legyenek az életkörülményeik. A kettő különbségét mint *státusfeszültséget* értelmeztük. Az eredmények szerint jelenlegi életkörülményeikkel a magyarok a leginkább elégedettek (6,1-es átlag), míg a szerbek a leginkább elégedetlenek (5,5 átlag). A horvátok esetében 5,7-es az átlagot kaptunk. Miután a jogosnak tartott életkörülmények tekintetében nincs szignifikáns különbség a nemzetiségek között, a *státusfeszültség* is a szerbek esetében a legnagyobb, a magyarok esetében pedig a legkisebb.

A nemzetiségi különbségeket nem pusztán az életkörülmények jelenbeli különbségei határozzák meg, hanem az etnikai rétegződési rendszer közelmúltbeli alakulása. A szerbek esetében láttuk, hogy az átlagosnál magasabb iskolai végzettséggel és jobb vagyoni helyzettel jellemezhető népességről van szó. Ez abból adódik, hogy korábban az etnikai rétegződési rendszeren belül a jelenleginél kedvezőbb pozíciót foglaltak el. A jelenlegi helyzetüket az nehezíti, hogy a horvátoknál és a magyaroknál kisebb arányban találnak munkát, így a szerb családok jövedelme is alacsonyabb. A szerbek esetében a nagyobb státusfeszültség a múltbeli helyzethez viszonyított hanyatlás következménye.

A kérdezettek eddigi életének alakulására, a jövőbeli kilátásokra, illetve a jövőbeli életkörülményekre vonatkozó kérdésre adott válaszok is hasonló nemzetiségek szerinti megoszlást mutatnak, vagyis a legkevésbé a szerbek, a leginkább pedig a magyarok elégedettek. A magyarok jövőképe annak ellenére pozitívabb a horvátokénál, hogy az etnikai rétegződési rendszerben valójában kedvezőtlenebb pozíciót foglalnak el. Ez a körükben tapasztalható alacsonyabb státus-aspirációkkal, illetve a kisebb státusfeszültséggel hozható összefüggésbe.

Etnikumközi viszonyok, asszimiláció

Kisebbségi stratégiák, társadalmi távolságok

A kisebbségi helyzetet többféleképpen meghatározhatjuk, azonban mindenképpen szükséges különbséget tennünk a fogalom statisztikai/matematikai és szociológiai értelme között (Marger 2006: 31). Statisztikailag a fogalom számbeli értelemben határozható meg, míg szociológiai

értelemben a pozíciók és az erőforrásokhoz való hozzáférés aszimmetriáján van a hangsúly. Az előbbieken alapján láthattuk, hogy Dél-Baranyában mind a szerbek, mind a magyarok kedvezőtlen társadalmi pozíciót foglalnak el a horvát többséghez viszonyítva.

Erre az aszimmetrikus helyzetre a különböző csoportok eltérően reagálhatnak. Marger (2006: 32–33) a kisebbségi helyzethez való viszonyulás alapján egy tipológiát állított fel, elkülönítve a pluralisztikus, az asszimilálódó és a szecesszionista kisebbségeket.

A pluralisztikus kisebbségek arra törekszenek, hogy kulturális sajátosságaikat, illetve csoportszerűségüket fenntartsák, miközben kisebb-nagyobb mértékben integrálódhatnak a „többségi” társadalomba. A pluralisztikus kisebbségeket kulturális integritásuk fenntartásában nagymértékben segítheti/vagy gátolhatja az érvényben lévő intézményes és törvényi berendezkedés. A kárpát-medencei magyar kisebbségeket saját elitje pluralisztikus kisebbségként határozza meg.

Az asszimilációs folyamatok (illetve stratégiák) viszont a pluralisztikus törekvések ellenében hatnak, hisz azok a többségi társadalomba való teljes integráció/beolvadás irányába mutatnak. Az asszimiláció a Kárpát-medencei magyar kisebbségek esetében közösségi stratégiaként semmiképpen sem domináns, mégis a kisebbségben élő magyarok széles rétegeit érinti, befolyásolva ezzel a magyar közösség mint nyelvi-kulturális sajátosságokkal rendelkező csoport hosszú távú újratermelődését.

A vizsgált térség tekintetében a kisebbségek harmadik cselekvési alternatívája, a szecesszionizmus is releváns elemzési kategória. A szecesszionista kisebbségekre az jellemző, hogy nem az asszimiláció vagy a kulturális sajátosság megőrzése (illetve a kulturális autonómia kivívása) fele törekszenek, hanem politikai függetlenségre. A szecesszionista stratégia a kilencvenes évek elején, a délszláv állam felbomlásának kontextusában a horvátországi szerb kisebbségen (illetve eliten) belül vált domináns cselekvési irányává. A kilencvenes évek elején Dél-Baranya is a Krajínai Szerb Köztársaság részévé vált. Az erőszakos szerb függetlenségi mozgalom azonban hosszú távon nem csak a régió horvát, illetve magyar nemzetiségű polgáira, hanem magára a baranyai szerb közösségre is katasztrofális hatással volt. Bár Kelet-Szlavóniát és Baranyát a szerbek nem hagyták el olyan nagy arányban, mint a többi korábban általuk (is) lakott horvátországi régiót, számuk és arányuk itt is számottevően csökkent. Az etnikai egyenlőtlenségi rendszerre vonatkozó elemzésünkéből azt is láthattuk, hogy a helyben maradtak gazdasági és tár-

sadalmi helyzete összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb, mint a másik két nemzetiségé.

Meglehetősen aszimmetrikus mintázatot mutat a társadalmi távolságokra vonatkozó kérdéstünk is. Erre a Bogardus-skála módosított változatán keresztül kérdeztünk rá.

22. táblázat. A társadalmi távolságok a magyarok, horvátok és szerbek között

	<i>Elfogadna magyart</i>		<i>Elfogadna horvátot</i>		<i>Elfogadna szerbet</i>	
	<i>Horvát (N=600)</i>	<i>Szerb (N=153)</i>	<i>Magyar (N=426)</i>	<i>Szerb (N=153)</i>	<i>Magyar (N=426)</i>	<i>Horvát (N=600)</i>
Családtagként	88,0%	96,1%	86,6%	96,7%	56,3%	54,3%
Barátként	90,3%	97,4%	92,0%	98,0%	72,1%	66,8%
Szomszédként	90,2%	98,0%	92,3%	98,0%	77,9%	75,7%
Munkatárs	88,8%	98,0%	91,5%	98,7%	74,6%	68,7%
Feletteseként	77,3%	85,6%	88,7%	91,5%	67,8%	59,8%
A településen élőként	91,2%	98,0%	91,1%	98,0%	77,9%	78,2%
Az ország állampolgárára- ként	90,2%	98,0%	92,0%	98,0%	77,7%	79,8%
Az országba látogató turistaként	91,0%	92,2%	89,2%	92,2%	80,0%	81,3%

A válaszokból kiderül, hogy míg a szerbek a horvátokat, illetve a magyarokat majd minden relációban (így családtagként is) 90 százaléknál magasabb arányban fogadnának el, addig az ő elfogadottságuk a magyarok, illetve a horvátok részéről jóval kisebb. A magyarok 56,3, a horvátok 54,3 százaléka fogadna szerb nemzetiségű személyt a családjába, mi több a magyarok 28, a horvátok 33 százaléka barátként sem fogadna el szerbet. A magyarok és horvátok közötti társadalmi távolságok ezzel szemben sokkal szimmetrikusabbak. Mind a magyarok mind a horvátok döntő többsége (86,6, illetve 88,8%) elfogadna másik etnikumhoz tartozó személyt a családjában. A horvátok és magyarok közötti társadalmi távolságok meglehetősen alacsonynak számítanak.

Asszimiláció: elméleti támpontok és előzmények

A következőkben az asszimiláció jelenségére koncentrálunk, ami azonban egyben az ellentettjének, az etno-kulturális reprodukciónak a vizsgálatát is jelenti. (Yinger 1981; Brubaker 2002) Az asszimiláció kérdéskörét a horvátországi magyarok esetében más magyar közösségeknél nagyobb súllyal vagyunk kénytelenek kezelni, miután a vonatkozó irodalomban gyakran előforduló tétel, hogy a Kárpát-medencei viszonylatban páratlan mértékű népességfogyás fő oka az asszimiláció. (Angeli 1941; Arday 1988; Sebők 2003)

A horvátországi kérdőív megszerkesztésekor a szlovákiai, illetve erdélyi asszimiláció-vizsgálatokból indultunk ki. Gyurgyík (2004) a szlovákiai magyarok asszimilációját vizsgálva a klasszikus amerikai asszimilációs modellekből indult ki. (lásd Park–Burgess 1921, Gordon 1964, Yinger 1981) Yinger modelljéből átvette az asszimiláció négy dimenzióját, amit a következőképpen operacionalizált. (a) A *strukturális asszimilációt* a többségi/illetve kisebbségi nyelvű oktatásban való részvétellel, (b) a *kulturális asszimilációt* az anyanyelvi hovatarozással, (c) az *amalgamációt* (biológiai keveredést) a házasság etnikailag homogén/heterogén jellegével, (d) az *identifikációs asszimilációt* pedig a nemzetiségi hovatarozás megvallásával feleltette meg.

Elemzésünk során kiemelt szerepe lesz annak, hogy Gyurgyík nyomán az asszimilációs folyamatokat generációs metszetben vizsgáljuk. Ezzel magunkévá tesszük azt a Brubakernél (2002) is megjelenő tételt, hogy az asszimiláció nem annyira egyénekkel történik, mint népességekkel, azok generációs újratermelődését befolyásolva. Ebből kiindulva a vizsgált dimenziók (nemzetiségi hovatarozás, nyelvhasználat stb.) mentén a különböző generációkra jellemző megoszlásokat vetjük össze. A félreértések elkerülése végett érdemes kiemelni, hogy a generációkat Gyurgyík (a mi vizsgálatunkhoz hasonlóan) a következőképpen határozza meg: „generáció alatt általában az azonos korú embereket értik, mi ettől eltérő értelemben használjuk a kifejezést. Vizsgálatunkban a megkérdezetteket egy nemzedéknek tekintjük, s ehhez viszonyítva határozzuk meg értelemszerűen a szülők, nagyszülők, gyerekek, unokák generációját.” (Gyurgyík 2004: 41)

Az erdélyi asszimilációvizsgálatok a demográfiai és az etno-kulturális reprodukció közötti különbségtételből indulnak ki. (Szilágyi 2002, 2004) Egy népesség demográfiai reprodukciója a gyermekszám (és kisebb mértékben a gyermek és fiatalok halálozása) függvénye. Egy etnikai kisebbség

reprodukcióját azonban nem csak ezek a tényezők befolyásolják, hanem az is, hogy a szülők milyen mértékben képesek utódaikra átörökíteni a csoport-hovatartozást meghatározó etno-kulturális jegyeket.

Az adatok bemutatása előtt érdemes röviden kitérni az operacionálizálás kérdésére, vagyis arra, hogy az etnikai reprodukció vizsgálatában milyen etno-kulturális jegyekre érdemes odafigyelni. A különböző lehetőségek egyben az *etnikai kategorizáció* különböző típusait jelölik.

A különböző etnicitások társadalmi megformáltsága nagymértékben különbözhet egymástól. Lényeges, hogy az általunk elemzett társadalmi térben az egyes etnikumokat sem látható rassz-jegyek, sem etnikai határkijelölő-funkcióval bíró (lásd Barth 1969) életmód-elemek nem választják el egymástól. Ez utóbbiak tekintetében talán a szerbek pravoszláv vallása említhető. Az azonban megállapítható, hogy a szerbek körében a vallás szerepe egyértelműen kisebb a másik két nemzetiséghez viszonyítva. Körükben csupán 2 százalékot tesznek ki a rendszeresen templomba járók (szemben a teljes népességre vonatkozó 23 százalékkal), az egyház tanításai szerint vallásosak aránya is alacsonyabb (16 százalék a teljes népesség 25 százalékaival szemben) és a vallásos hit fontossága is kisebb a körükben. Ez arra utal, hogy a szerb-horvát etnikai határtermelésben fontos ortodox egyház a Dél-Baranyában maradt szerbek körében veszít a jelentőségéből.

A magyarok és horvátok (illetve délszlávok) közötti határmegvonásban, illetve a magyar etnicitás társadalmi felépítésében két tényezőnek van kiemelt szerepe: (a) a nemzetiségi kategóriával való szubjektív azonosulásnak; (b) a nyelvi-kulturális készségeknek. A kérdőív megszerkesztésekor mi is szétválasztottuk ezt a két tényezőt.

A kulturális értelemben vett nemzetis(égi) kategóriával való szubjektív azonosulás Kelet-Európában a huszadik század második felére vált az etnikai kategorizáció domináns szempontjává. (Kerzer-Arel 2002) Ebben annak volt döntő szerepe, hogy az első világháborút követő népszámlálások ezen ismérv alapján jelenítették meg az etnikai különbségeket. Korábban a magyar és az osztrák népszámlálások az anyanyelvre, illetve a leggyakrabban beszélt nyelvre fektették a hangsúlyt. (Arel 2002) A kelet-európai népszámlálási gyakorlat a nemzetiségeket egymást kizáró kategóriaként határozta meg, amelyek között az érintetteknek választaniuk kell. Ez alól a térségben jelenleg a magyar népszámlálási gyakorlat jelenti az egyetlen kivételt. Szintén ide kapcsolódik a jugoszláv kategória kérdése, amit 1961-ben a „nemzetiségileg el nem kötelezettek számára hoztak létre”. Ez a vegyes

származásúakat vagy a többes identitásúakat felszabadította a választás kényszere alól, anélkül, hogy additív (többes identitást lehetővé tevő) regisztrációt vezetett volna be. A jugoszláv identitás, illetve kategória egyértelműen kapcsolódott az egykori államszerkezet szövetségi szintjéhez. Miután ez az államszerkezet összeomlott, a jugoszláv identitás is talaját veszítette, a térségben pedig helyreállt a kizárólagos nemzeti(-ségi) kategóriákkal operáló diskurzív rend (Sekulic–Massey–Hodson 1994). A kérdőívben a nemzetiségi hovatartozásra magunk is a cenzusokban megszokott technikával kérdeztünk rá.

A magyar és a horvát (délszláv) etnicitás másik alapösszetevője a nyelv. E tekintetben két változót használtunk. Egyrészt rákérdeztünk az anyanyelvre, amelyet szintén egymást kizáró kategóriákként fogtunk fel. Emellett azonban egy skála segítségével mértük a horvát, illetve a magyar nyelvtudást.¹⁵ Ez alapján a magyar és a horvát nyelvi képességeket már nem egymást kizárókként látatjuk: valaki egyszerre tudhat nagyon jól magyarul és horvátul. Így empirikus kérdéssé válik, hogy az – adott esetben – teret nyerő horvát nyelvi és kulturális repertoár hozzáadódik a magyarhoz, vagy helyettesíti azt.

Az etno-kulturális reprodukciót több tényező határozza meg. A legfontosabb tényező/intézmény kétségtávol a család, emellett pedig az oktatási rendszernek van kiemelt szerepe. Miután a szlovákiai és erdélyi asszimilációvizsgálatok szerint a vegyes házasságnak van kiemelt szerepe, az elemzést eköré építettük. Azzal természetesen magunk is tisztában vagyunk, hogy a klasszikus irodalomban (Gordon 1964) a vegyes házasság az asszimiláció utolsó stádiumaként/következményeként és semmiképpen nem az okaként jelenik meg. Ennek ellenére kétségtelennek tűnik, hogy a magyar szülők esélye saját etno-kulturális jegyeik továbbörökítésére a vegyes házasságokon belül csökken.

A vegyes házasságkötések aránya

A vizsgált terület népességére igen nagyfokú etnikai keveredés jellemző. A házasságban élők 31,2 százalékának a jelenlegi házastársa más nemzetiségű. Ugyanez a kérdezettek első házasságkötése esetében 30,9 százalék. A jelenlegi és az első házasságkötések között nem csupán a válások miatt van különbség, hanem azért is, mert az idős korosztá-

¹⁵ Ezt a skálát Horvát Istvántól vettük át. Lásd Horváth 2003.

lyokhoz tartozó kérdezettek esetében a házastárs gyakran már nincs az élők sorában. Ennek tudható be, hogy míg a jelenlegi házastárs nemzetiségét a kérdezettek 61 százalékától tudtuk megkérdezni (734 személy), addig az első házasságkötésre vonatkozó adatokkal a kérdezettek 82 százaléka (994 személy) esetében rendelkezünk. A homogén házasságkötések aránya az első házasságok esetében tehát 69,1 százalék, míg a jelenleg érvényben lévő házasságok körében 68,8 százalék.

23. táblázat. A válaszadók és házastársaik nemzetisége (első házasságkötés)

		Házastárs nemzetisége			
		Magyar	Horvát	Szerb	Egyéb
Válaszadó nemzetisége	Magyar (N=347)	68,6%	22,8%	5,5%	3,2%
	Horvát (N=494)	15,8%	72,5%	7,5%	4,2%
	Szerb (N=136)	5,9%	22,8%	62,5%	8,8%

24. táblázat. A válaszadók és házastársaik nemzetisége (jelenlegi házastárs)

		Házastárs nemzetisége			
		Magyar	Horvát	Szerb	Egyéb
Válaszadó nemzetisége	Magyar (N=247)	67,2%	25,1%	5,3%	2,4%
	Horvát (N=37)	18,1%	74,9%	2,7%	4,3%
	Szerb (N=101)	7,9%	26,7%	55,4%	9,9%

A vonatkozó szociológiai szakirodalom szerint a vegyes házasságok (illetve az etnikai endogámia) mértékét három tényező befolyásolja. Ezek (1) az egyéni preferenciák, (2) az endogámia irányába ható csoportnormák, (3) a házassági piac strukturális kényszerei (Kalmijn 1998). Az *egyéni preferenciák* és a *csoportnormák* (statisztikailag) az etnikai endogámia irányába hatnak, míg a *házassági piac strukturális kényszerei* kepezik általában azt a tényezőt, ami a vegyes lakosságú területeken (illetve az egyes etnikai közösségekben belül) az exogámia irányába mutat. Maguk a preferenciák ugyanis többrétűek, így a kérdés valójában úgy vetődik fel, hogy mennyi esélye van annak, hogy az a partner, aki amúgy esztétikai, szexuális szempontból, társadalmi státusát tekintve megfelelő, a referenciaszeméllyel

azonos etnikumú legyen. Ezt pedig a házassági piac¹⁶ szerkezete határozza meg, amit többféle tényező befolyásol. Az első és talán legfontosabb tényező a csoportméret. A kisebb csoportokhoz tartozóknak értelemszerűen kisebb esélyük van arra, hogy saját etnikumukhoz tartozó párt találjanak maguknak. A csoportméret mellett a területi koncentrátság is lényeges szempont, vagyis a területileg koncentrált kisebbségek körében az endogámia általában magasabb arányú (Blau–Blum–Schwartz 1982). Emellett az úgynevezett lokális házassági piacok (*local marriage market*) szerkezete is meghatározó lehet, ami alatt olyan funkcionális helyeket (oktatási intézmények, munkahelyek, szórakozóhelyek) kell értenünk, ahol a házassági piac szereplői ténylegesen találkoznak. Az etnikai endogámia szempontjából kulcskérdés, hogy ezek a funkcionális helyek etnikailag milyen mértékben szegregáltak (Kalmijn 1998). Mint házassági piacnak kiemelt szerepe van az iskolának, illetve az oktatási rendszernek.

Az előbbieket alapján megállapíthatjuk, hogy a vegyes házasságok nemzetiségek közötti eltéréseit nem csak a preferenciák és normák (vagy az egyes csoportok „nyitottsága”) befolyásolják, hanem részben egyszerűen a csoportok méretéből, illetve népességen belüli arányából adódnak. Így a vegyes házasságok aránya a népességen belül legnagyobb arányt képviselő horvátoknál a legkisebb (28 százalék az első, 25 százalék a jelenlegi házastársak esetében), a legalacsonyabb arányt képviselő szerbeknél pedig a legnagyobb (37 százalék az első, 45 százalék a jelenlegi házastársak esetében). A magyaroknál az első házasságkötések esetében ez az arány 31 százalék az első, és 33 százalék a jelenlegi házastársak esetében.

A vegyes házasság társadalmi kontextusa

A magyarok esetében a vegyes házasságban élők nagyobb arányt képviselnek a 18-54 év közöttiek, mint az 55 felettek esetében. A vegyes házasságok növekvő aránya minden bizonnyal azzal is összefüggésben áll, hogy a magyarok aránya az idősebb korosztályban magasabb. A vegyes házasságok úgy a horvátok, mint a magyarok esetében a férfiak körében jelennek meg magasabb arányban. Érdekes módon mindkét nemzetiség-nél magasabb a férfiak esetében a szerb partnerrel kötött házasságok aránya. Elképzelhető, hogy ez nem pusztán azzal függ össze, hogy a szerb

¹⁶ Házassági piac (*marriage market*) alatt a nem házas és párt kereső férfiak és nők összességét értjük. A szereplők igyekeznek a preferenciáiknak leginkább megfelelő párt megtalálni.

hölgyek kívánatosabbak a más nemzetiségű partnerek számára, mint a szerb férfiak, hanem azzal is, hogy a szerb tagú vegyes családok a Krajnai Szerb Köztársaság megszűnését követően nagyobb eséllyel hagyták el a területet, amennyiben a férfi, és nem a nő volt szerb nemzetiségű.

25. táblázat. A válaszadók és házastársaik nemzetisége a válaszadók életkora szerint (első házasságkötés)

Válaszadó életkora	Válaszadó nemzetisége	Házastárs nemzetisége			
		Magyar	Horvát	Szerb	Egyéb
18–54	Magyar (N=217)	66,8%	25,3%	6,5%	1,4%
	Horvát (N=380)	15,3%	72,4%	8,4%	3,9%
55 felett	Magyar (N=130)	71,5%	18,5%	3,8%	6,2%
	Horvát (N=113)	17,7%	72,6%	4,4%	5,3%

26. táblázat. A válaszadók és házastársaik nemzetisége a válaszadók életkora szerint (első házasságkötés)

Válaszadó neme	Válaszadó nemzetisége	Házastárs nemzetisége			
		Magyar	Horvát	Szerb	Egyéb
Férfi	Magyar (N=132)	65,1%	25,1%	7,2%	2,6%
	Horvát (N=181)	20,6%	69,1%	8,9%	1,4%
Nő	Magyar (N=113)	71,8%	20,5%	4,1%	3,6%
	Horvát (N=193)	12,5%	74,7%	6,4%	6,4%

A magyar népesség vegyes házasságkötésének társadalmi-demográfiai kontextusát, illetve okait egy egyszerű logisztikus regressziós modellen keresztül vizsgáltuk. Az elemzésbe bevont változók az életkor és a nem mellett az alapfokú iskoláztatás nyelve, az iskolai végzettség, a település etnikai hátszerkezete és a vallás voltak. Az alábbi táblázat egyrészt a vegyes házasságra lépők arányát mutatja az elemzett változók szerint, másrészt pedig a logisztikus regresszió-elemzés eredményeit szemlélteti. A regressziós modell segítségével azokra a tényezőkre kívánunk rámutatni, amelyek a vegyes házasságkötés (mint függő változó) valószínűségét növelik. A táblázatban szereplő esélyhányados (OR) azt mutatja, hogy az adott jellemzővel bírók (például az 55 fölöttiek)

a referenciakategóriához (ez esetben a 54 alattiakhoz) képest mekkora eséllyel kötnek vegyes házasságot. Amennyiben az esélyhányados értéke nagyobb mint 1, akkor a referenciakategóriához viszonyítva a vegyes házasságkötés esélye nagyobb. Amennyiben 1-nél kisebb esélyhányadost kapunk, akkor a referenciakategóriánál kisebb esélye lesz az adott csoportban a vegyes házasságnak.

27. táblázat. A vegyes házasság társadalmi-demográfiai kontextusa, binominális logisztikus regressziós modell (első házasságkötés)

		Vegyes házasságot kötők aránya (%)	Heterogámiát magyarázó log. regressziós modell	
			OR*	Szíg.
Életkor	54 alatt	33,2		
	55 fölött	28,5	1,29	0,325
Nem	Férfi	34,9		
	Nő	28,2	1,09	0,745
Iskoláztatás nyelve (alapfok)	Magyar	24,8		
	Nem magyar	47,5	2,17	0,004
Iskolai végzettség	Általános	21,2		
	Legalább középfokú	39,3	2,07	0,010
Település etnikai jellege	Pélmonostor	65,4		
	Erős magyar többség	18,4	0,17	0,000
	Etnikai paritás	36,5	0,37	0,010
	Magyar kisebbség	33,3	0,32	0,012
Vallás	Katolikus	32,6		
	Református	27,2	0,88	0,99

*Esélyhányados

Amennyiben az összefüggéseket egyenként (kereszt táblák szintjén) vizsgáljuk, látható, hogy az összes bevont változó hatással van az etnikai homogámiára. Nagyobb eséllyel kötöttek vegyes házasságot az fiatalab-

bak, a férfiak, azok akik (szerb-)horvát tannyelvű iskolába jártak, a Pélmónostoron élők, illetve a római katolikusok. Amennyiben azonban a regressziós modellt nézzük (amely parciális hatásokkal számol), csak az iskoláztatás nyelve, a település etnikai összetétele, illetve az iskolai végzettség hatása marad szignifikáns.¹⁷

A korábban elmondottakra visszautalva, elmondhatjuk, hogy a lokális házassági piacok (*local marriage market*) tekintetében az iskola, illetve a szomszédság (saját település) jelentősége tűnik ki. Az oktatási intézmények nemi szempontból heterogén, életkor szempontjából viszont homogén csoportok gyűjtőhelyei. Ezen intézmények az elsődleges csoportok kialakulásában kitüntetett szereppel bírnak, így sokszor a párválasztásnak is keretet adnak. Az eredmények arra utalnak, hogy az oktatás és a szomszédság (mint lokális házassági piacok) között érdekes dinamika figyelhető meg. A magyarok között a középfokú, illetve a felsőfokú oktatásban való részvétel növeli a vegyes házasság esélyét. A magasabb szintű iskoláztatás nyelve ugyanis nagy valószínűséggel a horvát, az oktatási intézmények pedig sok esetben a magyar (vagy részben magyar) falvakon kívül esnek. Így a magasabban képzett magyarok nagyobb valószínűséggel találják magukat egy olyan lokális házassági piacon, ahol kevés esélyük van magyar párt találni.

28. táblázat. Az etnikailag homogén (első) házasságot kötők aránya a horvát népességben belül iskolai végzettség szerint (N=494)

Legfeljebb általános	41,4
Közép- vagy felsőfokú	23,2

Érdekes megfigyelni ugyanakkor, hogy a horvát népességben belül ugyanez a dinamika fordított eredményhez vezet. A drávaszögi horvátok, akik középfokú vagy felsőfokú oktatásban vesznek részt az etnikailag kevert szomszédságtól ezen oktatási intézmények etnikai szempontból homogén(ebb) közege fele mozdulnak el. Így magyarázható, hogy míg a legfeljebb általános iskolát végzettek között 41,4, addig a közép- vagy felsőfokon szakképzettek esetében már csak 23,2 százalékos az etnikai vegyes-házasságok aránya.

¹⁷ A modell magyarázóértékére a *Nagelkerke fële R négyzet* alapján következtethetünk, ami 0 és 1 között vehet fel értékeket. Esetünkben ez az érték 0.184, ami nem számít nagyoknak, de még elfogadható.

A vegyes házasságok aránya a szülők és a gyermekek generációiban

Miután rákérdeztünk a szülők nemzetiségére is, megvizsgálhatjuk, hogy a kérdezettek közvetlen felmenői között milyen arányú az etnikai homogámia. Mint azt érintettük a szülők generációja (ugyanúgy, ahogy a kérdezettek) nem azonos korú emberekből tevődik össze. Ennek ellenére az etnikai homogámia alakulását tekintve a kérdezettekkel történő összehasonlítás tanulságos lehet.

29. táblázat. Az etnikai homogámia a kérdezettek szülei esetében, az apa nemzetisége szerint

		<i>Anyja nemzetisége</i>			
		<i>Magyar</i>	<i>Horvát</i>	<i>Szerb</i>	<i>Egyéb</i>
Apja nemzetisége	Magyar (N=442)	81,9%	11,1%	2,0%	0,0%
	Horvát (N=532)	7,0%	86,3%	3,9%	2,8%
	Szerb (N=168)	6,5%	13,1%	75,6%	4,8%

30. táblázat. Az etnikai homogámia a kérdezettek szülei esetében, az anya nemzetisége szerint

		<i>Apja nemzetisége</i>			
		<i>Magyar</i>	<i>Horvát</i>	<i>Szerb</i>	<i>Egyéb</i>
Anyja nemzetisége	Magyar (N=434)	83,4%	8,5%	2,5%	5,5%
	Horvát (N=554)	9,0%	84,2%	4,0%	2,8%
	Szerb (N=158)	5,7%	13,3%	80,4%	0,6%

Látható, hogy (akár az apák, akár az anyák nemzetisége szerint százalékolunk) a vegyes házasságok aránya a szülők generációjában alacsonyabbnak mutatkozik. A magyar nemzetiségű anyák esetében 19,1, az apák esetében pedig 16,6 százalékban más nemzetiségű a szülőpár másik tagja. Ugyanez a horvátok esetében 86,3, illetve 84,2 százalék, míg a szerbekében 75,6, illetve 80,4 százalék.

Amennyiben a vegyes párok arányát felbontjuk az apa, illetve az anya születési éve szerint, azt láthatjuk, hogy a magyarok esetében a vegyes házasságok aránya időben növekszik, míg a horvátok esetében az 1920-1945 közötti időszakban volt a legalacsonyabb. A magyarok esetében az is látványos, hogy a vegyes házasságok között a horvát pár választása az 1945 után

születettek esetében válik egyértelműen dominánssá. Korábban viszonylag jelentős arányt képviseltek az 1945 után kiutasított/deportált németek.

31. táblázat. Az etnikai homogámia a kérdezettek szülei esetében, az apa nemzetisége és életkora szerint

Apa születési éve	Apa nemzetisége	Anya nemzetisége					
		Magyar	Horvát	Szerb	Roma	Német	Egyéb
1920 előtt	Magyar (N=107)	84,6%	7,7%	0,8%	0,0%	5,4%	1,5%
	Horvát (N=85)	5,7%	8,2%	1,1%	0,0%	5,7%	2,3%
1921–1944	Magyar (N=189)	81,9%	8,6%	3,7%	0,5%	5,3%	0,0%
	Horvát (N=267)	6,4%	90,3%	0,7%	0,0%	1,9%	0,7%
1945 után	Magyar (N=134)	77,8%	19,5%	0,9%	0,0%	0,9%	0,9%
	Horvát (N=185)	9,2%	79,2%	11,0%	0,0%	0,0%	0,6%

32. táblázat. Az etnikai homogámia a kérdezettek szülei esetében, az anya nemzetisége és életkora szerint

Anya születési éve	Anya nemzetisége	Apa nemzetisége					
		Magyar	Horvát	Szerb	Roma	Német	Egyéb
1920 előtt	Magyar (N=103)	86,9%	6,5%	0,9%	0,0%	4,7%	0,9%
	Horvát (N=4)	5,2%	81,0%	1,7%	0,0%	8,6%	3,4%
1921–1944	Magyar (N=192)	82,0%	10,1%	1,1%	0,5%	5,8%	0,5%
	Horvát (N=279)	6,4%	91,0%	0,4%	0,0%	1,9%	0,4%
194 után	Magyar (N=124)	75,4%	17,9%	4,5%	0,0%	1,5%	0,7%
	Horvát (N=196)	8,6%	83,2%	7,7%	0,0%	0,0%	0,5%

Annak ellenére azonban, hogy a szülők generációjában a horvátok mutattak a legnagyobb fokú endogámiát, a horvát nemzetiségű kérdezettek között legmagasabb a heterogén származásúak aránya. Ez – mint a későbbiekben tárgyalni fogjuk – azzal függ össze, hogy a vegyes családból származó kérdezettek nagyobb eséllyel nyilatkoztak úgy, hogy ők maguk horvát nemzetiségűek. Így a magukat horvátnak valló kérdezettek esetében 24,1, a magyarok esetében 15,8, a szerbek esetében pedig 20,8 százalékos az etnikailag vegyes családból származók aránya. Összeségében a kérdezettek 19,9 százaléka származik vegyes családból.

33. táblázat. A homogén, illetve vegyes származásúak aránya nemzetségenként

	<i>Homogén</i>	<i>Vegyes</i>
Magyar (N=426)	84,2%	15,8%
Horvát (N=600)	75,9%	24,1%
Szerb (N=13)	79,2%	20,8%
<i>Összesen</i>	<i>80,1%</i>	<i>19,9%</i>

Szemben a szülők generációjával a gyermekek generációjában az exogámia minden nemzetiség esetében nagyobb mértékű, mint a kérdezettek esetében. A vegyes házasságot kötők aránya a magyarok esetében 46,3, a horvátokéban 31,3, a szerbek esetében 50 százalékos. Érdeemes kiemelni, hogy házastársak között a gyermekek generációjában viszonylag nagy arányban jelennek meg a romák és a németek. A németek megjelenése minden bizonnyal a migrációs trendekkel, illetve a jelentős számú Németországban élő dél-baranyai diaszpórával áll összefüggésben.¹⁸

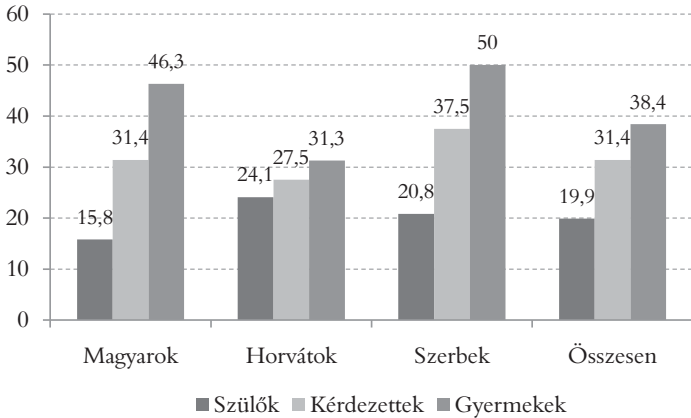
34. táblázat. Etnikai homogámia a kérdezettek gyermekei esetében

		<i>Gyermeke házastársának a nemzetisége</i>					
		<i>Magyar</i>	<i>Horvát</i>	<i>Szerb</i>	<i>Roma</i>	<i>Német</i>	<i>Egyéb</i>
Gyermeke nemzetisége	Magyar (N=272)	53,7%	34,9%	3,3%	4,8%	1,5%	1,8%
	Horvát (N=460)	11,6%	68,7%	5,4%	4,0%	4,6%	1,7%
	Szerb (N=98)	6,1%	34,7%	50,0%	7,1%	2,0%	0,0%

Elmondható tehát, hogy vizsgálatunk a vegyes házasságok arányának jelentős növekedését mutatta ki. A teljes népesség esetében a szülők generációjában a vegyes párok aránya 19,9 százalék volt, ami a kérdezettek generációjában 31,4, a gyermekek generációjában pedig 38,4 százalékra nőtt. A növekvés a magyarok és a szerbek esetében még látványosabb. A két kisebbségben lévő etnikum esetében a vegyes házasságok aránya 20 százalék alatti, illetve közeli értékről nőtt közel 50 százalékra.

¹⁸ A kutatás eredményeit feldolgozó anyag tartalmaz egy migrációval kapcsolatos részt, amit itt helyhiány miatt nem közöltünk.

2. ábra. Az etnikai heterogámia aránya a szülők, a kérdezettek és a gyermekek generációjában

Amikor ezeket a tendenciákat értékeljük, természetesen számot kell vetnünk a migrációs folyamatokkal is. Egyrészt a jelenlegi dél-baranyaiak szüleinek egy része nem Baranyában (hanem, mint láttuk, Boszniában vagy Horvátország egyéb részein) kötött házasságot. Másrészt sok baranyai felmenőkkel rendelkező jelenleg nem a térségben él. Az intenzív vándormozgalmak következtében a régió korábbi népességének jelentős része szétszóródott. A korábban jelentős német közösség például a második világháborút követő években teljesen felszámolódott. Harmadrészt a kérdezettek gyermekei sem élnek mind a Drávaszögben. Vagyis világosan kell látnunk, hogy eredményeink, amelyek a jelenleg a vizsgált területen élők felmenőire és utódaira vonatkoznak, nem rekonstruálják Dél-Baranya tényleges házasságkötési mozgalmát.

Vegyes családokon belüli etnikai szocializáció

A vegyes házasságok következményeit többféle megközelítésben vizsgálhatjuk. A kérdéssel foglalkozó szakirodalom gyakran a vegyes párok *híd-szerepét* emeli ki, hisz ezek, mint mondják, nem pusztán a vegyes párkapcsolatot választó személyeket, hanem tágabb rokonságukat, baráti körüket hozzák kapcsolatba a másik etnikummal. (lásd pl. Merton 1941; Gündüz-Hoşgör–Smits 2002; Monden–Smits 2005). A következőkben – anélkül, hogy ezekkel a megközelítésekkel

vitatkoznánk – egy asszimilációs modellen keresztül vizsgáljuk a kérdést. Itt arra kerül a hangsúly, hogy a vegyes házasságokon belül a nyelvi, kulturális készségek átöröklődése (a kisebbségek kárára) aszimmetrikus. Ez azzal is összefügg, hogy a többségi nyelvi és kulturális készségek elsajátítását az oktatás és a tágabb intézményrendszer sokkal inkább támogatja, mi több, azt kisebb-nagyobb mértékben a homogén kisebbségi családokban szocializálódó gyermekek esetében is „kikényszeríti”. A kisebbségi nyelvi-kulturális készségek átadása ezzel szemben a vegyes családokban választás és tudatos döntés kérdése.

A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogy a nemzetiségi azonosulás, illetve a nyelvi készségek az etnikailag vegyes, illetve homogén családokon belül hogyan öröklődnek át. Mint már érintettük, a nemzetiségi önazonosulást a népszámlálásokban is szereplő kérdés segítségével mértük, míg a nyelvi készségek tekintetében az anyanyelvre, illetve a magyar és horvát nyelvtudásra kérdeztünk rá. A nemzetiségi azonosulás és a nyelvi készségek átörökítését a kérdezettek és szüleik, illetve a kérdezettek és gyermekeik vonatkozásában fogjuk vizsgálni.

Nemzetiségi azonosulás

Láthatunk, hogy összességében a kérdezettek 20 százaléka származik etnikailag vegyes családból. Ez az arány a horvátok esetében a legmagasabb (24,1%), ami annak köszönhető, hogy a horvát párú vegyes házasságokban felnőtt személyek nagyobb eséllyel azonosulnak a többséggel, mint a kisebbségi identitással.

35. táblázat. A kérdezettek nemzetiségi azonosulása a szülők nemzetisége szerint

<i>Szülők nemzetisége</i>	<i>A kérdezett nemzetisége</i>			
	<i>Magyar</i>	<i>Horvát</i>	<i>Szerb</i>	<i>Egyéb</i>
Mindketten magyarok (N=362)	98,6%	1,4%	0,0%	0,0%
Magyar-egyéb összesen (N=153)	41,2%	49,7%	5,9%	3,3%
Magyar-horvát (N=86)	29,1%	70,9%	0,0%	0,0%
Mindketten horvátok (N=459)	0,2%	99,3%	0,4%	0,0%
Horvát-egyéb összesen (N=158)	15,8%	73,4%	8,2%	2,5%
Szerb-Szerb (N=127)	0,0%	3,9%	96,1%	0,0%
Szerb-egyéb összesen (N=71)	12,7%	43,7%	39,4%	4,2%

Látható egyrészt, hogy az etnikailag homogén családok esetében a nemzetiségi azonosulás átörökítése problémamentesnek tűnik. A homogén magyar családból származók 98,6, a horvát családból származók 99,3, a szerb családból származók 96,1 százaléka azonosul szülei nemzetiségével. A vegyes családból származók esetében egyértelműen a többségi horvát nemzetiséggel történő azonosulás irányába billen a mérleg. Egy olyan ideális (és utópikus) helyzetben, ahol az etnikai szocializációs modellek kiegyenlítették, a vegyes családban születettek fele-fele arányban azonosulnának szülei nemzetiségével. Ezzel szemben a horvát párú vegyes házasságokban felnőtt válaszadók 73 százaléka vallotta magát horvátnak. Ugyanez az arány a horvát-magyar vegyes házasságok esetében sem különbözik jelentősen: 71 százalék. A szerb-magyar vegyes házasságokat ugyan a kis esetszám miatt külön nem tudtuk elemezni, de az eredmények arra engednek következtetni, hogy itt a szocializációs modellek valamivel kiegyenlítettebbek. A magyarok esetében amögött, hogy vegyes házasságban születettek 41 százaléka vallotta magát magyarnak (szemben a horvát-magyar családból származók 29 százalékos arányával) annak köszönhető, hogy sokan rendelkeznek német felmenőkkel. Német-magyar vonatkozásban pedig az asszimiláció irányai a horvát-magyar viszonytól eltérő irányzatot mutattak. A németek magyarok irányába történő asszimilációja annak is köszönhető, hogy a második világháborút követően a magyaroknál jóval nagyobb fokú represszióval szembesülő németek egy része magyarnak vallotta magát. Bognar (1995) 25 ezer magyarrá lett vajdasági németről beszél, de a tendencia a Drávaszögben ugyancsak érvényesülhetett.

36. táblázat. A kérdezettek gyermekeinek nemzetiségi azonosulása a szülők nemzetisége szerint

<i>A szülők (a kértezett és párja) nemzetisége</i>	<i>A legnagyobb gyermek nemzetisége</i>			
	<i>Magyar</i>	<i>Horvát</i>	<i>Szerb</i>	<i>Egyéb/vegyes</i>
Mindketten magyarok (N=227)	98,7%	1,3%	0,0%	0,0%
Magyar-egyéb (N=185)	40,0%	50,3%	2,7%	7,0%
Magyar-horvát (N=146)	36,3%	59,6%	0,0%	4,1%
Mindketten horvátok (N=333)	0,0%	98,8%	0,0%	1,2%
Horvát-egyéb (N=226)	23,5%	61,9%	7,1%	7,5%
Mindketten szerbek (N=71)	0,0%	2,8%	97,2%	0,0%
Szerb-egyéb (N=98)	14,3%	52,0%	26,5%	7,1%

A kérdezettek gyermekeivel kapcsolatban ugyanazok a tendenciák érvényesülnek, mint a kérdezettek esetében, ugyanakkor (látszatra) a vegyes családokon belüli etnikai szocializáció többségi irányba való elbillenése kevésbé látványos. A horvát párú vegyes kapcsolatból született gyermekek 61,9, a horvát-magyar családban születettek 59,6 százalékát azonosították a kérdezettek horvát nemzetiségűiként. A magyar párú vegyes kapcsolatban született gyermekek 40 százalékát azonosították magyarként.

A kisebbségek etno-kulturális reprodukciója szempontjából a szülők generációjánál kedvezőbb tendenciák értelmezésében azonban óvatosnak kell lennünk. A látszólag kedvező(bb) eredmények részben a kérdezés technikájából adódnak. A gyermek nemzetisége esetén ugyanis a kérdőív (tévedésből) megengedte a vegyes kategóriát is. Ezt ugyanakkor igen kevesen választották. Nagyobb fokú torzítást okozott viszont az, hogy a (kisebbségi és többségi) válaszadók hajlamosak voltak gyermekeiket saját nemzetiségükkel azonosítani.

37. táblázat. A magyar párú vegyes házasságban született gyermekek nemzetisége (a válaszadó nemzetisége szerint)

		Magyar	Horvát	Szerb	Egyéb	Vegyes
Magyar párú vegyes kapcsolatok	A válaszadó magyar (N=105)	51,4%	37,1%	3,8%	3,8%	2,9%
	A válaszadó nem magyar (N=80)	25,0%	67,5%	1,3%	0,0%	0,0%
Horvát párú vegyes kapcsolatok	A válaszadó horvát (N=120)	14,2%	66,7%	5,8%	5,8%	3,3%
	A válaszadó nem horvát (N=106)	34,0%	56,6%	8,5%	0,0%	0,0%

A magyar válaszadók, akiknek más nemzetiségű párral volt közös gyermekük, 51,4 százalékban minősítették magyarnak a gyermeket, míg a nem magyar válaszadók magyar párral közös gyermekei esetében ugyanez az arány csak 25 százalék. A horvát tagú vegyes párok esetében a különbség valamivel kisebb. A horvát válaszadók 66,7, a nem horvát válaszadók 56,6 százaléka mondta a vegyes kapcsolatból származó gyermekét horvátnak.

38. táblázat. A nemzetiségi megoszlások a szülők, a kérdezettek és a gyermekek generációjában

	<i>Magyar</i>	<i>Horvát</i>	<i>Szerb</i>	<i>Egyéb</i>
Szülők (N=2402)	36,5%	44,8%	13,5%	5,2%
Kérdezettek (N=1201)	35,5%	49,9%	12,8%	1,8%
Gyermekek (N=937)	32,6%	52,4%	10,9%	4,1%

A fenti torzulás ellenére nyilvánvalónak tűnik a horvát identifikáció térrnyerése a generációk közötti reprodukció során. Míg a szülők generációjában a horvátok aránya 44,8, addig a gyermekek generációjában 52,4 százalékos volt. Ezzel párhuzamosan úgy a szerbek, mint a magyarok aránya csökkent. Ismét ki kell emelni, hogy az intergenerációs etno-kulturális reprodukció elemzése egy földrajzi szempontból fiktív népességre vonatkozik, a fenti arányváltozások nem a tényleges dél-baranyai népesedési trendeket tükrözik, hisz azokat az etno-kulturális reprodukció mellett (mi több, annál nagyobb mértékben) befolyásolták a migrációs folyamatok is.

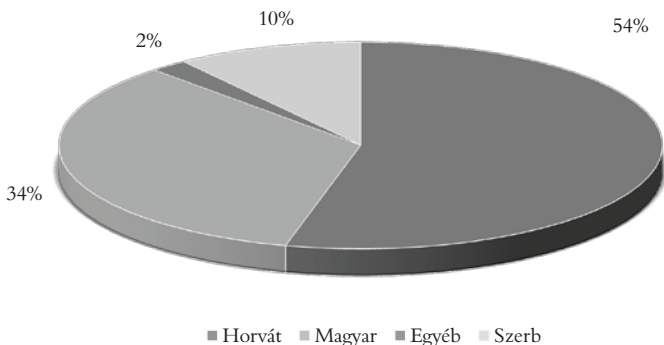
Anyanyelv

A nemzetiségi azonosulás mellett a kérdezettek, szülei, illetve gyermekeik anyanyelvére is rákérdeztünk.¹⁹ A 2001-es népszámlálás alapján elmondható, hogy Horvátországban a horvát nyelvi közösség jóval kiterjedtebb a horvát nemzet(iség)i közösségnél. A census alkalmával a teljes horvátországi népesség 11,4 százaléka vallotta magát valamely kisebbségi nemzetiség tagjának, míg a nem horvát anyanyelvűek aránya csak 5,9 százalék volt. Ez értelemszerűen azt jelenti, hogy többen vannak azok, akik a kisebbségi nemzetiségi identitással azonosulnak, mint azok, akik a kisebbségi (anya)nyelvi közösségekhez tartoznak. A szerbek esetében ez a különbség azt jelenti, hogy míg 201.631-an vallották magukat szerbnek, addig csak 44.629 neveztek a szerbet anyanyelvűeknek. Itt természetesen nem feledkezhettünk meg arról, hogy a szerb és a horvát nyelv közötti

¹⁹ Az anyanyelv jelentéstartománya széles és többértelmű. Jelenthet legjobban beszélt nyelvet, gyermekkorban beszélt nyelvet, vagy azt a nyelvet, amivel a kérdezett szubjektíve azonosul. Amikor az anyanyelvre kérdezzük rá ezek a jelentésrétegek egymásra tevődnek.

különbség minimális. A magyar nemzetiségűek szintén jóval többen vannak, mint a magyar anyanyelvűek (16.595, illetve 12.650 fő).

3. ábra. A minta anyanyelv szerinti megoszlása

Az általunk vizsgált dél-baranyai és kelet-szlavóniai mintán a 2001-es népszámlálás országos eredményeihez hasonlóan szintén kiterjedtebb a horvát nyelvi, mint a nemzetiségi közösség. A különbségek azonban nem annyira számottevőek, mint országosan. Az eredmények szerint a minta 54 százaléka horvát, 34 százaléka magyar és 10 százaléka szerb anyanyelvű, míg a nemzetiségi megoszlás 50, 36, illetve 13 százalék volt. A magyar nemzetiségűek 95 százaléka magyar, a szerbek 78 százaléka szerb anyanyelvű, ami szintén jóval meghaladja az országos átlagot.

39. táblázat. Az anyanyelv szerinti megoszlás nemzetiség szerint

Kérdezett nemzetisége	Kérdezett anyanyelve			
	Magyar	Horvát	Szerb	Egyéb
Magyar (N=426)	94,8%	3,5%	1,0%	0,6%
Horváth (N=600)	0,8%	98,8%	0,0%	0,3%
Szerb (N=153)	0,7%	20,9%	78,4%	0,0%

Amennyiben az intergenerációs etno-kulturális reprodukciót az anyanyelv átörökítésén keresztül vizsgáljuk, tendenciájában hasonló folyamatokat találunk, mint a nemzetiségi azonosulás esetében. A horvát felmenőkkel rendelkező vegyes családokban szocializálódott válaszadók 72,3 százaléka a horvát nyelvet nevezte meg anyanyelveként. A magyar párú vegyes családokban felnőtt válaszadók esetében a magyar anyanyelvűek aránya 34,6 százalék, ugyanakkor abban az esetben, ha a magyar anyanyelvű szülő mellett a másik szülő anyanyelve délszláv (horvát vagy szerb), a magyar anyanyelvűek aránya csak 27,3 százalék. Ez egyben azt jelenti, hogy a magyar anyanyelv átörökítésének esélye a vegyes házasságokon belül kisebb, mint a magyar nemzetiségi azonosulásé. Emellett az is figyelemre méltó jelenség, hogy a magyar anyanyelv átörökítése (szemben a nemzetiségi azonosulással) a homogén magyar családok mindegy 5 százalékában sem történik meg.

40. táblázat. A kérdezett anyanyelve a szülők anyanyelve szerint

Szülők anyanyelve	A kérdezett anyanyelve			
	Magyar	Horvát	Szerb	Egyéb
Mindkettő magyar (N=380)	95,3%	4,7%	0,0%	0,0%
Magyar-egyéb összesen (N=127)	34,6%	52,0%	8,7%	4,7%
Magyar-horvát/szerb (N=99)	27,3%	60,6%	11,1%	1,0%
Mindkettő horvát (N=490)	0,4%	98,0%	1,4%	0,2%
Horvát-egyéb (N=141)	17,7%	72,3%	7,8%	2,1%
Mindkettő szerb (N=126)	0,8%	23,0%	76,2%	0,0%
Szerb-egyéb (N=54)	5,6%	53,7%	38,9%	1,9%

A szerb-horvát vegyes családokban – miután a két nyelv lényegében azonos – a nyelvi szocializáció kevésbé problematikus. Itt az, hogy a válaszadó milyen anyanyelvűnek vallotta magát, sokkal inkább szubjektív azonosulás kérdése. E tekintetben a szintén a többségi horvátok felé billen a mérleg nyelve.

A gyermekek anyanyelve esetében szintén fellép az a torzító hatás, hogy a válaszadó hajlamos saját anyanyelvével azonosítani a gyermekét.

41. táblázat. A legnagyobb gyermek anyanyelve a család anyanyelvi összetétele szerint

	<i>Magyar</i>	<i>Horvát/szerb</i>	<i>Egyéb/vegyes</i>
Magyar homogén család (N=227)	98,2%	1,3%	0,4%
Válaszadó magyar (N=92)	38,0%	56,4%	5,6%
Magyar-délszláv vegyes család			
Válaszadó délszláv (N=80)	16,5%	74,7%	8,9%
Délszláv homogén család (N=468)	0,2%	97,4%	2,4%

A magyar délszláv kapcsolatból született gyermekeik anyanyelvét 38 százalékban minősítették magyarnak a válaszadók, amennyiben maguk magyar anyanyelvűek voltak, és 16,5 százalékban, amennyiben szerb vagy horvát anyanyelvűek. A válaszadó nemzetiségéből adódó torzítás mellett megállapítható, hogy az anyanyelv a válaszadók és gyermekeik között is kisebb arányban öröklődik át a vegyes házasságokon belül, mint a nemzetiségi azonosulás.

42. táblázat. Az anyanyelvi megoszlások változása generációnként

	<i>Magyar</i>	<i>Horvát</i>	<i>Szerb</i>	<i>Egyéb</i>
Szülők (N=2402)	36,7%	46,6%	12,8%	3,9%
Kérdezettek (N=1201)	34,3%	53,5%	10,4%	1,8%
Legidősebb gyermek (N=937)	30,7%	57,1%	8,6%	3,6%

Az anyanyelvi megoszlások generációs különbségei a horvát nyelvi közösség fokozatos terjedésére utalnak. Míg a szülők generációjában a horvát anyanyelvűek aránya 46,6, addig a gyermekek generációjában már 57,1 százalék. Ezzel párhuzamosan a magyar anyanyelvűek aránya 36,7 százalékról 30,7 százalékra, a szerb anyanyelvűeké pedig 12,8 százalékról 8,6 százalékra esett.

Horvát és magyar nyelvtudás, nyelvhasználat

Az egymást kizáró kategóriák halmazaként értelmezett anyanyelv, illetve a nemzetiségi azonosság mellett a magyar, illetve horvát nyelvtudásra is rákérdeztünk. Ezek a nyelvi kompetenciák egy olyan etnikailag nagymértékben kevert kistérségben, mint amilyen Dél-Baranya, kiegészíthetik egymást. Valójában azonban a magyar és a horvát nyelv viszonya igen aszimmetrikus. A teljes népesség 40,1 százaléka rendelkezik magas fokú magyar, míg 94,1 százaléka magas fokú horvát nyelvi kompetenciával. Eközben a magyarul egyáltalán nem vagy alig tudók aránya 37,9, míg a horvátul nem tudóké csupán 0,2 százalék. Nemzetiség szerint a magyarok 95,8, a horvátok 10,5, a szerbek 3,8 százaléka tud jól magyarul. A horvátul jól tudók aránya a magyarok között 83,4, a horvátok között 99,8, a szerbek között 99,3 százalék.

43. táblázat. A magyar nyelvtudás nemzetiség szerint

	<i>Magyar</i>	<i>Horvát</i>	<i>Szerb</i>	<i>Összesen</i>
I. Anyanyelvi szinten beszélek	78,6%	3,5%	0,6%	29,8%
II. Tökéletesen beszélek,	8,7%	1,3%	0,0%	3,9%
III. Nagyon jól beszélek, de érezhető akcentussal	8,5%	5,7%	3,2%	6,4%
IV. Nem beszélek nagyon jól, de esetek többségében meg tudom értetni magam	2,8%	14,3%	13,5%	10,0%
V. Nagyjából értek és nehézségek- kel meg tudom értetni magam	0,2%	17,8%	21,2%	12,0%
VI. Alig egy pár szót tudok	0,0%	25,8%	19,2%	15,6%
VII. Egy szót sem ismerek	0,0%	31,6%	42,3%	22,3%
Magas szintű nyelvi kompetencia (I+II+III)	95,8%	10,5%	3,8%	40,1%
Alacsony vagy közepes nyelvi kompetencia (III+IV)	3,1%	32,1%	34,6%	22,0%
Nyelvi kompetencia hiánya (V+VI)	0,0%	57,4%	61,5%	37,9%

44. táblázat. A horvát nyelvtudás nemzetiség szerint

	<i>Magyar</i>	<i>Horvát</i>	<i>Szerb</i>	<i>Összesen</i>
I. Anyanyelvi szinten beszélek	29,5%	79,3%	44,4%	56,8%
II. Tökéletesen beszélek,	22,2%	19,5%	49,0%	24,3%
III. Nagyon jól beszélek, de érezhető akcentussal	31,6%	1,0%	5,9%	13,0%
IV. Nem beszélek nagyon jól, de esetek többségében meg tudom értetni magam	13,8%	0,0%	0,7%	5,0%
V. Nagyjából értek és nehézségek- kel meg tudom értetni magam	2,1%	0,0%	0,0%	0,8%
VI. Alig egy pár szót tudok	0,5%	0,0%	0,0%	0,2%
VII. Egy szót sem ismerek	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
Magas szintű nyelvi kompetencia (I+II+III)	83,4%	99,8%	99,3%	94,1%
Alacsony vagy közepes nyelvi kompetencia (III+IV)	15,9%	0,0%	0,7%	5,8%
Nyelvi kompetencia hiánya (V+VI)	0,5%	0,0%	0,0%	0,2%

Ezek az arányok már önmagukban mutatják, hogy a vegyes házasságokon belüli nyelvi-kulturális szocializáció egy aszimmetrikus, a többségi repertoár elsajátítását támogató társadalmi térben zajlanak le. A nyelvi szocializációt meghatározó társadalmi tér aszimmetriáját mindazonáltal még élesebben megvilágítják a nyelvhasználati szokásokra kapott válaszok. Ebben tíz különböző regiszterben arra kérdeztünk rá, hogy a válaszadók (kizárólag vagy inkább) a magyar vagy a horvát nyelvet, illetve mindettőt használják-e.

A szerb, illetve horvát válaszadók esetében az összes regiszter esetében a (szerb-)horvát nyelv egyértelmű dominanciája volt kimutatható. Vagyis annak ellenére, hogy jelentős arányt képviselnek közöttük azok, akik magyar párú vegyes házasságban élnek, a délszláv kérdezettek intim szférájukban szinte egyáltalán nem használják a magyart. Hasonlóképpen annak ellenére, hogy olyan településeken élnek, ahol jelentős a magyarok aránya, a mindennapi nyilvános kommunikáció során szinte egyáltalán nem beszélnek magyarul.

45. táblázat. A magyar és horvát nyelvhasználat
a magyar nemzetiségű válaszadók esetében

<i>Milyen nyelvet használ...</i>	<i>Csak/nagyrészt magyar</i>	<i>Fele-fele</i>	<i>Csak/nagyrészt horvát</i>
1. otthon?	66,4%	17,3%	16,4%
2. bevásárláskor?	12,2%	47,8%	40,0%
3. a munkahelyén?	17,8%	32,2%	50,0%
4. a polgármesteri hivatalban?	7,3%	10,9%	81,9%
5. az orvosnál?	13,6%	12,9%	73,4%
6. a rendőrségen?	0,3%	1,6%	98,2%
7. tévénézéskor	29,2%	57,9%	12,9%
8. rádióhallgatáskor	24,2%	54,7%	21,1%
9. olvasáskor	31,5%	47,3%	21,3%
10. amikor magában számol	67,9%	12,0%	20,1%

46. táblázat. A magyar és horvát nyelvhasználat
a horvát és szerb nemzetiségű
válaszadók esetében

<i>Milyen nyelvet használ...</i>	<i>Csak/nagy- részt magyar</i>	<i>Fele-fele</i>	<i>Csak/nagyrészt horvát</i>
1. otthon?	1,1%	3,5%	95,2%
2. bevásárláskor?	0,4%	4,1%	94,6%
3. a munkahelyén?	0,8%	1,6%	96,6%
4. a polgármesteri hivatalban?	0,3%	0,3%	98,5%
5. az orvosnál?	0,1%	0,5%	98,4%
6. a rendőrségen?	0,1%	0,0%	99,0%
7. tévénézéskor	0,3%	5,7%	90,3%
8. rádióhallgatáskor	0,4%	4,9%	91,2%
9. olvasáskor	0,7%	3,2%	92,9%
10. amikor magában számol	1,1%	2,3%	94,3%

Az eredmények arra utalnak, hogy a szerbek, illetve a horvátok számára a nyilvános nyelvhasználat során a magyar nyelvűek jelenléte gyakorlatilag nem érzékelhető. A nyilvános nyelvhasználat aszimmetriáját, ami a vegyes (és homogén) családban felnövő magyar származásúak nyelvi szocializációját is meghatározza, Brubaker (és mások 2006) nyomán a jelöletlen (*unmarked*) és jelölt (*marked*) ellentétpáron keresztül érthetjük meg jobban. A jelöltetlen kategóriaként a nyilvános térben történő találkozások során a horvát nyelv egyfajta alapértelmezés-ként működik. Ha valaki (akár egy magyar anyanyelvű személy is) egy ismeretlennel találkozik Dél-Baranyában, azt nagy valószínűséggel horvát nyelven szólítja meg. A magyar nyelv használata a jelöletlen kategóriaként működő horváthoz képest mindig egyfajta kivétel.

Amellett, hogy a nem magyar anyanyelvűek nyelvhasználatából gyakorlatilag hiányzik a magyar, a magyarok is igen nagy arányban használják a horvátot a különböző regiszterekben. Csupán a családon belüli kommunikációban, illetve intim nyelvként (amikor magában számol) van domináns helyzetben a magyar.

47. táblázat. A magyar párú vegyes családok tagjai közötti kommunikáció

	<i>Csak/ nagyrészt magyar</i>	<i>Fele-fele</i>	<i>Csak/ nagyrészt horvát</i>	<i>Egyéb</i>
A házastársak közötti kommunikáció (N=176)	11,4%	14,2%	72,2%	2,3%
A magyar fél és a legidősebb gyermek közötti kommunikáció (N=161)	26,2%	20,1%	53,0%	0,6%
A nem magyar fél és a legnagyobb gyermek közötti kommunikáció (N=161)	11,2%	11,2%	75,2%	2,5%

A magyar nyelvhasználat viszonylag alacsony aránya arra utal, hogy a vegyes házasságokon belül a magyar nyelvi-kulturális reprodukció sokkal kisebb mértékben történik meg, mint azt a nemzetiségi, vagy akár anyanyelvi adatok alapján gondolhatnánk. Ezt a vegyes családokon belüli kommunikációra vonatkozó kérdések is maximálisan megerősítik. A magyar-délszláv vegyes házasságok 72,2 százalékában a házastár-

sak közötti kommunikáció nyelve csak vagy nagyrészt a horvát, és csupán 11,4 százalékában dominál a magyar. Még beszédesebb, hogy azok a magyarok, akiknek vegyes házasságból származó gyermekeik vannak, 53 százalékban kizárólag vagy nagyrészt horvátul beszélnek a legidősebb gyermekkel. A nem magyar házastárs természetesen még ennél is nagyobb arányban, 75,2 százalékában kommunikál a gyermekkel csak vagy nagyrészt horvátul.

Összefoglalás

A társadalmi státus egyenlőtlenségei

Amikor a dél-baranyai és kelet-szlavóniai régió gazdasági, illetve társadalmi viszonyait vizsgáljuk, nem feledkezhetünk meg arról, hogy egy többszörösen hátrányos helyzetű, a történeti események által perifériára sodort kistérségben vagyunk. Az Osztrák-Magyar Monarchiával együtt a térség addigi gazdasági-társadalmi kapcsolatainak egy jelentős része szűnt meg, elvágvva Dél-Baranyát a régió Magyarországra eső részétől. Ezt a folyamatot a délszláv szecessziós háború tetőzte be, ami egy időre Horvátország többi részétől is elvágtatta a területet, illetve a Szerbiához tartozó Vajdasággal létező kapcsolatokat máig hatóan megszüntette. A háború, illetve a szerbek által megszállt területek teljes gazdasági csődje amúgy is igen nehéz helyzetbe hozták a régiót.

A történeti kataklizmák okozta megrázkódtatások mellett a gazdaságfejlesztési beruházások is elkerülték a régiót. A második világháborút követően a beruházások elsősorban az ipari létesítményeknek otthont adó Zágráb-környéki, illetve Tengermelléki területek fejlődésének kedveztek. A döntően mezőgazdasági jellegű és a fő infrastrukturális csomópontoktól távol eső kelet-szlavóniai területeknek azonban a hetvenes években bekövetkező, a turizmus és szolgáltatások fellendülésével bekövetkezett váltás sem volt kedvező. Jelenleg Eszék-Baranya, illetve Vukovár-Szerém megyék, ahova a vizsgálatba bevont települések estek, jóval a horvát átlag alatti GDP-vel, illetve az átlag fölötti munkanélküliséggel és szegénységi rátával jellemezhetők. A különbségek még szembeötlőbbek, ha a fejlett régiókkal vetjük össze ezeket az adatokat.

Miután végig gondoltuk az etnikai egyenlőtlenségek vizsgálatának különböző lehetőségeit, egy, a magyar kisebbségkutatási irodalom felől

nézve szokatlan (amúgy teljesen magától értetődő és szükséges) döntést hoztunk. A vizsgálatot – az eredeti tervekkel ellentétben – nem a horvátországi magyar, hanem egy adott településcsoport teljes népességén folytattuk le.

Az összehasonlításból egyértelműen kitűnik, hogy a többségi horvátok szerkezeti mutatói a leginkább kedvezőek. Ez a magyarokkal szemben például az iskolázottságban nyilvánul meg egyértelműen. A magyarok között jóval az átlag fölött találunk alapiskolai végzettségűeket. A horvátok közt a fiatal (35 alatti) népességen belül jóval magasabb az egyetemi, a középkorúak között pedig a középfokú szakképzéssel rendelkezők aránya. A magyarok között (ezzel is összefüggésben) egyértelműen nagyobb arányt képviselnek a leszakadók, akár a jövedelmi, akár a vagyoni szegénység mutatóján keresztül vizsgáljuk. Mindez részben azzal függ össze, hogy a (vizsgált régió belül is) perifériális jellegű településeken koncentrálódnak és a korszerkezetük is kedvezőtlenebb. Az ugyanakkor, hogy a magyarok között több a leszakadó, nem jelenti azt, hogy a közösség társadalmi szempontból homogénebb lenne. Épp ellenkezőleg, miután elsősorban a horvátoknál meglévő viszonylag széles (jórészt állami alkalmazottakból álló) középréteg hiányzik, a magyar közösségen belüli társadalmi egyenlőtlenségek nagyobbak, mint a régió teljes vagy horvát népességén belül.

A szerbek szintén kedvezőtlenebb helyzetben vannak a horvátoknál, és a jelek arra utalnak, hogy egyre inkább a magyaroknál is. Ez azonban nem minden mutató esetében érvényesül. A szerbek iskolázottsági mutatói például jobbak az átlagnál, vagy hasonlóképpen a vagyoni helyzetük sem kedvezőtlenebb. Egyértelműnek tűnik azonban, hogy a Horvátországhoz visszatért területen egy nagyon előnytelen munkaerő-piaci pozícióban találták magukat. Jóval nagyobb körükben a munkanélküliség, illetve általában véve alacsonyabb a foglalkoztatottak aránya. Azt mondhatjuk, hogy a magyarok jellemzően alacsonyabb beosztásban kapnak munkát a horvátoknál, a szerbek viszont (újabbán és korábban valószínűleg előnyösebb gazdasági és társadalmi pozícióik ellenére) nem, vagy nehezen kapnak munkát. Ez értelemszerűen társadalmi pozícióik gyors erodálódásához vezet.

Etnikumközi kapcsolatok és kisebbségi stratégiák

Ezen a ponton az etnikai rétegződési rendszer és a kisebbségi stratégiák direkt módon összekapcsolódni látszanak. Három lehetséges stratégiát különböztettünk meg, a szecessziós, a pluralista, illetve az asszimilációs stratégiát.

A szecessziós stratégiát követő kisebbségek az adott társadalmi kereteken kívül képzelik el jövőjüket. A kilencvenes évek elején ez a stratégia a szerb kisebbségen belül dominánssá vált. Az elbukott elszakadási kísérletnek azonban katasztrofális következményei voltak. A nyugat-szláviai és krajainai területekről a szerbek többsége egyszerűen elmenekült a területet visszafoglaló horvát egységek elől. Kelet-Szláviát és Baranyát – amit nem harcokban szabadítottak fel a horvátok – nem jellemezte ilyen arányú menekülthullám, de a szerbek jelentős része innen is távozott. Emellett az otthon maradók a korábbinál jóval kedvezőtlenebb helyzetben találták magukat, amit az etnikai rétegződési rendszerben elfoglalt új helyük mellett például az is mutat, hogy a társadalmi távolság-skálára kapott eredmények nagyon aszimmetrikusak. Miközben a szerbek között nagy többségben vannak azok, akik problémamentesen a családjukba vagy baráti körükbe fogadnának horvátokat, illetve magyarokat, ez utóbbi két etnikum tagjai között jelentős arányt képviselnek azok, akik nem akarnak a családjukban vagy barátaik között szerbeket látni. Ezek az eredmények azt valószínűsítik, hogy a szerbek a magyaroknál jóval élesebben szembesülhetnek a közvetlen diszkriminációval.

A magyarok és a horvátok kapcsolata jóval békésebbnek és közvetlenebbnek tűnik, azonban tévednénk, ha azt bármilyen értelemben szimmetrikus viszonyként gondolnánk el. Ennek csak az egyik eleme, hogy a magyarok helyzete az etnikai rétegződési rendszeren belül kedvezőtlenebb a horvátokénál. Másrészt ugyanis a horvát társadalmi, illetve nyelvi-kulturális dominancia az élet minden területén jelen van és magától értetődő. Mindez olyan aszimmetrikus társadalmi terek kialakulásához vezet, ahol a magyar kisebbségi elitek által megfogalmazott és hangoztatott pluralista stratégia (a közösségként való megmaradás és ekként való társadalmi integráció) mellett egyre nagyobb teret nyer az elsősorban az egyéni életstratégiákban megnyilvánuló és közösségi stratégia-ként kevésbé (vagy egyáltalán nem) megfogalmazott asszimiláció. A horvátok és magyarok közötti kismértékű társadalmi távolságok egyben azt

is eredményezik, hogy ennek a stratégiának a többség felől nemigen vannak gátjai.

Amikor az etnikumközi kapcsolatok vizsgálatakor az asszimilációs folyamatokat állítottuk a középpontba, természetesen tisztában voltunk azzal, hogy egy problematikus és sokak által „korszerűtlennek” vélt fogalmi konstrukcióval dolgoztunk. Úgy véljük azonban – és e tekintetben a nemzetközi szakirodalom is inkább megerősít, mint elbátortalanít²⁰ –, hogy a szempontok tisztázását követően a fogalom egy jól használható analitikus eszköz.

IRODALOMJEGYZÉK

- Alba, Richard – Nee, Victor: *Rethinking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration*. Cambridge, Mass. – London: Harvard University Press, 2003.
- Allcock, John B.: *Rural-urban Differences and the Break-up of Yugoslavia*. *Balkanologie* VI/1–2 (décembre 2002), 101–125. 2002.
- Angeli András: Horvátországi magyar közösségek szociográfiai felmérése. Kézirat. MKI-Archívum 522/1987: Budapest, 1941.
- Arday Lajos: *A jugoszláviai magyar nemzetiség helyzete (1981)*. Medvetánc. Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről I. Csehország, Szlovákia, Románia, Jugoszlávia. ELTE: Budapest, 1998:265–303..
- Arday Lajos: *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből I*. Teleki László Intézet: Budapest, 1994.
- Blau, Peter M. – Blum, Terry C. – Schwartz Joseph E.: Heterogeneity and Intermarriage. *American Sociological Review* Vol. 47., No. 1 (Feb.), 45–62. 1982.
- Bognar, Andrija The Status of Hungarians in Vojvodina from 1918 to 1995. In Aleksandar Ravli (ed.): *An International Symposium: South-eastern Europe 1918–1995*. Zagreb: Croatian Heritage Foundation & Croatian Information Centre, 1995: 86–103.

²⁰ Lásd Alba-Nee 2003.

- Brubaker, Rogers: Az asszimiláció visszatérése? A bevándorlással kapcsolatos szemlélet megváltozása és ennek következményei Franciaországban, Németországban és az Egyesült Államokban. *Regio* 2002/1, 3–23.
- Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon E. – Grancea, Liana *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2006.
- Gereben Ferenc: *A horvátországi magyarok azonosságtudata (egy szociológiai felmérés alapján)* <http://public.carnet.hr/maho/gereben.html> (letöltve 2010–02–16)
- Gordon, Milton M.: *Assimilation is American Life: The Role of Race, Religion and National Origin*. New York: Oxford University Press, 1964.
- Gündüz-Ho gör, Ai e – Smits, Jeroen: Intermarriage between Turks and Kurds in contemporary Turkey. *European Sociological Review*, 2002/18, 417–432.
- Gyurgyík László *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében*. Pozsony: Kalligram, 2004.
- Kalmijn, Matthijs: Intermarriage and Homogamy. Causes, Trends, Patterns. *Annual Review of Sociology*, Vol. 24 (1998), 395–421.
- Kapitány Balázs – Spéder Zsolt: *Szegénység és depriváció. Társadalmi összefüggések nyomában*. KSH-NKI M helytanulmányok 2004/4
- Kertzer, David I. – Arel, Dominique: Censuses, identity formation, and the struggle for political power. In .Kertzer, David I. – Arel, Dominique (ed.) *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity and Language in National Censuses.*: Cambridge University Press: Cambridge, 2002:1–43.

MŰHELY

DIÓSZEGI LÁSZLÓ

„...nálunk most es a Templomban
a nyelvünk tiltva vann.”

*A moldvai csángók magyar nyelvű hitéletének története
és jelene*

„Minékünk nagy lelkek fájdalmával panaszkodtak papjok iránt való fogyatkozásokról: bárcsak – úgymond – három, négy esztendőben jönne egy pap közikbe, aki gyermekeiket megkeresztelné, esketné és gyónhatnának nékie. Oly duruzsok pedig az magok vallásában, hogy noha oláh pap lakik az faluban, mégis készebbek kereszteleten gyermekeket eltemetni, mintsem az oláh pappal megkereszteltetni. Minekünk lelkünkre kötötték, hogy kegyelmes urunknak ő nagyságának jelentsük meg, s kérjük ő nagyságát, hogy küldjön nekik egy pátert, készek ők maguk tehetsége szerint fizetni és az pátert eltartani: de oly páter kelene aki magyarul tudna, mert ők oláh és magyar nyelven kívül mást nem tudnak.”¹

Így könyörögtek a legtávolabbi moldvai csángó falu, a Dnyeszter bal partján fekvő Csöböracsök katolikus magyarjai II. Rákóczi Ferenc fejedelem követeinek, hogy nekik magyarul tudó papot küldjön. A rejtelmes és mitikus középkori település lakói a 20. század elejére már beolvadtak a román többségbe, magyar eredetükről családneveik és katolikus vallásuk tanúskodik. A magyar nyelvű hitélet és a magyarul beszélő papok hiánya azonban ma is fájó pont a moldvai csángók

¹ Bay Mihály és Pápai Gáspár, II. Rákóczi Ferenc fejedelem követeinek naplója. 1706. március 20. Csöböracsök. Moldvai Csángó Magyar Okmánytár 1467–1706 szerk. Benda Kálmán. Budapest, 2003. 765. o.

életében. Nincs a történelemben a csángókhoz fogható szerencsétlen sorsú népcsoport, amely a középkortól a napjainkig oly kitartóan könyörgött volna a világi és egyházi hatóságokhoz az anyanyelvű hitélet lehetőségéért. Ez a példa nélküli kitartás részeredményeket hozott ugyan, de igazi áttörést máig sem sikerült elérni. Félő, hogy a globalizáció és a modern világ néhány évtized alatt beteljesíti azt, amit az egyházpolitikai érdekek és a román nacionalizmus együtt sem tudott elérni: Bekövetkezik a moldvai csángók teljes asszimilációja.

Melyek voltak azok az okok, amelyek évszázadokon keresztül a mai napig megakadályozták azt a legtermészetesebb emberi jogot, hogy egy népcsoport anyanyelvén imádkozhasson és tanulhasson?

A moldvai katolikus kisebbség etnikai és vallási szigetként él az ortodox tengerben. Jóllehet a moldvai csángók elsősorban katolikusnak definiálják magukat, Erdélyhez és Magyarországhoz való kötődésüket hangoztatják, magyarságukat sokan tudatosan vállalják. Jellemző, hogy a katolikus vallást mindmáig magyar vallásként jelölik Moldvában (Ungurean), és a katolikusokat magyarnak mondják (ungur). Ez a középkorban is így volt: még akkor is magyarnak mondták a katolikus papokat, ha azok valójában lengyelek, vagy olaszok voltak.²

A moldvai katolikusok túlnyomó többsége ekkor még magyar volt. Erről tanúskodnak a korabeli jelentések és összeírások, amelyekből több is részletesen beszámol arról, hogy a moldvai katolikus közösségei magyarok.³ A jelentések ugyanakkor visszatérően kitérnek

² Petrus Parcevic marciapolisi érseknek, Moldva apostoli vikáriusának levele a Hitterjesztés Szent Kongregációjához. 1670 július 12. Bákó. Benda 2003. 613.o.

³ Petrus Parcevic marciapolisi érseknek, Moldva apostoli vikáriusának levele a lengyelországi pápai nunciushoz. 1671. március 7. Bákó. „Azért kér Erdélyből obszerváns ferences szerzeteseket, mert: 1. Moldvában szinte az egész katolikus népesség magyar, magyarul beszél, ők kérik az erdélyi ferenceseket, mert azok is magyarok. 2. Az említett szerzetesek közül többen a román nyelvet is beszélik. A csíki kolostor csak két napi járásra van Bákótól, Szabófalvától pedig, ahol kolostort szeretnének alapítani, három napira, így a kapcsolat fenntartása könnyű lenne. 4. Ily módon a szerzetesek állandóan följebbvalóik felügyelet alatt lennének. 5. Az ifjúság nevelésében fontos munkát végezhetnének és a papi utánpótlás is biztosítható lenne, ahelyett, hogy messze földről jönnének idegenek, sok költséggel, kevés haszonnal. 6. A nép a saját nyelvén beszélő papokat kapna, ahogy ezt állandóan kéri, mondván, „adjatok nekünk papot, a mi hitünkéből valót”, mintha nem volna katolikus az, aki nem tud magyarul: szívesebben is járnának templomba, ha magyarul prédikálnának és magyarul gyónhatnának, mert románul nem tudják magukat kifejezni... Parcevic 1671. április 26-án a Hitterjesztés Szent Kongregációjának küldött levelében írja: „Ismétlen kéri, hogy rendeljék fennhatósága alá Taploczai István páterit, akit a nép nagyon

arra is, hogy a magyarul beszélő közösségekben a prédikáció románul folyik.⁴

Beke Pál jezsuita misszionárius jelentésében beszámol a reformátusból lett katolikus plébánosról, Gyügyei Boldizsárról. A debreceni református kollégiumban 1619-ben végzett, világot járt lelkész 1630-tól 1654-ig a bákói plébánián szolgált. A pap református múltját a ferences érsek Marco Bandini nehezen tudta megemészteni, amiben nem kis szerepe volt annak, hogy a bákói parókia épületén a két pap összekülönbözött. Azt azonban Bandini is elismerte, hogy Gyügyeit a bákói katolikusok, sőt a környező falvak csángó magyarjai is nagyon szerették, csupán azért, mert anyanyelvükön szólhattak hozzá, gyónhattak neki. Ennek volt betudható, hogy a katolikus pappá sosem szentelt, a katolikus rítust nem ismerő református kollégiumot végzett pap 24 évig vezethette a bákói plébániát.⁵

Moldva középkori katolicizmusának alapvető kérdése azonban nem a hitélet nyelve, a katolikusok etnikai hovatartozása, hanem mindennekfelett a katolikus hit megtartása volt. Az ország uralkodó egyháza és a moldvai lakosság túlnyomó része görög-keleti volt.⁶ Éppen ezért a fő veszély itt nem a reformáció esetleges hódítása, hanem az ortodoxia szívóhatása volt. Ezért kaphattak Moldvában menedéket a husziták, és ezért szolgálhatott majd negyedszázadig protestáns teológiát végzett pap Bákóban. Azt mondhatjuk, hogy a moldvai katolikusokra a középkorban még felekezetek alatti, szubkonfesszionlis vallásosság volt a jellemző.⁷

Az ortodoxia erőteljes hatása mellett nem volt jelentéktelen az iszlám hódítása sem. Beke Pál egyik jelentésében arról panaszkodik, hogy a Moldvában élő „románok, és a magyarok, valamint sok száz inkább barbárnak, mint kereszténynek mondható szokásaiban és a tatároktól

szeretne: az egész országban nincs magyar pap. Mivel itt mindenki katolikus magyar szeretnék gyónásukat anyanyelven végezni” Benda 2003. 653.o ill. 662.o

4 Antonio Angelini Da Norscia konfentuális ferences misszionárius tájékoztató följegyzése. 1670. október, (Varsó?). Benda 2003. 629.o

5 Tóth István György: A katolikus egyház szerepe a moldvai csángók etnikai identitásának kialakulásában a 17. században. In: Veszélyeztetett örökség, veszélyeztetett kultúrák: A moldvai csángók. Szerk. Diószegi László. Budapest, 2006. 16.o.

6 Petrus Parcevic marcianapolisi érseknek, Moldva aposotoli vikáriusának levele a lengyelországi pápai nunciushoz. 1671. március 7. Bákó. „... Kéri járjon közben a lengyel királynál, hogy írjon a vajdáknak és sürgesse a vallásszabadság tiszteletben tartását, mert a szakadárók teljesen elnyomják őket...” Benda 2003. 653.o

7 Uo: 17.o.

csak nyelvük és vallásuk különbözteti meg őket, élelmük, ruhájuk, viselkedésük egyforma.” Arról is beszámol, hogy két szerzetes „törökké lett” azaz áttért a mohamedán hitre.⁸ Az esetet megerősítette Simone Appolini de Vigilia dalmát ferences is, aki beszámolójában kitér arra a két domokosra, akik közül az egyik összeállt egy rosszéletű nővel, és a szakadárak, azaz a görögkeletiek között halt meg. A jelentés szerint a másik ismét törökké lett, azaz másodszor is felvette az iszlám vallást.⁹

A Vatikán külpolitikai doktrínája a 18. századig a kelet-európai ortodoxia megtörése és a katolicizmus keleti terjeszkedése volt. Ennek jegyében Moldvát missziós területként kezelte, és elsősorban ferences és jezsuita hittérítőket küldött a térségbe.

A középkori magyar állam fennállásig a moldvai terület pappal való ellátásával nem volt gond. A közeli csíksomlyói ferences kolostor bákói leányegyházának barátai, illetve a magyar király által kinevezett szeretvásári és argyesi püspökök papjai gondoskodtak a hívek lelki gondozásáról. A magyar királyság három részre szakadása után a magyar jelenlét fokozatosan kiszorult Moldvából. Az esztergomi érsekség helyett előbb a szófiai, majd a szerbiai, marcianopolisi érsekséghez kapcsolták Moldvát, majd az 1600-as évek elején a lengyel egyház szerezte meg a bákói püspökséget. A magyar nyelvű katolikusok problémáit csak fokozta a reformáció, aminek következtében Magyarország nagy része reformátussá vált. A csíksomlyói kolostor ugyan megmaradt, de saját fenntartása is gondot okozott, a bákói rendház működtetése meghaladta erejét. Ettől az időszaktól a folyamatos kérések ellenére csak elvétve került magyarul tudó pap a Szeret mentére. A Vatikán által küldött missziós latin nyelvű papok a románnal könnyebben boldogultak, a magyart nem tudták, de nem is akarták megtanulni. Azért sem, mert a nehéz és veszélyes missziós munkát kis kivétellel ideiglenes állapotnak tekintették, és minden igyekezetükkel azon voltak, hogy mihamarabb és minél jobban meggazdagodva térjenek vissza Moldvából.¹⁰ Nem csoda, hogy ilyen körülmények között a magyar nyelvű hitélet szinte teljesen kiszorult

⁸ Beke Pál jezsuita misszionárius jelentése. 1644. július 31. után. Benda 2003. 269.o.

⁹ Tóth István György 2006. 15.o.

¹⁰ A moldvai katolikusok áldatlan helyzetét, a középkori moldvai katolikus egyház szétesését érzékletesen mutatja be Benda Kálmán. „A 17. század közepén még hét-tíz misszionárius is volt Moldvában, később már csak kettő-három.” A jelentések többször számolnak be a kötelességüket elhanyagoló, üzetelő, részegeskedő, ágyast tartó, vagy házasságokról. Benda 2003. 43.o.

a templomokból, illetve a folyamatos és nagymértékű paphiány miatt a helyi „deákok” pótolták a hiányzó pasztorációt.¹¹

A „deákok” hitéletben betöltött szerepe a legutóbbi időkig igen jelentős volt a csángó falvakban, hiszen a krónikus paphiány, és az anyanyelvükön nem beszélő papok miatt a közösségeknek valamilyen megoldást kellett találni az alapvető papi teendők ellátására. A falusi paraszt kántorok feladatkörébe tartozott a félre eső közösségekben való mindennapos lelki szolgálat mellett a temetés, harangozás, de ők vezették a magyar nyelvű éneklést is. Fontos szerepük volt az oktatásban is, hiszen Moldvában a közoktatás megszervezésére csak a 19. század végén került sor. Így a deákokra hárult a fontosabb imák, énekek és a hit alapigazságainak megtanítása. A románul prédikáló, gyakran 10–12 községben szolgáló pap és a magyarul beszélő, képzetlen, de a közösségben élő paraszt kántorok között egyfajta munkamegosztás alakult ki, ami a 20. század közepéig számos helyen létezett.¹²A 18–19 századi egyensúlyi helyzet idővel

¹¹ Angelo da Sonnino és Francesco Antonio Da San Felice konventuális ferences misszionáriusok jelentése Francesco Ingolinak, a Hitterjesztés Szent kongregációja titkárának. 1633 nyara, Erdély. „... A magyaroknak sok templomok van, de nem egy helyen méltatlan, vagy fel nem szentelt személyek végzik a papi teendőket...” Benda 2003. 175. o.

¹² A paraszt kántorok fontos szerepét jól mutatja be Dominique Jacquet jászvásári katolikus püspök levele Amann Josef Hurter jászvásári osztrák–magyar konzulnak. Jászvásár (Jassy, Iasi), 1897. április 7. „A daszkálók intézménye rendkívüli fontossággal bír a vallás jövőjére nézve Romániában. Jelenleg csak 27 plébániánk van, azaz 27 lelkészkedő papunk van, de 120 plébániai és fiókegyházi templomunk van, amelyek mindegyikéhez egy daszkál van beosztva. Jelenleg tehát 120 daszkálunk van, fontosabb helyiségek számbavétele nélkül, ahol még templomok sürgős építésére volna szükség, amelyekhez újabb daszkálók osztatnának be.

A daszkál szerepe saját helyiségében igen fontos. A templomban orgonázik, az éneket vezeti, és azt a hívőknek tanítja. Azon kívül a templomban nemcsak a gyermekeknek, de még a hívőknek is vallástant ad elő. Az egyházi ünnepélyeken ő mondja el fennhangon az imákat, melyeket mindenki utána mond el. A betegetek meglátogatja, vallási kötelességükre buzdítja őket, és előhívja a papot, aki gyakran igen messze lakik. Ha a plébános akadályozva van, akkor a daszkál végzi el a temetési szertartásokat. Ugyanez történik, midőn a lelkész nem mehet valamegy távol eső fiókegyházi templomba vasárnapi misét tartani, akkor is a daszkál hívja össze a templomba a hívőket, az egyházi gyülekezet felett elnököl, elmondja az imákat, vagy egyházi népnyelven írt énekeket énekelte. Már pedig ily eset igen gyakran fordul elő, miután minden egyes falusi plébános, egyre másra, 4 vagy 5 fiókegyházi templommal bír, ahová a lelkész havonta csak egyszer, sőt, előfordul, hogy évente csak két vagy háromszor mehet. Az ily helyiségekben a daszkál hatalma majdnem korlátlan és felülmúlja a plébánosét.” Seres Attila: „A magyar nyelv anyyi lélek üdvösségére eredménnyel tanítható.” Források a moldvai magyarság anyanyelvű oktatási lehetőségeinek tanulmányozásához a papi képzésben, a 19. század végén. Lymbus.

azonban a deákok kárára változott meg, ami végül az évszázados „intézmény” megszűnéséhez vezetett.¹³

A moldvai katolikusok túlnyomó többsége még a 19 század második felében is magyarul beszélt. (1859-ben Moldva 52881 katolikus vallású lakosának 71,6%-a magyar anyanyelvűnek vallotta magát)¹⁴ Ennek ellenére az egyházban a román nyelv erőteljes térnyerése volt tapasztalható. Dominico Brucani missziós prefektus 1804-ben kötelezővé tette, hogy a hittan oktatása és a templomi ájtatosság felváltva, románul és magyarul történjen. Megjegyezzük, hogy a rendelet célja ekkor még nem a csángók elrománosítása volt, hanem az olasz papok védelme a helyi, magyarul beszélő közösségekkel szemben, akik berzenkedtek az idegen atyák ellen.¹⁵

A román nyelv terjesztése ekkor még nem kapcsolódott össze a 19. század végén kibontakozó román nacionalista törekvésekkel. Ezt jól mutatja, hogy Arduini Rafael missziói prefektus két tannyelvű elemi iskolát hozott létre és a tantárgyak hatékonyabb tanítása érdekében 1841-ben 1000 román, magyar és latin nyelvű ABC-s könyvet és katekizmust nyomtattatott a iasi-i nyomdával. A missziós püspök Moldva elképesztő analfabetizmusán szeretett volna javítani. (113 lakosból 1 tudott írni, olvasni!)¹⁶

A magyar nyelv kiszorítására tett próbálkozások csak a század végén erősödtek fel, amikor 1864-ben megszületett az egyesült fejedelemség első közoktatási törvénye. A kötelező elemi oktatás kizárólag románul folyhatott, a tanítók csak románok lehettek. A moldvai csángó falvakban román nyelvű óvodákat hoztak létre és az élet más területein is erősödött a román nyelv szerepe. A katolikus csángó falvakba kizárólag ortodox előljárókat, polgármestereket, jegyzőket neveztek ki abban a remény-

Magyarságtudományi forrásközlemények. Főszerk: Ujváry Gábor. Budapest. 2003. 348 o.

¹³ Seres Attila: *A magyarországi segélyezés szerepe a moldvai csángók egyházi oktatásában a XIX. század végén.* In: Székelyföld, VIII. évf. (2004) 6. sz. 90.o. A „deákokról” szerepéről részletesen ír Táncoş Vilmos a „Deákok” (parasztkántorok) moldvai magyar falvakban. c. tanulmányában. In: Erdélyi Múzeum LVII. (1995) 3–4. füz.

¹⁴ Táncoş Vilmos: *A moldvai csángók lélekszámáról.* In: Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben. Szerk.: Pozsony Ferenc. Budapest, 1999. 14.o.

¹⁵ Seres Attila: „Csángómentés” Moldvában a XIX-XX. század fordulóján In: Pro Minoritate. Főszerk. Tóth István. Budapest 2002. tél. 21.o.

¹⁶ Seres Attila: *A magyarországi segélyezés szerepe a moldvai csángók egyházi oktatásában a XIX. század végén.* In: Székelyföld, VIII. évf. (2004) 6. sz. 90.o., valamint Varga Andrea: *A moldvai magyar római katolikusok oktatásának kérdései és a helyi közigazgatás 1859–1920 között.* In: Veszélyeztetett örökség, veszélyeztetett kultúrák: A moldvai csángók. Szerk. Diószegi László. Budapest, 2006. 71.o.

ben, hogy a csak románul folyó hivatalos ügyintézés felgyorsítja a csángók románosítását.¹⁷ A román nyelv erőltetése az ekkor még többnyire csak magyarul beszélő csángó közösségek ellenállását váltotta ki. A nacionalista oktatási minisztériumban azonban hallani sem akartak azokról a visszatérő csángó kérelmekről, amelyek magyar, vagy legalább magyarul tudó tanítókat igényeltek annak érdekében, hogy a gyermekek könnyebben tanulhassanak meg románul. A folyamatos visszautasítás azt eredményezte, hogy a csángók vonakodtak iskolába küldeni gyermekeiket, amit a tanítók lefizetésével, orvosi igazolásokkal értek el. Ez viszont a csángó falvak közoktatási helyzetének katasztrofális romlásával járt és ahhoz vezetett, hogy az írástudatlansági mutatók ezekben a közösségekben szinte semmit nem javultak.¹⁸

Az Oktatási Minisztérium a csángók vonakodását pénzbüntetések kiszabásával, új iskolák építésével és a román nemzeti érzést erősítő énekek, táncok tanításával próbálta legyőzni. Az eredményességet illetően azonban sokat árulnak el az 1912-es népszámlálás adatai, amelyek szerint a csángó falvakban az írástudók aránya még ekkor is messze a Moldvai átlag alatt maradt.¹⁹ Feltételezhető, hogy a máig tapasztalható elmaradottságnak, a csángó értelmiség hiányának gyökerei ezekhez a rendeletekhez is visszavezethetők.

A templomokban használt nyelvet illetően döntő és magyar szempontból negatív változást hozott az önálló iasi-i püspökség 1884-es létrehozása. Az alapítást Balla Gyula dormánfalvi (Dormanesti) minorita plébános Csák Alajos aradi minorita rendfőnöknek írt levelében így kommentálta: *Moldvában a magyarság ügye elveszett. Itt a magyar Minorita rendtartomány többé lábát meg nem vetheti, és igen valószínű, hogy Kárpáthy és én vagyunk az utolsók kik a hármas hegy és négy folyam hazájából itt ideig óráig hivatásunknak élhetünk. Csudálkozva fogod kérdezni: hogy lehet az? Hát csak úgy édes barátom, hogy nincs többé „moldvai missió”, hanem helyette „Diocesis Jassyensis in Principatus Moldaviae.”²⁰*

¹⁷ Seres Attila: „Csángómentés” *Moldvában a XIX–XX. század fordulóján* In: Pro Minoritate. Főszerk. Tóth István. Budapest 2002. tél. 27.o.

¹⁸ Varga 2006. 73–74. o. (I. Grigoriu területi tanfelügyelő 1901-es jelentése a férfiaknál 98% a nőknél 100%-os analfabetizmusról számol be.)

¹⁹ Uo. 76.o. (A katolikusoknak ekkor csupán 4–5%-a írástudó, szemben a moldvai 31%-os átlaggal!)

²⁰ Balla Gyula Lajos dormánfalvi plébános levele Csák Alajos Cirjék aradi minorita rendfőnöknek

Az önálló helyi egyházszerkezet létrehozása jogos aggodalommal töltötte el a magyar minoritákat, de a moldvai katolikuság szempontjából elengedhetetlen volt. A terület akuttá váló problémái, az állandósult paphiány, a plébániák és templomok alacsony száma a Vatikán sürgős lépéseit indokolta. Nem véletlen, hogy az egyházmegye alapítását követő második évben már elkezdte működését az önálló iasi-i papnevelde is. A szemináriumba kezdetben főleg a moldvai városok katolikus fiataljait (lengyeleket és németeket) vették fel, de sok falusi csángó család gyermeke is bekerülhetett. A falun élő csángó ifjaknak kizárólag a papi hivatás jelenthette a felemelkedést, ezért kezdettől fogva nagy tekintélyt és megbecsülést jelentett a szemináriumi felvétel, még akkor is, ha a jezsuita intézmény köztudottan szigorú és hermetikusan elzárt volt.²¹

A magyar nyelv háttérbe szorítása azonban nem csupán a iasi-i szemináriumon belül zajlott. A magyar nyelvű katekizmusokat 1866-ban kétnyelvűre cserélték, majd 1893-tól csak román nyelvű füzeteket kaphattak a hívők. A folyamat tetetözéseként az első iasi-i püspök a jezsuita Nicolao Giuseppe Camilli 1883-ban kötelezővé tette a román nyelv kizárólagos használatát a moldvai katolikus templomokban.²²

A magyar érdekek időleges érvényesítésére mégis némi esély kínálkozott. A millenniumhoz közeledve egyre nagyobb társadalmi és politikai figyelmet kaptak a Kárpátokon kívüli magyarok, első sorban a buko-

Dormánfalva (Darmanesti), 1896. március 2. Közli: Seres Attila: „A magyar nyelv annyi lélek üdvösségére eredménnyel tanítható.“ Források a moldvai magyarság anyanyelvű oktatási lehetőségeinek tanulmányozásához a papi képzésben, a 19. század végén. Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények. Főszerk: Ujváry Gábor. Budapest, 2003. 335. o

²¹ „A seminarium máris, a majd megnyitandó novitiatus hasonlólag a seminariumhoz olasz mintára lesz berendezve. Az olasz minta pedig abban áll, hogy 12 évesnél fiatalabb, de 14 évesnél idősebbet nem vesznek föl növendéknek. A növendékek az egész idő alatt míg csak presbyterekké föl nem szenteltetnek a seminarium illetve a zárda falai között maradnak, még szüloik látogatására sem szabad nekik sohasem hazamenni; itt vacciónak helye nincs. A növendékek az egész idő alatt tanulnak oláhul, franciául, görögül, latinul, és gondolom, de egész biztos nem vagyok benne, németül is, de magyarul értsed meg jól magyarul egy szót sem, ezt biztosan tudom. Már most elképzelhető e az az eset, hogy egy 12 esetleg 14 éves gyermek – ha mindjárt magyar szüloiktől származott is – tíz évnél tovább anyanyelvén egy szót sem beszélhetvén, – legföllebb titokban és suttogva, – 10 év múlva ha ismét kikerül el ne feledje a magyar nyelvet, és képes legyen híveinek magyarul praedicalni, és egyéb funkciót végezni – habár ezt tenni egyenesen nem is lenne megtiltva, – vagy egy ilyen lelkesz annyira lelkesülne a magyar testvérek anyanyelve iránt, hogy azt újból megtanulja, mikor emiatt úgy az egyházi, mint a világi előjárók egyenes rosszallásával is találkozónék?” Uo: 338.o.

²² Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság. Budapest, 2001. [Hatodik kiadás] 120.o.

vinai székelyek és a moldvai csángók. A magyar kormányok és a magyar katolikus egyház korábban többször tettek eredménytelen kísérletet arra, hogy a Moldvát visszakapcsolja a magyar egyházi főhatóság alá.²³ A iasi-i püspökség 1884-es létrehozása után nyilvánvalóvá vált, hogy ennek nincs többé realitása. Az is kiderült, hogy sem a Vatikán, sem a jezsuita rend római generálisa nem tesz semmilyen lépést a magyar nyelv moldvai megőrzése érdekében.²⁴

A reménytelennek tűnő helyzetben kapóra jött, hogy amint azt Stefan Lippert von Granberg az Osztrák Magyar Monarchia iasi-i konzulja korábban már jelezte, a püspökség által alapított papi szeminárium súlyos pénzügyi gondjai miatt a Monarchia segítségére szorult. A kibontakozást és a tárgyalások elkezdését az is segítette, hogy a románosítást szorgalmazó Camillit váratlanul Rómába helyezték. Az 1895-ben kinevezet minorita Dominique Jaquet a freiburgi katolikus egyetem profeszszora sokkal nyitottabban viszonyult a magyar kérésekhez.²⁵ A közös érdekek mentén a tárgyalások hamar eredményre vezettek. Bánffy Dezső miniszterelnök hajlandónak mutatkozott rendszeres pénzügyi segítséget nyújtani (évi 2000 Frank)²⁶ a iasi-i szemináriumnak, aminek

²³ Seres 2002: 21. és 26. o.

²⁴ Uo: 35.o.

²⁵ Dominique Jaquet jászvásári katolikus püspök levele Amann Josef Hurter jászvásári osztrák–magyar konzulnak Jászvásár (Jassy, Iasi), 1897. április 7. „Egyházmegyei hívőnépem többsége magyar nyelvű. Moldova körülbelül 65.000 magyar eredetű katolikus lelket számlál. Belőlük legalább 40.000 nem ért mostanig más nyelven, csak magyarul. Valami 10.000-en románul beszél, körülbelül 15.000-en átmeneti állapotban vannak. Érdekes tarkaságok tapasztalhatók e tekintetben. Otthon gyakran magyarul beszélnek, míg a templomban a prédikáció és ének románul megy, míg a vallástani órákat magyarul tartják. A háznál ellenben románul oktatják a népet, míg a daszkál, vagyis a kántortanító hú marad a magyar nyelvű hagyományos énekekhez. Mindezekből kitűnik, hogy ha azon intézet növendékei, melyet alapítani óhajtok, románul kell, hogy tudjanak, mint ahogy azt a nép egy részének igényei és az ország törvényei megkövetelik, mindazonáltal a szigorú lelkiismereti kötelesség arra késztet, hogy a jövődöbéli papsággal, úgy a világiakkal, mint a szerzetesekkel a magyar nyelvet megtanultassam, amely az egyedüli nyelv, amellyel szent szolgálatukat teljesíthetik a katolikus nép többségének kebelében. Ennél fogva, ha a román az oktatás általános nyelve kell, hogy legyen, amint azt az ország törvényei megkövetelik, mindazáltal a magyarnak kell a fiatal katolikus levita nyelvének lenni. Neki ezt a nyelvet mintegy második anyanyelvet kell tudnia. Kellemesen és könnyedén kell neki azt beszélni, úgy amint azt a vallás tisztelete megkívánja, és amelynek ezen nyelv szent igazságait nyilvánosan kell, hogy kifejezze.” . Közl: Seres 2003: 346–347.o.

²⁶ Seres 2002: 34.o.

köszönhetően az ekkor már túlsúlyban lévő csángó növendékek 1896-tól rendszeres magyar nyelvoktatásban részesülhettek.²⁷

A magyar miniszterelnök azonban világosan látta, hogy a jezsuita alapítású iasi-i szemináriumban korlátozott sikereket érhet csak el és azt is felmérte, hogy a ferences-minorita Dominique Jacques püspöknek sem szívügye a rivális rend papneveldeje.²⁸ Az új püspök önálló ferences noviciátus létrehozását tervezte, amelynek vezetését a Klézsén szolgáló minorita Kárpáthy Gráciánra bízta volna. A szemináriumban, amelynek célja a csángó falvak magyarul beszélő papokkal való ellátása lett volna²⁹ heti három alkalommal tanítottak volna magyart és az egyik szünetben a társalgás ezen a nyelven folyhatott volna. *Úgy látszik, – folytatja a püspök konzulnak irt levelében – hogy ezen pontosan és állandóan szem előtt tartott intézkedésekkel a fiatal papoknak sikerülni fog a magyar nyelvet, melyet tizenkét évi gimnáziumi és theologiai tanulmányaik alatt tanulni és beszélni fognak, könnyen és finomul beszélniük.*³⁰

Bánffy közölte, hogy jelentős, évi 10 000 frankos támogatást hajlandó biztosítani az új szemináriumnak azzal a feltétellel, ha annak kérései között egy kántor és kántortanítóképző is helyet kap. (A felvetésben nyilván szerepe volt, hogy a moldvai csángó falvak egyházi életében mindig meghatározó szerepet játszottak a paraszt kántorok, a „deákok”.)

A szeminárium és a képző helyszíne kezdetben a Bákó melletti Kaluger (ma Lujzikalagor) lett volna, később azonban az északi csángók lakta terület peremén fekvő Halasfalva (Halaucest) mellett döntöttek. Amint később meglátjuk a noviciátus szigorú zártsága miatt a környezetnek nem volt túl nagy jelentősége, de kétségtelen, hogy Halasfalva ekkor már jelentősen előrehaladottabb volt az elrománosodás tekintetében, mint a színmagyar Kaluger.

²⁷ Felix Wiercinski, a jászvásári jezsuita papi szeminárium rektorának levele Vaszary Kolos esztergomi érsekhez

Jászvásár (Jassy, Iasi), 1896. december 12. „A növendékek túlnyomó része három évfolyamon tanulja a magyar nyelvet. Tizennégy theológus és filozófus tisztelendő Pál úrnak, ezen papnevelő intézet első csángó eredetű fölszentelt papjának vezetése alatt, a többi ifjú pedig néhány gyöngébb tehetségű kivételével, két évfolyamban Istocanu György philosophiai hallgató vezetése mellett tanul magyarul, még pedig örömmel.” Közli: Seres 2003: 344.o.

²⁸ Részletesen ld. Seres 2002.: 33.o.

²⁹ Dominique Jacques jászvásári katolikus püspök levele Amann Josef Hurter jászvásári osztrák–magyar konzulnak Jászvásár (Jassy, Iasi), 1897. április 7. „Szándékom a jövődöbéli szerzetes papságot – amelyről itten van szó – a magyar származású nép köziül össze toborzani. Közli: Seres 2003.: 347.o.

³⁰ Uo.

A biztató kezdetek után a hosszú távú együttműködés mégsem valósulhatott meg. Goluchowski Agenor külügyminiszter átiratában figyelmeztette Bánffy, hogy a halasfalvi iskola támogatása román részről hasonló, birodalmi és magyar szempontból nem kívánatos igényeket generálhat. A csángó szemináriumnak nyújtott támogatás esetén a román kormány ugyanilyen igénnyel léphetett volna fel az erdélyi román iskolákkal kapcsolatosan, ami az egyre erősödő román nemzeti mozgalmak miatt érzékeny belpolitikai problémát érintett. Az, hogy mindezzel a közös külügyminiszter hívta fel a figyelmet annak volt köszönhető, hogy az oroszok megerősödésétől tartó Monarchia nem óhajtott egy könnyen elhárítható, birodalmi szempontból jelentéktelen nemzetiségi ügy miatt konfliktusba keveredni a szövetséges Romániával.³¹

A halasfalvi ferences noviciátus és kántorképző végül a Monarchia támogatása nélkül is felépült. Kérdéses, hogy falai között hosszú távon megvalósulhatott volna-e a magyar nyelv oktatása, de nyilvánvaló, hogy a támogatás elmaradása sokat rontott a jövő magyar esélyein.

A ferences szeminárium végül nem különbözött a iasi- papnevelde-től. A csángó gyerekeket a külvilágtól szigorúan elzártan nevelték, szüleikkel nem tarthattak kapcsolatot, még a szünidőben sem mehettek haza. A rokoni látogatások csak a tanárok jelenlétében zajlódhattak, idegenek csak rektori jóváhagyással léphettek az iskolába. A tanítás úgy a szemináriumban, mint a kántorképzőben kizárólag románul folyt és nagy hangsúlyt kapott a román nemzeti nevelés.³²

A korszakot értékelve kétségtelen, hogy a magyar nyelv egyre fokozódó mértékben háttérbe szorult, jobbra csak a családi kommunikációra korlátozódott. A jelentésekből ugyanakkor kitűnik, hogy a moldvai csángók nyelvi állapotán még csak keveset rontottak a közoktatásban és a közélet egyéb területén bevezetett korlátozó intézkedések. Ami az egyházat illeti, megjelentek a magyar nyelv kiszorítását célzó rendeletek, de a később tapasztalható durva nyelvi diszkrimináció még nem volt jellemző. A papok többsége ugyan idegen volt, románul prédikált, de az ekkor még jelentős feladatokat ellátó deákok képesek voltak az alapvető egyházi szolgáltatásokat anyanyelven ellátni.³³ Meghiúsulása ellenére figyelemre méltó volt a Bánffy féle „magyar akció” amely azt mutatta,

³¹ Seres 2002.: 39.o.

³² Uo: 38.o.

³³ A „deákok” meghatározó szerepét jól mutatja, hogy a korszakban mintegy 27 pap mellett 120 deák szolgált. Dominique Jacques Jászvásári katolikus püspök levele

hogy a gazdasági tekintetben erős anyaország képes lehet a csángóknak még a legkényesebb téren is segítséget nyújtani.

A „nagy verekedés”, az első világháború alaposan átrendezte Kelet-Európa térképét. A csángók esetében ez azzal járt, hogy a 100 km-es távolság helyett közel 600 km választotta el a csángó falvakat Magyarország határaitól. Ennél is fontosabb volt, hogy a világháború előtti dinamikusan fejlődő nagyhatalom helyett egy sok sebből vérző kis ország próbálta védeni a néhány tízezerről hirtelen 3 millióra duzzadt küllhoni magyar érdekeit. Az esélyeket rontotta, hogy a szent istváni országhatárookra vágyakozó és abból semmit sem engedő magyar revíziós politika a környező országok hasonlóan csökönnyös és nacionalista politikájával állt szemben.

Az új erőtérben a csángókérdés jelentősége alaposan csökkent. A magyar politikusokat első sorban Kolozsvár, Marosvásárhely és a Hargita sorsa valamint Erdély 1,6 milliós magyarsága foglalkoztatta.

Pozitívum volt ugyanakkor, hogy az új határok miatt könnyebb lett a moldvai csángók és az erdélyi magyarok közötti kapcsolattartás. A csángó falvak ugyanis hagyományos gazdasági és kulturális kapcsolatban voltak a csíki településekkel, amit a román hatóságok nem néztek jó szemmel, ezért adminisztratív eszközökkel (pl. nehézkes útlevél ügyintézés) nehezítették. A határok átrendezésével a csángók ismét zavartalanul kereskedhettek a székelyekkel és könnyebben részt vehettek a csíksomlyói búcsún is. Elvértve az is előfordult, hogy erdélyi, vagy bukovinai magyar pap utazott be Moldvába és magyarul misézett, gyóntatott a csángó községekben.³⁴

A fenti előnyök azonban jelentéktelenek voltak a világháborúból győztesként kikerülő, megerősödött és az ifjú nemzetállamokra jellemzően féktelenül nacionalista Románia asszimilációs törekvései mellett. Az erdélyi magyarságot létszáma, gazdasági ereje, egyházai és nem utolsósorban az anyaország valamennyire meg tudta védeni a leplezetlen románosítási törekvésektől, de a csángók esetében a korlátlan és erőszakos asszimiláció időszaka kezdődött el.

A római katolikus egyház és a nacionalista román állam között a csángók elrománosítása kapcsán egyfajta érdekközösség és együttműködés alakult ki. Ennek a furcsa kooperációnak az alapja a moldvai

Amann Josef Hurter jászvásári osztrák–magyar konzulnak Jászvásár (Jassy, Iasi), 1897. április 7. Közli: Seres 2003.: 348.o.

³⁴ Vincze Gábor: Asszimiláció vagy kivándorlás. Budapest, 2004. 28.

katolikusság sziget helyzetében keresendő. Az ortodox tengerben élő és a történelem során létéért mindig élet-halál harcot vívó moldvai katolikus klérus a román állam létrejöttekor szembesült azzal a ténnyel, hogy katolikusként soha nem lehet egyenrangú a nemzeti vallásként szereplő ortodox felekezettel. Az ekkor kialakuló és viharos gyorsasággal erősödő román nemzettudat és nemzeti egység két alapvető eleme a nyelv és az ortodox vallás volt. Az ortodox hit hiánya miatt a román nemzet azonban máig nem hajlandó integrálni a moldvai katolikusokat, sőt idegennek tartja és kiközösíti őket. Moldova csángó származású püspökei erre a kiközösítésre reagálnak a nemzeti téren tanúsított szokatlan buzgalommal, és így próbálják hátrányukat kompenzálni.³⁵ Ennek köszönhető, hogy a valamikor magyar nyelven beszélő, magyar származású csángó papok a 20. századtól románabbak lettek a románoknál, nem csak elutasítják, letagadják valamikori magyarságukat, de harcosan kiállnak a románosítási törekvések mellett.³⁶

A moldvai katolikus papságnak az ortodox egyházba történő beolvadástól való görcsös félelme a nemzeti karakter elvetése mellett azzal járt, hogy a klérus a mai napig a középkorra jellemző szigorú, dogmatikus vallási életet követel meg a hívóktól. Hirdetése szerint „a katolikus egyház az egyetlen megváltó egyház a világon levő összes egyház közül”, amivel mintegy kiemeli a katolikusokat a környező, eretneknek tartott ortodox románságból. Tekintettel azonban arra, hogy az utóbbiak túlnyomó számbeli többségben vannak, és az államvallás privilégiumait is élvezik, ezt csak úgy tudja elérni, hogy elszigeteli, tudatlanságban tartja, valósággal terrorizálja a csángó közösségeket. Ez ahhoz vezetett,

³⁵ Tampu Ferenc: Román koncepciók a moldvai csángó-magyarokról a 20. század fordulóján. In: Veszélyeztetett örökség, veszélyeztetett kultúrák. A moldvai csángók. (Szerk: Diószegi László) Budapest, 2006. 208–209.o.

³⁶ A moldvai katolikus és az ortodox egyház közötti feszültséget jól megvilágítják Vladimir Peterca, kanonok, a bukaresti Szent Teréz r.k. teológiai intézet rektora által elmondottak. „Szeretnék kitérni egy másik igazságra is, az ortodox (úgymond testvér-) egyházzal való párbeszéd problémájára. Az ortodox egyháznak van egy olyan elve, amelytől semmiképpen nem tántorítható el, éspedig az, hogy az igazi román ember ortodox kell legyen. Ez ugyanolyan gondolat, mint az, hogy az igaz magyar vagy az igaz lengyel ember katolikus. Az ortodox egyház esetében viszont ez az elv azért különösen veszélyes, mert kapcsolódik egy másik törekvésükhöz is, ami egy nemzeti egyház kialakítását célozza. Számunkra, és itt utalok a moldvai csángókra, ez azért veszélyes, mert ez által kisebbséggé válnunk, s ott kell hagyjuk otthonunkat. S hova mennénk? Ott születettünk, ott élünk le az életünket, s azt akarjuk, hogy békén hagyjanak.” Egyházi kerekasztal. Budapest, 2005. április 15. Uo: 119.o.

hogy a csángók mind közösségi mind egyéni kezdeményező készségüket, önállóságukat elvesztették és vakon követik a pap utasításait.³⁷

A moldvai klérusnak a középkortól a mai napig követett habitusa a legutóbbi időkgig kitűnően működött. A csángók mindennél többre tartják hitüket, tisztelik egyházukat, a csángó családokban ma is óriási presztízse van a papi pályának. Ugyanakkor a 21. század Moldvában jelentős és robbanásszerű változásokat hozott. A rendkívül túlnépesedett területről Románia Európai Uniói tagsága után több százezer munkavállaló – köztük nagyszámú katolikus – vándorolt Nyugat-Európába. Ez a migráció sokszoros hatással van a moldvai társadalomra, amelyek közül várhatóan az egyik legfontosabb a több évszázada fennálló egyházi viszonyokban történő földcsuszamlás szerű változás lesz.

A Vatikán nem avatkozott be a iasi-i püspökség egyre durvább és lepletlenebb románosító akcióiba. Egyes feltételezések szerint ennek oka a Vatikán egyházpolitikai stratégiájában keresendő. Ezek szerint Rómában évszázadok óta élt a remény, hogy a távoli nyelvrokonokat, a románokat egyszer majd katolizálni lehet, amihez az első lépés az ott élő, de magyar nyelvű hívek elrománosítása lett volna.³⁸ Megítélésünk szerint Róma passzivitását nem ez indokolta. Lehetséges, hogy a középkori katolikus egyház külpolitikájában voltak ilyen elképzelések, de a 18. században a Vatikán érdeklődése és aktivitása már az új világ, Amerika, később pedig a felszabaduló gyarmatok felé fordult.³⁹

A Vatikán tartózkodó magatartása sokkal inkább abból fakad, hogy a iasi-i püspökség hitéleti szempontból a mai napig a legjobban teljesítők között szerepel. A moldvai katolikusok híven követik papjaik minden utasítását, naponta járnak misére, az egyházi ügyekben kiemelkedően buzgók. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a római katolikus egyház hagyományosan nemzetek feletti felekezet, nyilvánvalóvá válik, hogy Róma szempontjából a legutóbbi időkgig ideálisnak tűnt a fiatal egyházmegye működése. Ez okozta, hogy a Vatikán szabad kezet adott az ortodox-katolikus ellentét

³⁷ Jelentés Sandu Ion hírszerzőnek Moldvában, a Nagyvezérkar felkérésére folytatott vizsgálatáról. A moldvai katolikusok kérdése. 1945. november 17–18. A Serviciul Special de Informații (Román Speciális Hírszerző Szolgálat) dokumentumai. Közli: Olti Ágoston: A moldvai csángók román állam iránti lojalitása a második világháború alatt (II) – román titkosszolgálati dokumentumok tükrében – In: Moldvai Magyarország. 2006. szeptember. Jakab 2006. 26.o

³⁸ Vincze 2004. 57.o.

³⁹ Benda 2003. 48.o

miatt frusztrált iasi-i püspökségnek és nem avatkozott be az egyházi gyakorlatban példa nélküli erőszakos románosítási folyamatba.

A 20. század első felében a nacionalista román állam és az ortodox országban helyét kereső fiatal katolikus klérus egymást túllicitálva hozta meg a magyar szót tiltó, a csángókat sújtó intézkedéseit. A demográfiai szakemberek szerint az európai normáknak megfelelően készült 1930-as népszámlálás hemzsegett a csángókat érintő durva hibáktól. A manipulációk eredményeként teljes községek csángó lakossága tűnt el, a megfélemlített emberek tömegesen vallották magukat románoknak, noha ebben az időben a falu határát át sem lépő asszonyok többsége nem beszélte az államnyelvet. Így fordulhatott elő, hogy a még ma is magyarul beszélő Somoskán a népszámlálás egyetlen magyar anyanyelvű embert sem talált.⁴⁰

A népszámlálási adatok meghamisítása kitűnő ürügyet szolgált arra, hogy a közhivatalokban és a közoktatásban teljes mértékben kiszorítsák a magyar nyelvet. A század elején elkezdődött folyamat 1938-ra leplezetlen, durva diszkriminációba torkollott. Ekkor a falvakban rendelet tiltotta a nyilvános helyeken elhangzó magyar beszédet és szó sem lehetett arról, hogy akár a színtiszta magyar településeken anyanyelvükön tanulhassanak a gyerekek.⁴¹

A moldvai katolikus egyház magyarelles intézkedései sem maradtak el a szélsőségesen nacionalista román állam rendelkezései mögött. A prédikáció és a katekizmus nyelve a század elejétől kötelezően román volt, de a kántorok révén mégis elhangozhatott magyar szó és magyar ének a templomokba. Az egyre hevesebb tiltás következményeként a 30-as években már a kántorokat is zaklatták a magyar nyelv használata miatt.⁴² A magyarul tudó papokat rendszerint távoli, már régen

⁴⁰ Vincze 2004. 29.o.

Az 1930-as népszámlálás szerint Moldvában 23 800 magyar anyanyelvű csángó élt. Domokos Pál Péter 1929-ben és 1932-ben végig járta a Szeret-menti csángó falvakat és arról számolt be, hogy a Bákó környéki katolikus települések többségében magyarul beszélnek. Domokos az egyházi sematizmusok, népszámlálási adatok és saját helyszíni kutatásait összegezve 55 000 magyarul beszélő csángóról ír, míg Tánzos Vilmos a korábbi beszámolókat, a demográfiai trendeket és a mai adatokat összevetve ebben az időszakban mintegy 45 000 főben állapítja meg ezt a számot. Domokos 2001. Tánzos Vilmos: A moldvai csángók lélekszámáról. In: Csángósors (szerk. Pozsony Ferenc) Budapest, 1999. 21.o.

⁴¹ Domokos 2001. 177.o.

⁴² ... Az egyház azonban tűzzel-vassal szolgálja az elrománosító politikát. A papok vagy nem tudnak, vagy nem akarnak magyarul beszélni, de 1938 óta még azt sem engedik, hogy

elrománosodott falvakba helyezték, és a püspökség gondosan ügyelt arra, hogy a magyar településekbe kerülő lelkészek egy szót se tudjanak a hívők nyelvén.⁴³

A papok magyarellenességének egészen kirívó példájával találkozhattunk Forrófalván, ahol a plébános, Romilla Bonaventura a szószékről jelentette ki: „*Legyen átkozott a magyar nyelv és aki magyarul beszél!*” *Megtiltotta a faluban a guzsalyasokat és a kalákákat, mert itt magyar beszéd és magyar nótázás folyik, sőt elvakultságában odaáig ment, hogy nem esketi össze azt a fiatal párt, amelyik nem tudja románul a katekizmust.*⁴⁴

A helyi papság a iasi-i püspökség teljes egyetértésével, sőt támogatásával tilthatta a magyar nyelv használatát. A püspök Mihai Robu – Rab Mihály az északi csángó Szabófalva szülöttje volt, „*de érzületében, műveltségben teljesen román*”⁴⁵ Robu 1938-ban püspöki rendelettel tiltotta meg, hogy a iasi-i egyházmegye templomaiban magyarul hirdethessenek igét.⁴⁶

A iasi-i és a halaucesti papi szemináriumokba első sorban a már asszimilált északi csángó fiatalokat vették fel, „*kiket erős nemzeti szellemben*

legalább a kántor magyarul énekeljen. Az egyik említett faluban van ugyan egy fiatalember, aki „kiment” Brassóba, ott kántoriskolát végzett, de azt a pap nem hagyja a templomban énekelni és a csendőrrrel fenyegette meg.” Gyöngyössy Istvánnak a Magyar Misszió tanácsosának jelentése a pusztinai és lézpedi csángó-magyarok áttelepedési számdékáról. Bukarest, 1946. május 16. Vincze 2004. 278. o. valamint Uo: 31–32. o.

⁴³ „*A moldvai csángóknak régebben elvéve akadt magyar plébánosuk is, de ma egyetlen egy sincs. Azaz, hogy mégis van egy magyarul is tudó pap, a neve Ferencz János, de őt Buteára helyezték, hol a csángók már teljesen elrománosodtak és egy szót sem tudnak magyarul. Ezzel szemben az 5600 lakosú szinmagyar Forrófalván, vagy gyakoribb nevén Kákován a templomból teljesen száműzve van a magyar szó, a magyar ima és a magyar ének.*”

Részletek Csúry Bálint nyelvész moldvai útibeszámolójából. Debrecen, 1934 június. Vincze 2004. 203–204.o. Domokos Pál Péter helyszíni kutatásai alapján arról számol be, hogy a csángó falvakban szolgáló papok többsége nem tud magyarul. Domokos 2001. 147–230.o.

⁴⁴ Vincze 2004. 204.o.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ A Világosság interjúja Kompot Péter lézpedi csángó legénnyel. Kolozsvár, 1947. augusztus 27. In: Vincze 2004. 309.o.

Mihai Robu püspökké szentelésének 25. évfordulóján így nyilatkozott egy budapesti újságírónak: „*Édesanyám beszélte ezt a keverék nyelvet [vagyis a csángó-magyart], de én már elfelejtettem. S lehet, hogy folyik az eremben magyar vér, de ha tudnám, hogy hol folyik, a bicskámval megnyitnám, s kiengedném a földre, hogy megszabaduljak tőle.*” Halász Péter, „*A moldvai csángók múltjáról és jelenéről*”, *Az I. magyarországi csángó fesztivál és konferencia*, Jászberény, 1993, 119. old.

nevelnek. Ezekből lesz az új papi nemzedék s előreláthatólag nevezetes tényezői lesznek a csángók nagymérvű románosításának...”⁴⁷

A Vatikán teljes közömbösséggel hagyta az egyre erősödő diszkriminációt. A pápához írt drámai hangvételű könyörgések megválaszolatlanul maradtak, Róma áldását adta a moldvai katolikusok elrománosítására.⁴⁸

A második világháborút követő kommunista korszak a csángók erőszakos, durva asszimilációjának újabb fejezetét jelentette. A moldvai magyarok kiszolgáltatottságát fokozta, hogy a 1946-os földosztásból a csángókat rendszerint kihagyták.⁴⁹ Moldova ekkor már jelentősen túlnépesedett terület volt, és a reform – mint az erdélyi területeken is – a többségben lévő románokat részesítette előnyben.

A vizsgált időszakban tovább folytatódott a demográfiai mutatók durva manipulálása, amely a korszak végére a moldvai magyarok teljes eltüntetését eredményezte. Jóllehet a Magyar Népi Szövetség aktivistái ezekben az években még 60 000 moldvai magyarról számolnak be,⁵⁰ az 1948-as népszámlálás már csupán 6600 magyarul beszélő lakost jegyzett. Ez a szám az 1956-os átmeneti emelkedés (17 105) után 1966-ban 8 332-re, 1977-ben 4 258-ra, míg 1992-ben 2165-re csökkent. Ha figyelembe vesszük, hogy az 1977-es és 1992-es moldvai magyar adatok tartalmazzák a Bákó megyéhez csatolt Gyimesbükk és Sósmező, illetve a Román megyéhez csatolt Gyergyóbékás, Almásmező és Gyergyódómokos magyarjait, kitűnik, hogy a hivatalos román politika ekkor már nem óhajtott tudni a csángókról.⁵¹

⁴⁷ Vincze 2004. 204. o.

⁴⁸ „Mi szegény Kákovai és Nagy Pataki és más falvaki magyarok, a mi nyelvünkön csángó magyarok, újra összegyűltünk és nagy nagy szegénységünkől sokat tanácskoztunk mert amióta az idegeny papok töllünk el fogytak és az itten valo tanult papok marattak hát azu tán nagy keserűségben vagyunk oly formállag, hogy az magyar anyai nyelvet el akarják minden képpen tiltani mert az szent mise előtt valo imádságokat oláahul végzi az kántor, az énekeket hasonlo képpen és az ifjak ameddig az olá nyelven nem tudnak imádkozni, hát házosságra nem léphetnek...” A kákovai, nagypataki és újfalusi csángó-magyarok könyörgő levele XI. Pius pápához. Nagypatak, 1930. In: Vincze 2004. 170.o.

⁴⁹ Laczkó István lábnnyiki csángó visszaemlékezése a Magyarországra való áttelepülésükre. 1947. február. In: Vincze 2004. 282.o.

⁵⁰ Beke György újságíró riportja a lészpedi csángó-magyarok életéről. Bukarest 1957. In: Vincze 2004. 357.o.

⁵¹ Hetven év. A romániai magyarság története (Szerk: Diószegi László-R. Süle Andrea) Budapest 1990. 14.o.

Magyarázatra szorul a csökkenő trendből kiugró 1956-os adat. A növekedés háttérben az a rövid időszak áll, amikor a történelem során először magyar nyelvű állami iskolák nyíltak Moldvában.

A példa nélküli folyamat oka a bukaresti kormány nemzetiségi politikájának átmeneti változásában keresendő. Az 1946-os választásokat a Román Kommunista Párt csak csalásokkal tudta megnyerni, és hatalma megszilárdításához a romániai nemzetiségek megnyerésére is szüksége volt. Ezért tett gesztusokat az erdélyi magyaroknak, és ezért kezelte a csángókat a romániai magyar nemzetiség részeként.⁵²

A moldvai csángóknak nyújtott bónuszokban a kommunisták és a római katolikus egyház közötti konfliktus is szerepet játszott. A bukaresti kormánynak kapóra jött, hogy a baloldali Magyar Népi Szövetség zászlajára tűzte a csángó magyarok érdekképviseletét, és kiemelten kezelte az anyanyelv megőrzésének és használatának kérdését. Ezen a téren élesen ütközött a római katolikus egyházzal, amely – a fentebb bemutatott okok és előzmények miatt – határozottan ellenezte a magyar szót.⁵³

A Magyar Népi Szövetség kihasználva a román kormányzat engedékenységét intenzív munkához kezdett a csángó területeken. Megjegyzendő, hogy a nemzetiségi kérdésben tapasztalható olvadás mellett a magyar nyelvű iskolák megnyitásában az is szerepet játszott, hogy a Bukarest ezzel próbált javítani a csángó falvak katasztrofális analfabetizmusán. (A csángók írástudatlanságának háttérét korábban már megvilágítottuk.) A kedvező légkör eredményeként 1949-ben 22, 1951-ben már 31 csángó faluban működött magyar tannyelvű iskola. Tíz településen magyar óvodát is nyitottak és a bákói tanítóképzőben magyar nyelvű tagozat indult.⁵⁴

⁵² Uo: 16. o. illetve Vincze 2004. 42.o.

⁵³ A magyar nyelv templomokból való szigorú kiltításáról több dokumentum is tanúskodik. „*Ha a történet úgy aggya, hogy találkozol Dr. Domokos Pal Pétervel, beszélje neki, hogy nálunk most es a Templomban a nyelvünk tiltva vann.*” Tóth György és Erzsébet. Lészpedi csángók levele a Magyarországra kitelepedett gyermekeikhez. Lészped, 1946 szeptember 30. In: Vincze 2004. 281.o.

A bákói római katolikus esperes a magyar nyelvű misével kapcsolatosan azt mondta: „*Az istentisztelet anyanyelvi kérdése pedig el van intézve. Az istentiszteletet román nyelven kell folytatni.*” A Magyar Áttelepítési Kormánybizottság feljegyzése Gyöngyösi János külügyminiszter számmára a pusztinai cxsángók helyzetéről, Budapest, 1946, október 14. In: Vincze 2004. 282. o.

⁵⁴ Vincze 2004. 45.o.

A MNSZ csángó programja kétségtelen előnyei mellett súlyos károkat is okozott. A magyar politikusok nem vették figyelembe, hogy a csángók identitástudatában történeti okok miatt kiemelkedően nagy szerepe van a vallásnak. Ennek megfelelően a moldvai magyarok a középkori Európára jellemzően első sorban felekezetükkel határozták meg magukat.⁵⁵ A Magyar Népi Szövetség leplezetlenül egyházellenes magyar akcióját ezért sokan gyanakvással figyelték. Moldvában a katolikus egyházüldözés kezdete, a papok bebörtönzése és a szemináriumok megszüntetése gyakorlatilag egybeesett a magyar oktatás megszervezésével.⁵⁶ Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy a moldvai katolikus egyház szemében az MNSZ valójában a kommunizmust, az ateizmust és az antiklerikalizmust testesítette meg.⁵⁷

A iasi-i püspökség természetesen kihasználta a magyar politikai szervezet programjának hibáit. Ahol lehetett élesen kritizálta a magyar tanárok katolikus szempontból elfogadhatatlan viselkedését.⁵⁸ Ekkor tűnik fel először a „magyar az ördög nyelve” kifejezés,⁵⁹ amely hatáson egyszerűsítette le a hitükhöz ragaszkodó csángók számára az ateista

⁵⁵ Tampu 2006. 208.o.

⁵⁶ Luizi-Kalagorban a magyar iskola és a bentlakás a volt Ferenc-rendi szemináriumban kapott helyet. Jakab Antal: Csángóság és a katolicizmus. Az identitástudat változásai. Budapest, 2006. 34.o.

⁵⁷ Vincze 2004. 44.o. A kommunista magyar szövetség egyházellenessége máig érzékelhető óriási károkat okozott Moldvában a magyar ügynek. Az MNSZ nem mérlegelte, hogy a csángók kimaradtak a magyar nemzetettől válás folyamatából, mélyen vallásosak és általában sokkal erősebb a vonzódásuk hitükhöz, mint a magyar nyelvhez.

⁵⁸ „A köség lakosága nincs jó véleményel a magyar tanítokrol, mert p-u. Farkas Gábor igaz. Kovács Olga tanítónánél alszik.” Raduly Mihály lészpedi tanító feljegyzése a Bákó tartományban működő magyar iskolákkal kapcsolatos kérdésekről. Lészped, 1951. december 11. in: Vincze 2004. 355. o.

⁵⁹ „Ezek a papok azt mondják, hogy a M.N.Sz.-t az ördögök szolgálják és a magyar nyelv az ördögök nyelve.” Orbán János beszámolója a Bákó tartományi csángók iskolaiügyeiről, az 1951–52-es tanév kezdetén. Bákó, 1951. szeptember 24. In: Vincze 2004. 346.o. „A katolikus papság ugyanis, amely teljes mértékben befolyása alatt tartja a néptömegeket, határozott ellenállást fejt ki a magyar iskola ellen. Azzal fenyegeti a népet, hogyha magyarul tanulnak a gyermekek, Magyarországra telepítik őket. ... Vagy egészen durva formában azt is lehet hallani, hogy a magyar nyelv az ördög nyelve, az a gyerek, aki magyarul tanul, a pokolra kerül.” Bakcsi Miklós az MNSz, és Varga Jenő, a közoktatásügyi minisztérium kiküldöttjének jelentése a Bákó megyei magyar tannyelvű iskolákkal kapcsolatban. Bukarest, 1950. augusztus 7. In: Vincze 2004. 329. o.

Magyar Népi Szövetség és a román nyelvű katolikus egyház közötti éles konfliktust.⁶⁰

A magyar iskolaprogramnak nem csupán egyházügyi tekintetben voltak hibái. Az újonnan szervezett iskolákat alkalmatlan, sokszor fületlen épületekben helyezték el, hiányoztak a tankönyvek, oktatási eszközök. Az Erdélyből küldött tanárok közül sokan száműzetésként élték meg a kötelező moldvai munkát és mindent elkövettek az erdélyi megyékbe történő visszahelyezésükért.⁶¹ Sok dokumentum számol be részeges, korrupt, oktatásra alkalmatlan magyar tanárról.⁶²

A végső mérleg megvonása mindezek ellenére nem lehet teljesen negatív. A majdnem egy évtizedig tartó program eredményeként mégis felnőtt egy magyarul írni-olvasni tudó generáció, aminek köszönhetően a csángók teljes asszimilációja legalább egy emberöltővel kitolódott.⁶³

Az 1950-es évek gyökeres változásokat hoztak a kommunista Románia nemzetiségi politikájában. A kommunisták ekkor már leszámoltak a polgári ellenzékkel és a béketárgyalások befejeződésével külpolitikai tekintetben sem volt többé szükség a Groza féle demokratikus, magyarbarát arculatra. A romániai kommunista diktatúra a két világháború közötti korszak nacionalista örökségével ötvöződött, ami vészterhes jövőt jósolt a nemzeti kisebbségeknek. Gheorghiu-Dej, a Román Munkás Párt első

⁶⁰ „Czikó Nándor nyomatékosan megállapította, hogy főleg Simon Ferenc, Lészped, Hojdin Ferenc, Kléze és Gehrguti Andrei, azelőtt Gyergyó András, Ferdinánd községek lelkészei azok, akik egyházi átokkal, kiközösítéssel és kipellengérezéssel fenyegetik azokat a csángó magyarokat, akik a templomokban magyarul mernek imádkozni, vagy énekelni. A községek lakosai sírva kérték lelkészeiket, hogy járuljanak hozzá, hogy anyanyelvükön imádkozhassanak és tartsanak magyar nyelvű istentiszteleteket. Ezek az emberi mivoltukból kivetkőzött papok azonban kijelentették, hogy a sátán nyelvén, vagyis magyarul nem hajlandók istentiszteletet tartani és híveiknek is megtiltották, hogy a templomban magyarul imádkozzanak. Akik mégis megtették, azokat fekete kereszttel jelölték meg és kiűzték a templomból.” A Magyar Távirati Iroda jelentése a kolozsvári Világosságban megjelent, a csángók helyzetével foglalkozó cikkről. Bukarest, 1947. augusztus 13. In: Vincze 2004. 307–308.o.

⁶¹ Bakcsi Miklós jelentése. Bukarest, 1950. augusztus 7. Uo: 330.o.

⁶² A dokumentumokból kiderül, hogy a magyar oktatás súlyos személyi és infrastruktúrális problémákkal küszködik. „Simon István az onesti II. ciklusos iskola igazgatója állandó részegeskedésével rossz példát mutat a tanulóknak... Az iskolákból kikerült fiatal tanerők egyik része nem tudott megküzdeni a csángóföldi nehézségekkel. Egyesek elvesztették munkakedvüket, mások hazaszöktek. Csak az elmúlt tanévben 15 erdélyi tanító hagyta el önkényesen az állomáshelyét...A vládniki magyar tannyelvű iskola iskolaépületének falai repedeznek. Az egyik tanteremben már nem is lehet tanítani.” Orbán János beszámolója...Bákó, 1951. szeptember 24. Uo: 346. o.

⁶³ Uo: 50.o.

főtitkára már 1953 januárjában kijelentette, hogy a Román Népköztársaságban megoldották a nemzetiségi kérdést, ami egyértelműen jelezte, hogy a nemzetiségi jogok drasztikus megnyirbálására kerül sor.⁶⁴

A Sztálin halála utáni sztálinista Romániában elkezdődött a kisebbségi iskolák felszámolása. A folyamat az évszázados magyar iskolarendszerrel rendelkező Erdélyben is elindult, a sokszorosan kiszolgáltatott moldvai csángó településeken néhány év alatt be is fejeződött. A csángó falvak magyar iskoláit a lézpedi kivétellel már 1953-ban felszámolták, de néhány évvel később ezt is bezárták.⁶⁵

Az 1950-es évek közepétől Moldvában minden képzeletet felülmúlóan erőszakos, Európában példa nélkül álló asszimiláció kezdődött. A csángók magyar eredetét „tudományosnak mondott, valójában politikai megrendelésre készült teóriákkal „cáfolták” meg, a közéletben és a templomokban szigorúan tilos volt a magyar szó. A magyar öntudatú csángókat nyilvántartották, üldözték, megfélemlítették. Tilos volt a magyarországiakkal, sőt az erdélyi magyarokkal való bármilyen kapcsolatteremtés. A Magyarországról érkezőket az út mentén felállított rendőr- posztok megállították és visszafordították, s az erdélyi magyarok is csak állandó ellenőrzés mellett juthattak be a csángó falvakba. A Ceausescu diktatúra utolsó évtizedében a „csángó” szó magyar újságokban való leírása is tilos volt.⁶⁶

A kommunista diktatúrában a katolikus egyház és a román állam viszonyában drámai fejlemények zajlódtak. A kormányzat az államvalóként kezelt ortodox egyházon kívül az összes felekezetet háttérbe

⁶⁴ Vincze Gábor: A romániai magyar kisebbség oktatásügye 1944 és 1989 között II. rész: 1948–1965 In: Magyar Kisebbség III. évfolyam. 1997. 3–4. (9–10) szám

⁶⁵ A falvak többségében 1953-ban szűnt meg a magyar iskola. A lézpedi és a gyimebükki iskolák 1959-ig működtek. Bartis Árpádnak, az oktatásügyi minisztérium volt felügyelőjének levele Domokos Pál Péterhez, a moldvai magyar oktatás felszámolásáról. Marosvásárhely, 1980. november 7. In: Vincze 2004. 361.o. illetve Jakab 2006. 35.o.

⁶⁶ Diószegi-R.Süle 1990. 15.o. Halász Péter etnográfus feljegyzése a pusztinai rendőrségi zaklatásáról. Budapest 1976. augusztus. In: Vincze 2004. 369–377.o., illetve Pozsony Ferenc: A moldvai csángók érdekvédelmi törekvései 1989 után. Budapest, 2004. 3.o.

A példátlan intézkedésekhez a magyar kommunista kormányzat is asszisztált. Benda Kálmán leírja, hogy a Moldvai Csángó-Magyar Okmánytár c. nagyszabású tudományos munkáján csak titokban tudott dolgozni, mert az a hivatalos akadémiai munkatervében nem szerepelhetett. Benda Kálmán: A Moldvai csángó-magyar okmánytár. Egy forráskiadvány története. In: História 1990. I. szám

szorította. Bukarest különös vehemenciával támadt a katolikus klérusra. 1948. július 18-án egyoldalúan felmondta az 1924-ben kötött konkordátumot, a görög katolikus egyházat megszüntette, a szerzetesrendeket feloszlatta, a papokat bebörtönözte.⁶⁷

A román titkosszolgálat, a hírhedt securitate erőszakkal, ígérgetéssel, vagy zsarolással több száz katolikus papot hálózott be, amivel szigorú kontroll alá vonta az egyház működését.⁶⁸

Paradox módon a iasi-i püspökség és a nacionalista-kommunista román állam között a csángók elrománosítása terén teljes egyetértés, harmónia alakult ki. A katolikus egyház élen járt a magyarellenes intézkedésekben. A magyar szentek tiszteletére szentelt templomok új védőszenteket kaptak, kényesen vigyáztak arra, hogy a iasi-i teológiára ne kerülhessen be magyar anyanyelvű csángó fiatal. A papi szemináriumban szélsőségesen magyarellenes, román nacionalista oktatás folyt, így az innen kikérülő papok a románosítás szószólói lettek, sőt a moldvai katolikus klérus sok helyen az állami megfigyelő apparátus részeként is szolgált.⁶⁹

A kollaboráció eredményeként a iasi-i egyházmegyében szokatlan engedmények voltak tapasztalhatók. Itt a kommunizmus ideje alatt is lehetett plébániákat szervezni, templomokat építeni és a papi szemináriumokat is újra megnyitották. A mai bukaresti érsek, Ion Robu és a iasi-i segédpüspök, Aurel Perca a legdurvább elnyomás éveiben, az 1970-es és az 1980-as években hivatalosan és éveken át Rómában tanulhatott. Ezzel egy időben a görög katolikus egyházat szigorúan betiltották és üldözték, és az erdélyi országrészben a római katolikus egyházat súlyos korlátozásoknak és üldözéseknek tették ki.⁷⁰

Az 1989-es forradalom és az azt követő rendszerváltás ellentmondásosságával együtt reményteli változásokat hozott Moldvában. A román politika sem volt mentes a kelet-európai megújulás anomáliáitól, de mégsem lehetett összehasonlíthatni Ceausescu totalitárius diktatúrájával. Románia 2007-től az Európai Unió tagja lett, ami elvben az európai normák

⁶⁷ Részletesen ld. Marton József: A katolikus egyház helyzete a kommunizmus idején Erdélyben, különös tekintettel a püspökökre. In: Keresztény Szó. XXI. évfolyam. 3. szám. 2010. március.

⁶⁸ Varga Andrea: Moldvai katolikusok a Vatikán és a Szekuritáté között. In: Diószegi 2006. 157–165. o.

⁶⁹ Radu Rosetti, Meinolf Arens, Daniel Bein, Demény Lajos: Rendhagyó nézetek a csángókról. Szerkesztette és az előszót írta Miskolczi Ámbrus. Budapest, 2004. 126.o.

⁷⁰ Uo. valamint Jakab 2006. 36.o

adaptálását is jelentette. Megjegyzendő, hogy a csángó falvakban az uniós tagság kisebbségi, vagy emberi jogi tekintetben nem hozott változást. A túlnyomó többségében magyar anyanyelvű Pusztina óvodájában a mai napig tilos a magyar nyelvű mondókák tanítása, tisztán magyar községekben sincs lehetőség az állami iskolákban a magyar nyelv tanulására.

Jelentős változást hozott, hogy a magyar politikában ismét prioritást kapott a határokon túli magyarság sorsa, és külön hangsúlyt kapott a csángók ügye. A különlegesen archaikus csángó kultúra iránt Magyarországon óriási érdeklődés bontakozott ki, aminek köszönhetően a civil társadalom nagy segítőkészséggel fordult a moldvai magyarok felé.⁷¹

Az új helyzetben a csángók hamar éltek az önszerveződés lehetőségével, megalakították érdekvédelmi szervezeteiket, magyar nyelvű újság beindítását kezdeményezték. Az 1990 októberében létrehozott Moldvai Csángómagyarok Szövetsége (MCSMSZ) a helyi hatóságok heves ellenállása és folyamatos akadályoztatása ellenére 2000-ben megszervezte az iskolán kívüli magyar oktatási programot, sőt elérte, hogy néhány faluban a magyar, mint idegen nyelv az állami iskolában is választható legyen. 2009 őszén a helyi hatóságok és az egyház folyamatos ellenzése dacára már 21 faluban indult magyar iskola, ahol mintegy 1000 gyermek részesülhet magyar nyelvtanításban. Az oktatási program nehézségei, hiányosságai ellenére kiemelkedő jelentőségű, hiszen ennek köszönhetően a történelem során először kialakulóban van a hányatott sorsú népcsoport értelmiségi csoportja, amely a 21. századi körülményeknek megfelelően képviselheti a magyar kötődésű csángókat.

A helyi érdekvédelmi szervezet, a meglehetősen későn reagáló Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) és különösen a csángók ügyét ismét napirendre tűző magyar külpolitika erőfeszítéseinek köszönhetően a kérdés európai dimenziót is kapott. Az Európa Tanács raportört jelölt ki a csángó kérdés feltárására. A finn Tytti Isohookana-Asunmaa jelentésben tájékoztatta az ET a veszélyeztetett népcsoport helyzetéről. A dokumentumot 2001. május 23-án az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének Állandó Bizottsága isztambuli ülésén

⁷¹ A magyarországi civil társadalom jelentős forrást biztosít a csángó oktatási program támogatására. A „Keresztszülők a moldvai csángó-magyarokért egyesület” több ezer „keresztszülőt” tömörít, akik évente 50–60 millió forinttal járulnak hozzá a csángó gyermekek magyar tanulásához.

a román diplomácia manőverei ellenére egyhangúan elfogadta és ajánlásokat fogalmazott meg a csángó kultúra védelme érdekében.⁷²

A pozitív – bár rendkívül lassan és ellentmondásosan lezajló – folyamatok a legutóbbi időkig nem érintették a moldvai katolikus egyházat. Petru Gherghel iasi-i püspök az 1992-es és a 2002-es népszámlálás alkalmával a szószékről felolvasatott püspöki körlevélben tette kötelezővé, hogy a hívek románnak vallják magukat.⁷³ A templomokban továbbra is tilos volt a magyar szó. Tempfli József nagyváradai püspök Ion Robu bukaresti érseknek írott levelében beszámol arról, hogy Magyarfaluban Bogdán István primiciáján a magyar nyelven felolvasott evangélium hallatán a jelenlévő két román pap reverendáját ledobva kivonult a templomból.⁷⁴ A püspök rendre elutasította a csángók magyar nyelvű misézésre vonatkozó kérvényeit, 2000 októberében Kolozsvárt a romániai római katolikus püspöki kar konferenciáján csalásnak nevezte a csángók körében végzett aláírásgyűjtést.⁷⁵ Ugyanitt a csángó nyelvjárás létét vonta kétségbe. „A miséket azoknak is román nyelven tartjuk, akik a csángó zsargont használják. Csángó nyelv ugyanis nem létezik” – szögezte le a püspök, aki szerint a papság csak a hívekkel folytatott magánbeszélgetések vagy gyónások alkalmával használja az el nem ismert nyelvet.⁷⁶

Ugyanezzel az indokkal hátrította el a magyar nyelvű mise iránti kérelmet a iasi-i segédpüspök. Aurel Perca arra hivatkozva, hogy nem

⁷² <http://www.hunsor.se/dosszie/asunmaacsangokrolazetnek.pdf> Az Európa Tanács képviselőinek moldvai feltáró útjáról részletesen ír Tánzos Vilmos: Az Európa Tanács riportjával a moldvai csángóknál, Egy moldvai út feljegyzései. 2000. szept. 58. tanulmányában. http://old.csango.ro/hu_tud_iras.htm

⁷³ Lukács János: Összeírás előtti kampány Csángóföldön. In: Krónika (Kolozsvár), március. 5.

⁷⁴ Erdélyi Napló /Nagyvárad/, április. 16.

⁷⁵ Pozsony 2004. 13.o. A székelyes csángó Pusztinán több alkalommal kérvényezték a rendszeres magyar nyelvű mise bevezetését. „Gherghel egyszerűen csalásnak nevezte a csángók körében a magyar nyelvű miséért folytatott aláírásgyűjtési akciót, amely szerinte csak arra jó, hogy egyesek becsapják a jóhiszemű polgárokat. Az egyházfő úgy tudja, a csángókat tulajdonképpen kirándulásokra próbálják rávenni, az akció eredeti célját pedig csak később írják a lista fölé. „Az ilyen próbálkozások nevelésesek, nem a valóságon alapulnak. A moldvai nép soha nem kérte más nyelvű misék bevezetését” - hangoztatta a római katolikus egyházfő.” „Csángó nyelv nem létezik” In: Krónika (Kolozsvár), október. 26.

⁷⁶ Gherghel ezzel Mihai Robu püspök érvelését újította fel. Robu a csángók nyelvét nem tartotta nyelvnek, hanem csupán „holmi alig érthető kevert tájbeszéd”-nek. Jakab 2006. 23–24.o.

óhajtják „nem beszélt, vagy jelentéktelen nyelvek szerint” megosztani a katolikus közösségeket.⁷⁷

Petru Gherghel és Ion Robu bukaresti érsek elutasította az Európa Tanács 2001/1521 számú ajánlását, amely kimondta: a csángók „római katolikus vallású, nem homogén csoportot” alkotnak, ezért lehetőséget kell nyújtani számukra az anyanyelvű római katolikus misék hallgatására, valamint arra, hogy egyházi énekeiket anyanyelvükön adhassák elő.⁷⁸

A iasi-i egyházmegye papjai híven követték püspökük magyarellenes utasításait. Nem csupán a templomból tiltották ki a magyar nyelvet, de mindent elkövettek annak érdekében, hogy az egyre nagyobb létszámmal működő magyar oktatási programot megakadályozzák. „*Én személy szerint megtiltom a szülőknek és a gyermekeknek, hogy részt vegyenek azokon az órákon.*” Mondta a templomban a szitási pap a híveknek, arra hivatkozva, hogy az angol órákat az iskolában, és nem magán házaknál, vagy valakinek az otthonában tartják.⁷⁹ Klézsén a pap kijelentette, hogy a magyar oktatásban részt vevő gyerekeket nem fogadja a bérmáláson. Természetesen az ilyen fenyegetések után mindig csökkent a magyar nyelvórákon résztvevő gyermekek száma.⁸⁰

A Vatikán az évszázados hagyományoknak megfelelően kezdetben nem foglalkozott a csángó kérdéssel. Gherghel 2000 októberében még magabiztosan jelenthette ki. „*Az ügyben többször tárgyaltunk II. János Pál pápával, aki ránk bízta a döntést.*”⁸¹

A látszólagos változatlanág ellenére azonban ekkor már lassú elmozdulás kezdődött Róma politikájában.

Mádl Ferenc, a Magyar Köztársaság elnöke 2001. október 9-én látogatást tett a Vatikánban, ahol felvetette a moldvai csángó-magyarok kérését az anyanyelvű hitélet bevezetésére. A tárgyalások után a magyar államfő kijelentette, hogy Rómában pozitív változásokat tapasztalt a csángó kérdés kapcsán. A találkozót követően a Vatikáni Rádió 15 perces angol nyelvű műsorban foglalkozott a csángókkal. A Szentszék álláspontjának változását jelezte, hogy Jean-Claude Perisset nuncius, aki

⁷⁷ Lukács i.m.

⁷⁸ A Vatikáni Rádió a csángókérdésről. In: Romániai Magyar Szó (Bukarest), január. 30.

⁷⁹ A román állam a legkisebb támogatást sem adja meg a magyar oktatási programnak, ezért az oktatást bérelt helyiségekben, magánházaknál tartják.

⁸⁰ http://www.csango.ro/index.php?page=mcsmsz_cafol

⁸¹ „Csángó nyelv nem létezik” In: Krónika (Kolozsvár), október. 26.

korábban határozottan elutasította a csángó-magyarok anyanyelvű hitéletével kapcsolatos kezdeményezéseket, 2003. november 25-én fogadta Nyisztor Tinkát a pusztinai Szent István Egyesület vezetőjét és a megbeszélésen a magyar nyelvű hitélet támogatását helyezte kilátásba.⁸²

A Vatikánban történt nyilvánvaló változás ellenére a iasi-i püspökség semmit sem módosított magyar ellenes politikáján. Petru Gherghel a Krónika szerkesztőjének a változásokat sürgető kérdéseire kijelentette: „Senki nem fog kényszeríteni. Ebben az ügyben mindenképpen bennünket kérdezzenek meg. Mi elemezzük a helyzetet, és eldöntjük, hogy mi a teendő.”⁸³

A főpásztor elutasító hozzáállása ellenére lassú, alig érzékelhető változások kezdődtek a csángó falvakban. 2003 júliusában a luizkalagori Palkó Ágoston és a magyarfalusi Pogár Róbert kispapok első miséjén magyarul celebrálták a két faluban az Istentiszteletet. 2005 tavaszán a budapesti Teleki László Alapítvány a csángókérdéssel kapcsolatos nemzetközi konferenciáján részt vett Anton Cosa – Kósa Antal nagypataki születésű Kisiyovi püspök, aki előadásában elmondta az édesanyjától tanult magyar nyelvű imát. Óvatos bizakodásra adhatott okot, hogy a konferencián részt vett Ion Robu bukaresti érsek és Petru Gherghel iasi-i püspök képviselőletében Vladimir Peterca a bukaresti teológia rektora is.

Az Alapítvány következő konferenciáján 2006. június 1-én Bákóban az egyházügyi kerekasztal résztvevői⁸⁴ egyetértettek abban, hogy az egyházi gyakorlatban példátlan a iasi-i püspökség viselkedése. Ugyanezen a találkozón Vladimir Peterca kijelentette: „*Biztos vagyok benne, hogy szétszakítjuk a meg nem értés láncait, és minél hamarabb eljön az a nap, amikor majd örülnek a pusztinai, klézsei vagy más falvakbeli katolikusok....*”⁸⁵

A folyamat következő állomásaként 2008 május 9.-én a Teleki László Alapítvány nemzetközi konferenciájának zárásaként Pusztinán a helyi

⁸² Gazda Árpád: Áttörés a nunciaturán. Csángó küldöttség kérte a magyar misét Bukarestben. In: Krónika (Kolozsvár), november. 26.

⁸³ Pozsony 2004. 13.o.

⁸⁴ Ioan Ciuria – plébános (Nagyberény), Majnek Antal – OFM, megyéspüspök, Kárpátaljai Római Katolikus Püspökség, (Munkács), Josef Marecsch – plébános, tiszteletbeli püspöki tanácsos, (Haidershofen-Sankt Pölten), Vladimir Peterca – kánok, a bukaresti Szent Teréz Római Katolikus Teológiai Intézet rektora (Bukarest), Pogár Róbert – egyházjog hallgató (Magyarfalu-Velence). Moderátor: Tánzos Vilmos – néprajzkutató, a Babes-Bolyai Tudományegyetem magyar Néprajz és Antropológiai Tanszékének docense (Kolozsvár) In: Diószegi 2006. 125 o.

⁸⁵ Egyházi kerekasztal. Bákó, 2006. június 1. In: Diószegi 2006. 131.o.

plébános hozzájárult ahhoz, hogy Pogár Róbert magyarfalusi születésű pap a pusztinai Szent István templomban magyar nyelvű misét celebráljon. A misére, amelynek megtartását Petru Gherghel helytelenítette nem harangoztak be, ennek ellenére azon több száz pusztinai vett részt.

A pozitív folyamatokban fordulatot jelentettek Erdő Péter bíborosnak, a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia és az Európai Püspöki Konferenciák Tanácsának elnökének a csángók ügyében tett óvatos, de határozott lépései. A magyar főpap tárgyalásokat kezdeményezett a iasi-i egyházmegyével. Meghívására Magyarországon folytatja tanulmányait a iasi-i és a bukaresti püspökség két csángó származású papja. A bíboros felkérésére 2009 októberében magyar nyelvű misét celebrált Lábnyikon Cserháti Ferenc budapest-esztergomi segédpüspök, a Kárpát-medencén kívül élő magyarok lelki gondozásáért felelős főpap. A Teleki Alapítvány konferenciájának zárásaként celebrált misét közösen mutatták be Petru Gherghel iasi-i püspökkel, aki a szertartáson két alkalommal magyarul is megszólalt. A 2009 novemberében Iasi-ban megrendezett magyar-román püspökkari konferencia után Petru Gherghel óvatosan fogalmazva kilátásba helyezte a magyar nyelvű misézés engedélyezését:

„Ott, ahol erre szükség van, ott ahol valóban akarják és nem ott, ahol a politikusok szeretnék. Ahol mi látjuk, hogy szükséges, biztosan lesz. Készülődünk rá. Nem mondom, hogy holnaptól, de készülődünk rá. Mi mindenre teljesen nyitottak vagyunk.”⁸⁶

Valóban siker koronázza a moldvai csángóknak az anyanyelvi hitélet gyakorlásáért folytatott több évszázados küzdelmét? A csángó falvak mai gyakorlatát vizsgálva még nem egyértelmű a válasz.

A helyi papok nem tudnak vagy nem akarnak tudni a iasi-i és budapesti egyházmegye közötti párbeszédéről. A súlyos félreértések és mélyen gyökerező gyanakvás is nehezíti a helyzetet. A közösségek félnek a papjuktól, ha szeretnék, sem merik kérni a magyar nyelvű misézést. A papok félnek a püspöktől, és érthetetlen okok miatt tartanak a magyar nyelv megjelenésétől.

Az is kiderült, hogy a papok között jelentős különbség van, a teljes és vad elutasítástól az óvatos szimpátiáig.

⁸⁶ http://www.erdely.ma/hitvilag.php?id=61507&cim=puspokok_jaszvasarban_joguk_van_az_anyanyelvi_misehez_video

A pozitív változásokat nehezíti a csángó ügyet segíteni akaró magyarországi szimpatizánsok jelentős részének tájékozatlansága. A romantikus ábrándokat szövögető, etelközi magyarokról álmodozó „csángómentők” egy, a nemzeti identitásáért hősiek harcot vívó, népviseletben járó és balladát éneklő csángóságot vizionálnak. Demonstratív akcióikkal, otromba, románellenes viselkedésükkel és az egyházat elutasító agitációjukkal még a magyar érzelmű csángókat is elriasztják, és óriási kárt okoznak a csángóügynek.⁸⁷

Sajnos nem jobb a helyzet a román oldalon sem. A harcosan nacionalista közvélemény még ma is az eredetkérdést feszegeti és nem hajlandó tudomásul venni, hogy ha kis számban, de léteznek magyar kötődésű csángók.⁸⁸

A magyar oktatási program falvaiban készített felmérésből kiderült, hogy a 2009. októberben lezajlott magyar-román püspöki miséről csak helyszíniül szolgáló Lábnyik lakossága hallott.⁸⁹ A 15 faluból beérkezett válaszok alapján 10 település papja tud magyarul, de nyilvános helyen csupán öten szólalnak meg szüleik nyelvén. Reményt keltő, hogy a válaszadó tanárok hat helyszínen vélték úgy, hogy a iasi-i püspök engedélye esetén a helyi pap tudna magyar nyelven misézni. Öt helyszínen merev elzárkózást prognosztizáltak egy vendég pap magyar nyelvű istentiszteletével kapcsolatosan, míg a többi esetben – püspöki engedéllyel – belső viszonyait jól megvilágítja, hogy a papok még az egyértelműen plébánosi döntési hatáskörbe tartozó kérdésekben is a püspökség állásfoglalását kéri.

A csángó közösségekkel kapcsolatos válaszokból kiderül, hogy a magyar nyelvű hitéletre általában csupán lappangó igény van. Ez teljesen érthető, hiszen ez a népcsoport sohasem részesülhetett rendszeresen magyar nyelvű pasztorációban. A csángó falvakban a II. vatikáni zsinat döntése (1962–1965) előtt latinul, azt követően románul folyt az Istentisztelet, és az állami oktatás is kizárólag román nyelvű. Ennek ellenére sok faluban a kommunikáció nyelve még most is a magyar, így a mise

⁸⁷ A 2008 májusában Pusztinán megtartott magyar nyelvű misére érkező magyarországi „csángómentők” lyukas magyar nemzeti színű zászlót szeretettek volna a templom karzatára helyezni. A Magyarországról érkező turista buszokra nemzeti színű zászlókat tűznek ki, Bákóban tenyérnyi nagyságú kokárdával sétálgatnak.

⁸⁸ A román politika és sajtó szélsőséges megnyilvánulásiról részletesen ld. Tampu 2006.

⁸⁹ A csángó falvak magyar nyelvű hitéletére vonatkozó kérdőívet a Teleki László Alapítvány felkérésére Tánczos Vilmos állította össze. A válaszokat a magyar oktatási programban keretében a településeken élő magyar tanárok adták 2010 májusában.

előtt és után egymással magyarul beszélő emberek a templomban románul kell énekeljenek és imádkozzanak.

A válaszokból kitűnik, hogy a magyar nyelvű hitéletet többnyire a 40–50 éves és annál idősebb generáció igényelné. A válaszadók szerint az is nyilvánvaló azonban, hogy ha a még magyarul beszélő falvakban választható lehetőség lenne a magyar mise, azon sokan – a fiatalabbak is – részt vennének.

A jövőt illetően megállapítható, hogy a megoldás kulcsa a iasi-i püspökség kezében van. Csak határozott és gyors változások esetén hangozhat fel magyar ének és ima a csángó falvak templomaiban, hiszen a 21. század globalizációs folyamatai miatt a csángók asszimilációja jelentősen felgyorsult. Ha a püspökség az eddigiekben tapasztalt „időhúzás” taktikáját folytatja, még a rendszeres magyar nyelvű mise bevezetése előtt elsorvad a magyar nyelvű hitéletre ma még tapasztalható igény, és ezzel egy kiemelkedően értékes színfolt tűnhet el örökre Európa homogenizálódó, egyre szürkülő kultúrájából.

RECENZIO

SÁRÁNDI TAMÁS

A kis magyar világról, ugyanúgy

Daniela Bălu: *Biserica românească din județul Satu Mare în anii dictaturii de la Viena. Tristețe și speranță (A román egyház Szatmár megyében a bécsi diktátum éveiben. Szomorúság és remény)*, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2010, p. 400

Az 1970–80-as években, a román-magyar viszony végleges megromlása kihatott a rendszer szolgálatába állított romániai történetírásra is. Ebben az időben születtek meg azok a művek (elsősorban Mihai Fătu munkásságára gondolok), amelyek a kor elvárásainak megfelelően, az 1940–1944-es időszakot a román nép szenvedéstörténeteként mutatta be a „horthysta-fasiszta terror alatt”. Ez a szemlélet terjedt el a köztudatban is és ez határozza meg a mai napig a korszakról kialakult beszédmódot. 1989-et követően történt némi elmozdulás egy árnyaltabb megközelítés irányában¹, de ebben a vonatkozásban nem következett be jelentős szemléletváltás. Ebben az összefüggésben értelmezhető a 2010-ben az aradi Vasile Goldiș Nyugati Egyetem és a kolozsvári Gheorghe Barițiu Akadémiai Intézet közös gondozásában megjelent, Daniela Bălu által írt könyv is. A könyv témája az 1940 utáni „román egyházak” helyzete Szatmár megyében.

A belső borítón szereplő római egyes arra utalhat, hogy a kiadvány egy sorozat első kötetének tekinthető, amely doktori dolgozatokat ad közre. Ez a könyv Bălu 2009-ben a kolozsvári Akadémiai Intézetben megvédett doktori tézisének szerkesztett változata. A magyar olvasók

¹ Elsősorban a hadtörténelem és a román-magyar kapcsolatok témakörében figyelhető meg, Vasile Pușcaș, Cornel Grad és Ottmar Trașcă munkássága nyomán

számára esetleg szokatlannak tűnik, ám a román publikációk esetében az utóbbi időben elterjedni látszó szokás, hogy az előszó helyett több, neves szakember méltatása vezeti fel a könyvet. Ez esetben is 3 ajánlás olvasható, az egyetem és az akadémiai intézet szakembereinek tollából.

A könyv öt nagy fejezetből, a mellékletekből illetve a bibliográfiából áll össze. Már a tartalomjegyzék átolvasásakor feltűnnek szerkezeti problémák, amelyek a könyv elolvasása után még zavaróbbá válnak. A bevezető – egyben az első fejezet is – a korszak historiográfiájával foglalkozik, azonban a bécsi döntést és a korszakot átfogóan bemutató rész már a görög katolikus egyházzal szóló nagyobb rész egyik alfejezeteként jelenik meg. Ugyanígy zavaró, hogy – bár a hajdúdorogi püspökség problematikájának külön fejezetet szentelt – a görög katolikus egyház 1940–1944 közötti történelmével foglalkozó alfejezetben részletesen foglalkozik Hajdúdoroggal is.

Az ötödik, utolsó fejezetben a korszak fontosabb egyházi méltóságainak biográfiáját közli. Ez rövid, közismert adatokra szorítkozik (pl. Iuliu Hossu esetében), más, helyi papok, esperesek esetében pedig – saját bevallása szerint – sikerült több esetben pontosítania a biográfiai adatokat. Feltűnő azonban Alexandru Rusu máramarosi görög katolikus püspök hiánya a felsorolásból, miközben kevésbé fontos papok (pl. Ignățiu Chirvai, amaci görög katolikus pap) nevét megtaláljuk.

A mellékletben 12 dokumentum fotokópiáját közli le, a válogatás azonban nem a legsikerültebb, hiszen vannak közöttük korabeli püspöki körlevelek vagy kiadványok lapjai is, míg szövegben több esetben hivatkozik fontos és eddig nem publikált dokumentumokra, aminek közlése hasznosabb lett volna. Itt elsősorban egyes egyházközségek nehezen megközelíthető irattáiraira, vagy a teljesen elzárt máramarosi ortodox püspökség irattárából előkerült, és a szerző által használt dokumentumok leközlésére gondolunk.

A vizsgálat csak a jelenlegi Szatmár megyére, illetve az itt működött egyházközségekre szorítkozik, s ehhez a szerző mereven ragaszkodik. Sok esetben szerencsétlennek tartom ezt a döntést, mivel a korabeli statisztikák és kimutatások az akkori közigazgatási egységek figyelembevételével születtek (megye, püspökség, esperesség), míg a jelenlegi Szatmár megye lényegesen különbözik a vármegye 1941-es területétől. A teljes képet így csak több, korabeli kimutatásból kiragadott adatokból lehetett összeállítani, így azonban lehetetlenné válik bármilyen összehasonlítás.

A bécsi diktátum/döntés problematikáját viszonylag egyszerűen elintézi a szerző. Egyrészt korabeli, publikált memoárokat idéz, amikből egyértelműen a döntés Romániára erőszakolt jellege bontakozik ki, másrészt egy 1997-ben megjelent Erdély történetre² hivatkozik, ahol szerinte a szerzők megnyugtatóan tisztázták a kérdést, s azt diktátumnak minősítették.

A könyv első fejezete a korszak historiográfiájával foglalkozik, de semmilyen korszakolást, vagy kritikát nem próbál megfogalmazni az egyes kiadványokkal szemben, csak a szerzők és könyveik címének a felsorolására szorítkozik. Sem az adott korszakban, sem az 1989 előtt vagy után megjelent publikációkat nem tekinti külön csoportnak. Így az 1943-ban megjelent broszúra egy felsorolásba kerül a 2000 után megjelent könyvekkel. A magyar bibliográfia ismertetésében kizárólag a '60-'70-es években megjelent publikációkat használja (Csatári Dániel, Juhász Gyula, Tilkovszky Lóránt), az azóta született eredményeket nem építi be munkájába. Az 1980-as években megjelent, az atrocitásokat kihangsúlyozó román nyelvű publikációk hasonlóképpen használták fel ezeket a magyar nyelvű műveket: előszeretettel idézve a Horthy-korszakot bíráló megjegyzéseiket.

A bécsi döntés megszületésének körülményeit bemutató alfejezetet leszámítva a könyv egyáltalán nem kontextualizálja az eseményeket, utalás sem történik a dél-erdélyi eseményekre, vagy a közben zajló világháborúra. Ebben is a '80-as években megjelent művek szellemiségét követi. A szélesebb összefüggések értelmezése nélkül az egész mű egyoldalúvá válik, s a magyar hatóságok intézkedései is egyértelműen románellenes élt kapnak, kizárva, hogy azok esetleg hasonló román intézkedésekre született válaszként jöttek létre.

A könyv leginkább egy sérelemhalmazhoz hasonlít. Az eddigi publikációktól annyiban tér el, hogy Szatmár megyei példákkal igyekszik bemutatni a román egyházak helyzetét, illetve a papok és hívek szenvedéseit. A szerző nem próbálja meg rendszerezni vagy súlyozni ezen sérelmeket, egyéni esetek tucatjait sorakoztatva fel. Ebben az esetben is áll az a megállapítás, hogy a kevesebb néha többet hoz: célravezetőbb lett volna néhány sérelmet kiemelni, kiváltó okait végigkövetni és azokat

² *Istoria României: Transilvania*, coord. Anton Dragoescu, volt. I-II, Societatea Culturală Științifică George Barițiu, Cluj Napoca, 1997

megvizsgálni, majd a végén egyes tendenciák vagy szabályszerűségek megállapításával próbálkozni.

A könyv egyik legnagyobb problémája az, hogy a szerző nem foglal állást a leírt események vagy megállapítások kapcsán. Egyik szemléletes példa erre: a korszak „horthysta-fasiszta” jellegét Bálu folyamatosan más szerzőktől átvett idézetként használja. Más esetben érzelmileg közelít bizonyos korabeli eseményekhez, például „szerencsés”-nek tartja, hogy nem sikerült kiterjeszteni a hajdúdorogi püspökség joghatóságát a viszszaosztott területekre is. Részletesen ecseteli a magyar kormány ezirányú törekvését, és nem is próbálja palástolni örömét, amiért a Vatikán álláspontja elzárkózó volt a kiterjesztést illetően.

Ugyancsak a korábbi publikációkra jellemzően túlteng a könyvben az idézetek száma (a könyv kb. ¼-ét teszi ki). Ezek az idézések a fejezetek végén lévő összefoglalásoknál a legzavaróbbak, amikor a szerző nem von le megállapításokat, hanem ismét csak egy egyéni sérelmet állít középpontba egy korabeli dokumentum, vagy újságcikk segítségével.

A szerző szándéka szerint a könyv témája a román lakosság identitásának működése/reprezentációja Észak-Erdélyben a második bécsi döntés után; két fő problémát vizsgált: a bécsi döntés hatását a román lakosság hitéletére és az egyház magatartását „a magyar hatóságok intézkedései nyomán felsejlő identitásvesztéstől való félelemmel szemben”. Ugyancsak nem kívánja bemutatni a négy év eseményeit (szerinte ezt megtették már más szerzők), hanem elsősorban a papok és a hívek magatartására koncentrál a „létüket veszélybe sodró események kapcsán”.

Bálu szerint a négy év legfőbb jellemzői: a magyar hatóságok diszkriminatív intézkedései, elsősorban a román értelmiség ellen; a román lakosság elűzése vagy magyarosítása; identitásukat jelentő értékek megszüntetése; a politikai életben való részvételük megakadályozása; gazdasági kizsákmányolásuk; légerekbe és munkaszázadokba való küldésük és végső eszközként fizikai megsemmisítésük.

Ennek megfelelően a korszakot 4 szakaszra osztja a terror mértékének változása szerint. Az első szakasz: 1940. szeptember 1 – december 9 (a '80-as évek szakirodalma alapján, tévesen, ő sem november 26-tal adja meg a katonai közizgazgatás végét). Szerinte ez az időszak, amikor „deklarszált és sovén elemek vonultak be, akik terrort és gyilkosságokat hajtottak végre a románok ellen” (p. 64). 89 ezer román menekült el, amivel a magyar hatóságok célja a népszámlálás előkészítése volt. A második szakasz: 1940. december 9 – 1944. március, amikor a fizikai erőszakot

az adminisztratív, gazdasági intézkedések váltották fel, és legális úton igyekeztek fellépni a románok ellen. Harmadik szakasz: 1944 március – augusztus 23, amikor a magyar hatóságok a német megszállás ürügyén újabb románellenes intézkedéseket hoztak, céljuk továbbra is a románok számának a csökkentése volt. A negyedik szakasz 1944 augusztusától a magyar hadsereg és közigazgatás visszavonulásáig tart, amely megítélése szerint nagyban hasonlít az első szakaszhoz. Ez a szakaszolás nagy vonalakban megfelel a '70-'80-as évekbeli megközelítésnek, amikor az egész 1940–1944-es észak-erdélyi magyar közigazgatást és politikát a román lakosság elleni terrorként fogták fel.

A könyv törzsszövege 2 nagy fejezetből áll, egyik a görög katolikus, másik az ortodox egyházzal szembeni, illetve ezen egyháztörténetek 1940–1944 közötti Szatmár megyei vonatkozásait taglalja. A szerző az egyházat egy örök és változatlan formációként mutatja be, ami nemcsak kultúrahordozó volt, hanem rajta keresztül valósult meg a politikai mozgalom is. Kihangsúlyozza a román nép különleges kapcsolatát és összefonódottságát az egyházzal és annak papjaival. A címben tudatosan román egyházzal és nem egyházakkal beszél, annak ellenére, hogy tárgyalja mind a görög katolikus, mind az ortodox egyház történelmét. Szerinte azonban nincs értelme a különválasztásnak, mivel mindkettő román nemzeti egyház is egyben és ugyanazokért a célokért küzdött az évszázadok folyamán. Mindezt nem tudjuk elfogadni, mert a 18. században megszülető görög katolikus egyház teljesen más utat járt be, mint az ortodox, míg a nemzeti és politikai törekvésekben mindig is élen jártak a görög katolikus püspökök és papok, addig az ortodox egyházzal ez nem mondható el. Különösen érvényes ez Szatmár megyére, ahol 1918 előtt az ortodox hívek száma elhanyagolható: ebben az időszakban a megye területén csak 3 ortodox templom létezett. A két világháború között számuk a többszörösére nőtt, azonban így is csak az összlakosság 2,1%-át tették ki, így nyilván sem kulturális, sem politikai befolyásuk nem vehető össze a görög katolikusokéval, ebből kifolyólag nem tartjuk helyesnek a két egyház összemérését.

A szerző hitelesen állapítja meg, hogy mindkét egyház helyzete sokat romlott a magyar hadsereg bevonulása után, s az intézkedések súlyosabban érintették az ortodox egyházat. Ez valószínűleg amiatt történt, mert ebben az utóbbi intézményrendszerben látták a román állami törekvések megtestesülését. Az egyik, kimondottan a román egyházakat érintő intézkedés az volt, hogy nem ismerték el az 1918 után létre-

jött püspökségeket és parókiákat. Ez az ortodox egyházat érintette érzékenyebben, és fokozottan érvényes volt Szatmár megyére. A magyar hatóságok intézkedései és a létbizonytalanság miatt a papok egy része is elmenekült, vagy hosszabb-rövidebb időre letartóztatták őket. Az egyházakat érintő másik folyamat a tömeges áttérések jelensége és a meginduló menekülthullám volt. Míg az áttérések elsősorban a görög katolikus egyházat érintették (a könyv adatai szerint 1943-ig 173 család hagyta el a görög katolikus vallást), a menekülthullám az ortodox egyházat sújtotta jobban (elsősorban amiatt, mert a tisztségviselők és telepések jórészt ehhez az egyházhoz tartoztak). Habár a szerző is elismeri a fenti ténytet, egyes ortodox egyházközségek megszűnését mégis a magyar hatóságok „terrorjának” tudja be. (A szerző több interjúrészletben is bemutatja a román telepések szenvedéseit és elmenekülésük körülményeit, evvel is kihangsúlyozva a magyar hatóságok terrorját, azonban természetesen veszi azt, amikor 1945 után a visszatérő telepések arról számolnak be, hogy ők hogyan űzték el a falujukba betelepített magyar családokat). Korabeli román források szerint Máramarosban teljesen felszámolódott az ortodox egyház.³ A könyv egyik nagy hozadéka, hogy eddig feltáratlan egyházi források segítségével sikerült megcáfolni ezt az állítást. Míg a görög katolikus egyház esetében az elmenekült papok hiányát sikerült pótolni, s szinte mindegyik egyházközség megmaradt és tovább működött, addig az ortodox egyház esetében az egyházközségek száma az ¼-re csökkent, de nem számolódott fel teljesen. A máramarosi ortodox püspökség – amelyhez Szatmár megye nagy része tartozott – 76 papjából 21 maradt helyben.

A könyvre általában jellemző, hogy szinte teljesen a román irodalomra és dokumentációra támaszkodik (ez főleg a levéltári források kapcsán szembeűnő), ezért a következtetések is ezen iratok megállapításait tükrözik. A szerző meg se próbálja magyar források bevonásával kiegészíteni vagy árnyalni a képet. Jellemző példa az épülőfélben lévő erdődi görög katolikus templom esete (p. 125–126). Ez azon kevés példák egyike, amikor magyar forrást is használ, ennek ellenére a következtetésekben ez nem tűnik ki, megmarad a román forrásokból kiolvasható kép mellett. Az eset röviden: 1941-ben a román kormány diplomáciai úton tiltakozott Budapesten, amiért a magyar hatóságok le akarták rombolni

³ A máramarosi ortodox püspök szenvedéseit taglaló korabeli jelentés, amit idéz Mihai Fătu: *Biserica românească sub ocupația Horthystă 1940–1944*, 1985, Nicolae Corneanu: *Biserica Românească din nord-vestul țării în timpul prigoanei Horthyste*, 1986

a szóbanforgó templomot. A magyar forrásokból kitűnik, hogy a templom esetleges lerombolása egy lakossági felvetés alapján kerül terítékre, azonban a helyi tanács elveti ezt. Ezután a magyar hatóságok egy éven át adminisztratív eszközökkel próbálják megakadályozni a templom építésének befejezését, az ügy bírósági útra terelődik, amibe bekapcsolódik a máramarosi görög katolikus román püspökség is, majd 1942-ben a magyar kormány akaratával összhangban a főispán engedélyezi az építkezés befejezését. A szerző a templom megmenekülését mégis a román lakosság összefogásának, illetve Románia közbenjárásának tulajdonítja. (Más esetekben is túlhangsúlyozza a román lakosság tiltakozásának erejét, s ennek tulajdonítja a sikert, és nem a reciprocitásra épülő politika, illetve a bécsi döntés visszatartó erejének Véleménye szerint ugyanis ha a román lakosság összefogott sikerült eredményeket elérnie a magyar hatóságokkal szemben).

A egyházzal kapcsolatban felmerülő másik kérdés a hajdúdorogi egyházmegye joghatóságának kiterjesztése a visszatért területen lévő, s egykor hozzá tartozó egyházközségekre. A szerző több példával is illusztrálja a román egyházközségek vehemens tiltakozását, és szerencsésnek tartja, hogy a Vatikán ellenállása miatt nem sikerült a jogkiterjesztés. Ez esetben is figyelmen kívül hagyja azonban a magyar kutatások eredményeit, amelyek szerint a magyar liturgikus nyelvű, görög katolikus egyházközségek hasonló vehemenciával kérték Hajdúdorog alá helyezésüket.⁴

A könyv – ha nem is külön fejezetekben – az egyházhoz szorosan kapcsolódó két témát is taglal: a földkérdést és az oktatásügyet. Az egyházat érzékenyen érintette az 1921-es földreformkor egyházközségeknek jutatott földek elvétele, vagy a magyar államhoz való visszajutása. Bálu szerint a bevonulás után semmisnek nyilvánították az 1918 után hozott román törvényeket, így az 1921-es földreformot is (a földreform esetében az 1440/1941 és az 1470/1941-es rendeletekre hivatkozik). Ez ebben a formában nem igaz, ugyanis a rendelet nem mondta ki a földreform semmissé nyilvánítását, csak lehetőséget adott a volt tulajdonosnak földje peres úton való visszaszerzésére. Más tulajdonnal kapcsolatos kérdéshez hasonlóan sok esetben az egyházak az 1921-es földreform során az úgynevezett állami tartalék földekből kaptak juttatásokat, amiket azonban telekkönyvileg nem írtak az egyházközségek nevére, így

⁴ Hámori Péter, *Biserice de sat și politica. Izvoare privind istorica greco-catolicilor maghiari din Satu Mare, 1940–1944*, Satu Mare. Sturii și comunicări, 2009, p. 198–222; Hámori Péter, *Székely-oláh görög katolikusok*, Régió 2007/2, p. 189–222.

azokat a magyar állam 1940-ben továbbra is állami földeknek tekintette. Sok esetben nem szándékos elvételről beszélhetünk, a magyar hatóságok csak kihasználták a román hatóságok mulasztásait, a magyar gazdasági szupremáciát építve ezzel.

A könyv egy másik pozitív hozadéka az egyházközségektől elvett földek pontos kimutatása, illetve az ezek visszaszerzésére tett erőfeszítések bemutatása. A Szatmár megye nagy részét magába foglaló máramarosi görög katolikus püspökséghez tartozó parókiák esetében 74 parókiától összesen 1489 hold földet vettek el, s egy esetben sem járt sikerrel visszaszerzésük. Alaposabban megvizsgálva az eseteket kiderül, hogy a helyzet ezúttal is sokkal bonyolultabb. Ez kitűnik a földeket elvevő hatóságok széles köréből is, 3 esetben ez már a katonai közigazgatás idején megtörtént, más esetekben a megyei közigazgatási tanács, a helyi polgármesteri hivatal, a Földművelésügyi Minisztérium, a megyei gazdasági hivatal vagy az alispáni hivatal rendelte el a földek elvételét. Ez is arra enged következtetni, hogy a földelvételek nem egy rendelet nyomán történtek és nem automatikusan. Ugyanez a helyzet a szatmári esperesség esetében is, ahol 30 egyházközségből 12 esetében elvették, 13-tól nem vettek el földet, míg 5 egyházközségről nincs adat. (Ezek döntő többsége a pap vagy a kántor kezelésében volt). A szerző nem próbál meg magyarázatot találni ezen felemás helyzetre, hogy egyes egyházközségektől miért is nem vették el a földeket?

Másik, az egyházhoz szorosan köthető kérdés az iskolák ügye. Itt a legnagyobb probléma, hogy 1940 után az addigi román állami iskolák magyar állami iskolákká váltak, a román egyházak pedig nem rendelkeztek egyházi iskolákkal, így az oktatás teljesen kikerült a román közösség felügyelete alól. A szerző itt is jó megfigyeléseket tesz, amikor kimutatja hogy a magyar hatóságok a magyar lakosság esetében egyértelműen az egyházi oktatást támogatták, ugyanakkor igyekeztek teljesíthetetlen feltételeket állítani a román egyházi iskolák újraindítása elé. Ezáltal itt is megmutatkozik a magyar kormányok politikájának kettőssége, illetve a kisebbségeket hátrányosan érintő része. Ugyanakkor részben megalapozatlannak tűnnek a szerző kifogásai, hogy miért égették el 1940 után a román tankönyveket,⁵ illetve a román iskolákban miért tanították a magyar nyelvet is.

⁵ 1943-ban Nagyvárolyban a helyi tanító utasítására elégették a tanításból kivont román tankönyveket. A szerző azonban elsősorban nem az égetést kifogásolja

A fentebb leírtak alapján a könyvet az 1989 előtt megszületett és a román történetírás korszakkal foglalkozó műveit mai napig leginkább meghatározó, sérelmekre épülő diskurzus egyik jellemző példájának tekinthetjük. Van benne némi elmozdulás, a korábbi nézetekhez képest, azonban alapvetően ugyanaz a hangnem jellemzi. A könyv egyik pozitívuma, hogy igyekezett bevonni eddig nem használt egyházi forrásokat, és több esetben sikerült árnyalni vagy tisztázni egyes részkérdéseket. Másrészt a korszakot továbbra is a román lakosság elleni terrorként igyekszik bemutatni és értelmezni. Legnagyobb hibája a szintézis hiánya, az, hogy továbbra is egyéni sérelmek felsorakoztatására törekszik és nem próbálja meg azokat rendszerezni és következtetéseket levonni, illetve egy szélesebb politikai-társadalmi viszonyrendszerbe elhelyezni az egyes intézkedéseket és megvizsgálni azok kiváltó okát.

(amit jogosan megtehetne), hanem azt, hogy miért nem tanítottak továbbra is román tankönyvekből az iskolákban.

SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNY

Zárszó

A *Regio* szerkesztősége 2011 áprilisában úgy döntött, a 2010/4. szám publikálása után a folyóirat megjelenetését szünetelteti.

A lap az utóbbi két évben a Nemzeti Kulturális Alapprogram Ismertetéskészítés és Környezetkultúra Szakmai Kollégiuma folyóirat-pályázatától nem kapott támogatást. Ugyanakkor az NKA közel 400 példányt fizetett elő különböző könyvtáraknak, és további 40–50 előfizetővel számolhattunk. (Az így befolyt összeg évi 2 szám költségeit fedezte, a továbbiakhoz a forrásokat a Kalonda Bt. és a szerkesztők biztosították.) A Szülőföld Alap szintén elutasította a támogatásunkat. (Informálisan az akkori Nemzetpolitikai Szakállamtitkárság munkatársai meg is üzenték, hogy hiába is pályázunk. Az ok feltételezhetően a *Beszédből – ideiglenesen „zárolt” – világ* riport lehetett. *Regio* 2009/2.) Az angol számok megjelenését éveken át a „*Challenge – Changing Landscape of the European Security and Liberty*” program támogatta. 2010-ben már az angol különszám megszerkesztéséhez sem volt erőnk, időnk, késztetésünk.

Azt, hogy miként jutott el idáig az 1990-ben indult folyóirat, illetve miért fulladtak ki – a más vonatkozásban egyenként ambiciózus – szerkesztők, egyrészt intézményi okokra, másrészt a magyarországi kisebbségi kutatások szerepvizonyainak átalakulására vezetjük vissza.

A *Regio* első száma 1990 januárjában jelent meg mint kisebbségstudományi szemle, amely a csehszlovákiai magyarság érdeképviseletét kívánta szolgálni. Miközben az első évfolyam szerkesztősége – Filep Tamás Gusztáv (megbízott főszerkesztő) kivételével – Szlovákiában élőkől vagy onnan Magyarországra áttelepültekből állt, a nemzetiségi kérdést közép-európai összefüggésekben tárgyalták. A *Regio* tematikája az elkövetkező években folyamatosan bővült a különböző magyar, illetve magyarországi kisebbségi csoportok, a kisebbségek és a régió

történetével, nacionalizmus-, és közösségtanulmányok megjelenítésével. Mivel akkor Magyarországon a nemzetiségi kérdésben egyedülálló tudományos periodikának számított és Csehszlovákiában a potenciális szerzők és szerkesztők intenzív közéleti szerepet vállaltak, ezért nem volt értelme „hazavinni” a lapot. (A *Kisebbségkutatás* 1991-ben indult döntően szemlélő lapként; a *Pro Minoritate* 1992-ben a FIDESZ kisebbségpolitikai orgánusaként). Az első évfolyam szerkesztését Tóth László és Filep Tamás Gusztáv végezte, Szarka László segítségével. A lap kiadója az Írók Szakszervezet Széphalom Könyvműhely volt 1994-ig. Ekkor a folyóiratot a Teleki László Alapítvány (TLA) vette át és biztosította a folyamatos megjelenést 2006-ig, az alapítvány megszűntéig. A szerkesztőség 1991-től bővült ki „magyarországiakkal” (Fejős Zoltán, Lázár Guy, Tóth Pál Péter) és ettől kezdve 1996-ig Szarka László mint felelős szerkesztő jegyezte a lapot, de 1994-től 1998-ig Fejős Zoltán volt a főszerkesztő. Ez az az időszak, amikor a folyóirat a kisebbségi kérdés magyar nyelvű kutatásait próbálta mind teljesebben lefedni, az új eredményeket integrálni. 1998–1999-ben Csejdy László lett a lap főállású felelős szerkesztője, és a periodika egyre inkább a TLA munkatársai és szakmai hálózatai publikációs fórumává vált. A szerkesztőségből távozott Szarka László, aki az MTA Történettudományi Intézetben belül ekkor hozta létre a Kisebbségkutató Műhelyt, és a *Regionál* sokkal szélesebb szerkesztőséggel, főállású szerkesztővel is bíró *Kisebbségkutatás* c. folyóirat szerkesztőjeként a magyarországi és a szomszédországi kutatások integrátori szerepére törekedett.

E lap megerősödésével és a *Limes*-sel – helytörténeti folyóiratból 2000-től kezdődően történeti-nemzetiségi tematikus összeállításokat hozó periodikává válva – együtt új, a külföldi magyar tudományos írásokat közlő orgánumok indultak: a *Magyar Kisebbség* 1996-ban, a *Székyföld* 1997-ben, a *Fórum* 1999-ben. A kutatások köre és a kutatói létszám is megnőtt, de ennél sokkal gyorsabban bővültek a publikációs lehetőségek. A *Regio* szerkesztősége 1999-től kizárólag a TLA munkatársaiból állt. Tematikailag már nem kisebbségtudományi lapként, hanem egy olyan társadalomtudományi folyóiratként határozta meg önmagát, amely kisebbségi, regionális közösségekkel, identitás- és emlékezetpolitikai, kulturális örökség és nacionalizmus témájú tanulmányokkal foglalkozik. 2000-től megszűnt a felelős szerkesztői „státus”, de minden lapszámnak és bloknak volt felelőse. Az 1999–2006 közti időszakban – ki- és belépésekkel – a szerkesztő bizottság tagjai voltak: Bárdi Nándor,

Erdösi Péter, Fedinec Csilla, Kántor Zoltán, Kovács Éva, Papp Z. Attila és Szerbhorváth György. A TLA 2006. december végi jogutód nélküli megszűnésével a lap kiadó nélkül maradt. Mivel 2007-ben három szerkesztő is átkerült az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetbe, a lapot az intézetnek ajánlottuk fel. Az akkori igazgató, Szarka László ezt arra hivatkozva utasította el, hogy tervei szerint a *Kisebbségkutatás* lesz az intézmény lapja. Ugyanakkor biztosította a lap postázási költségeit és a szerkesztéshez szükséges infrastruktúrát. Ekkor kerestük meg Fejős Zoltánt, aki a Néprajzi Múzeum Igazgatójaként írásos együttműködési megállapodás nyomán vállalta a felelős kiadói szerepet, azzal, hogy a lap finanszírozása a szerkesztőség feladata. 2009-ben azonban kiderült, hogy mivel az előfizetések révén bevétellel rendelkezünk (kb. 1 millió Ft) és azt a Múzeumban a közös költségvetés részeként kell kezelni – miközben nekünk szükségünk volt a pályázati forrásokon túl az előfizetői díjakra is –, nem volt fenntartható a speciális helyzetünk az intézményben. Ekkor, de már 2007-ben is felmerült egy egyesület alapításának ötlete, de annyira megosztottnak tűnt a szakmai közeg és olyan sok idővel és kötöttséggel járt volna ennek működtetése, hogy nem mertünk belevágni. Így 2009-ben újra megkerestük az MTA Kisebbségkutató Intézet új igazgatóját, Tóth Ágnes-t, de megállapodás-tervezetünkről nem tárgyalt velünk. Ettől függetlenül továbbra is biztosította a postázási költségeinket.

Az NKA pályázat érdekében a legegyszerűbb megoldásnak az tűnt, hogy a tördelést és a sokszorosítást bonyolító Keresztes Miklós Kalonda Bt-je vegye át a kiadói jogokat. A sikertelen pályázat után előbb „fiatalokat” szerettünk volna bevonni a szerkesztésbe, majd különböző műhelyekkel tárgyaltunk a lap jövőjéről. Nem jártunk sikerrel. A lap további fenntartására így kevés magyarázatot találtunk, úgy véljük, a magyar nyelvű kisebbségkutatás intézményei az elmúlt évtizedben megteremtették a maguk publikációs fórumait. Az a kísérletünk, hogy általunk fontos elemzések elkészítésére külön szerzünk forrásokat és tematikus blokkal próbáljuk ezeket az alap kutatásokat pótolni, intézményes háttér nélkül nem volt folytatható. (Ilyen volt a kisebbségi oktatásfinanszírozás, a kisebbségi közösségek foglalkozás és iskolai végzettségének változása, a szomszéd országok kisebbségjogi viszonyainak azonos szempontok szerinti áttekintése, a magyar nyelvű romák a külhoni magyar közösségek peremén, stb.)

Kiadói zsákutcánk okát a *Regio* intézményesülésének hiányában lehet összegezni, miközben a magyar nyelvű kisebbségkutatás utóbbi két évtizedének épp az intézményépítés és annak reprezentációja volt

a meghatározó folyamata. A felsorolt folyóiratokon túl egymással párhuzamosan jöttek létre a kutatóintézetek: az 1985-ben induló Magyar-ságkutató Intézet utódja 1992-től a Teleki László Alapítvány volt. 1998-ban jött létre a Kisebbségkutató Műhely, amelyből 2001-re önálló akadémiai intézet lett. A kormány pedig 2002-ben saját háttérintézményeként nevesítette – az akkor már évek óta működő – Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Intézetét. Az ELTE-UNESCO Kisebbségpszichológia Tanszék múltja 1992-re nyúlik vissza, akkortól folyik itt posztgraduális angol nyelvű kisebbségpszichológiai képzés, majd 1999-től magyar nyelven is, illetve a következő évben indult ugyanitt a romológusok oktatása. Az ezredfordulótól a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, a Corvinus Egyetemen, de más vidéki felsőfokú intézményekben is kisebbségpolitikai, kisebbségpszichológia profilú tanszékek jöttek létre. Civil szervezetként a Pro-Minoritate Alapítvány, a Hídvégi Mikó Imre Kutatóintézet és a Terra Cognita Alapítványt lehet kiemelni. A szomszédos országokban ugyanakkor létrejöttek a saját kisebbségi közösségüket kutató magyar intézmények: pl. Fórum Intézet (Somorja), Mercurius Csoport (Pozsony), Limes majd Hodinka Antal Intézet (Beregszász), Magyar-ságkutató Tudományos Társaság (Szabadka), Identitás Kutatócsoport (Zenta), Kulturális Antropológiai Munkacsoport (Csíkszereda), Kriza János Társaság, BBTE Szociológia Tanszék, Max Weber Társaság, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Etnokulturális Kisebbségek Forrásközpontja (Kolozsvár). Ha ez a sokféle párhuzamos intézményépítés és sok esetben a kutatási forrásokért folyó verseny nem lett volna elegendő ahhoz, hogy ne alakuljanak ki a kutatási mezőben egységes értékelési értékek, akkor a helyzetet tovább nehezítette, hogy a kisebbségkutatás hívószó alatt különböző csoportok és terek vizsgálata áll (lásd: külhoni magyarok; magyarországi nemzetiségek; cigányság; zsidóság; bevándorlók).

Az intézményesülés hiánya azonban nemcsak szerkezeti kérdés, hanem egyben funkcionális probléma is. Mi a munkánk társadalmi haszna? – Erre a kérdésre a kilencvenes évek végéig létezett egy szakpolitikai válasz. Pontosabban: a tudományos kutatások megjelenítésének az a feladata, hogy a szakpolitikát építse; annak hasznosulásáról visszajelzéseket adjon, illetve segítse a képzést. A határon túli magyarokkal kapcsolatos politikában és a roma ügyekben az ezredforduló után kiderült, hogy a politikai retorikák és a pártpolitikai kényszerhelyzetek jóval erősebbek, mint a szakmai megfontolások. Ebben a vonatkozásban a szomszédos országokban élő magyar kutatóknak annyival volt jobb a helyzete,

hogy saját elitjeik jobban figyeltek az eredményeikre, annál is inkább, mert az empirikus vizsgálatokat végző műhelyek készítik a kisebbségi magyar politikai pártok közvéleménykutatásait is.

De legalább ilyen fontos, hogy megkérdőjeleződött két fontos paradigma is. A roma kérdésben – a szélesebb nyilvánosság előtt is – világossá vált, hogy a probléma nem pusztán a többségi társadalom előítéletességének következménye, hanem egy mély társadalomszerkezeti kérdésről van szó. A küllhoni magyar ügyekben pedig kiderült, hogy a kérdés kezelése nem pusztán a szomszédországi nemzetépítések magyarellenes doktrínáin múlik, hanem kulcsfontosságú az adott kisebbségi közösség belső integráció- és reagálóképessége, társadalmi pozícionáltsága. Az erről szóló publikációink azonban sem a politikusok, sem a tömegkommunikáció ingerküszöbét nem érték el.

De elértük-e szakmai közeget? Azt mondhatjuk, hogy a sok felsorolt intézmény és periodika átlagosan egy 4–500 fős olvasóközönsséggel rendelkezik (a kisebbségkutatás kiadványai kb. ilyen példányszámban fogytak el a könyvtári vásárlásokat is beleértve), amely igen kevés a dinamikus növekvő kiadványokhoz képest. Ha a szerzői kört nézzük, akkor egyrészt az a tapasztalatunk, hogy nagy részük természetes módon saját intézményéhez kötődik, másrészt a lektorált kéziratok átdolgozására egyre kevesebben hajlandók. Megtehetik, hiszen előbb-utóbb úgyis közlik valahol az írást. A szélesebb közérdeklődésre számot tartó tanulmányokat pedig a nagyobb ismertségű folyóiratokban vagy az interneten és nem szaklapokban publikálják. Számunkra a vendégszerkesztős vagy a meglévő publikációkat, kutatásokat újratematizáló lapszervezés nem volt elfogadható, mert nem adta meg a tudásteremtés örömét.

Ebben a helyzetben az évi 16 tematikus blokkot és ugyanennyi hiteles szakmai kritikát, partnerek hiányában, a magunk szakmai elvárásainak megfelelően, nem tudtunk megszervezni.

A *Regio* további működtetésének akkor van értelme, ha műhelyként, szakmai vonatkoztatási pontként, másokkal együtt újraszervezhetjük magunkat. Erre egyelőre nem látunk lehetőséget, ezért szüneteltetjük a lap megjelentetését.

Bárdi Nándor
Kovács Éva
Papp Z. Attila
Szerbhorváth György

SZÁMUNK SZERZŐI

- BÁRDI NÁNDOR, történész
MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest
- DIÓSZEGI LÁSZLÓ, közgazdász, történész
MTA Kutatásszervezési Intézet, Budapest
- KEMÉNYFI RÓBERT, etnográfus
Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
- KISS TAMÁS, szociológus
Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár
- KOVÁCS ÉVA, szociológus
MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest
- PÁL JÁNOS, lelkész
Unitárius Egyházközség, Marosvásárhely
- PAPP Z. ATTILA, szociológus
Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest
- SÁRÁNDI TAMÁS, történész
Szatmár Megyei Múzeum, Szatmárnémeti
- SZERBHORVÁTH GYÖRGY, szociológus
REGIO, Budapest

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN
Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

regio@chello.hu

Egy szám ára: 1200 Ft

Előfizetési díj egy évre: 3650 Ft

Megjelenik: évente négyszer.

ISSN 0865-557X

Pro Minoritate

2011/TAVASZ

STÁTUSZTÖRVÉNYEK – ELMÉLET, TÖRVÉNYI KERET, GYAKORLAT

Sevel, Okszana: Diaszpóra-törvények a posztkommunista térségben.

Túl jön és rosszon, avagy meghaladható-e a polgári/etnikai
nacionalizmus dichotómiája

Császár Melinda: A státusztörvény végrehajtásának romániai tapasztalatai

Szele Áron – Tófalvi Zselyke: A nemzettest formálása. Állampolgárság
és szavazati jog Romániában

Kántor Zoltán – Pásztkán Zsolt: A határon túli románok és a románok
státusztörvényei

Orosz Sándor: Törvény és érdekvédelmi program a határon túli ukránok
szülőföldi/anyaországi státuszáról

KISEBBSÉGEK A VISEGRÁDI ORSZÁGOKBAN

Kovács Orsolya Zsuzsanna: A lengyel státusztörvény és a litvániai
valamint belarusz Polóniák

Halász Iván: Választások és kisebbségek 2010. A 2010. évi közép-európai
választások tapasztalatai kisebbségi szempögből

Katona Flóra: A magyar-szlovák alapszerződés másfél évtized távlatából

LELET

Joggal a Demokráciáért Európai Bizottság (Velencei Bizottság) állásfö-
galása a Szlovák Köztársaság államnyelvtörvényéről

SZEMLE

Bíró Béla: Fábíán Ernő korszerűsége

Fábíán Ernő: *Naplójegyzetek 1980–1990*, Kriterion Könyvkiadó,
Kolozsvár, 2010, 454 oldal

László Márton: Magyarságpolitika, kisebbségpolitika a Ceaușescu-korszak elején

Novák Csaba Zoltán (szerk.): Arany korszak? A Ceaușescu-rendszer magyarság politikája 1965–1974, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2010, 570 oldal

A. *Gergely András*: Etnicitásproblémák több megközelítésben

Feischmidt Margit (szerk.): Etnicitás. Különbségteremtő társadalom, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2010, 488 oldal

Szerkesztőség:

1055 Budapest, Falk Miksa u. 6.

Tel.: +36–1–445–0473, fax: +36–1–445–0479

Internet cím: www.prominoritate.hu

E-mail: redactio@prominoritate.hu

REGIO

A review of Studies on Minorities, Politics and Society

Volume 21, 2010, No. 4

KEMÉNYFI RÓBERT	
Troublesome Heritage: The SS Role's Memory in the History of Hungarian Ethnic Cartography	3
PÁL JÁNOS	
The Role of Transylvanian Unitarian Church Reflected in British-American Relationships During the Change of Empire Between 1918–1920	33
PAPP Z. ATTILA	
Here and There: Challenges of Integration in Hungary's Nationality Education and in Hungarian Minority Education Abroad	73
KISS TAMÁS	
Nationaliy-based Inequalities and Hungarian Minority Strategies in Croatia	109
DIÓSZEGI LÁSZLÓ	
The History of Religiosity of Csangos in Moldova	163

BOOK-REVIEW

THE EDITORS	
The End	203

A REGIO c. folyóiratot
az alábbi könyvesboltokban lehet megvásárolni

Budapesti Teleki Téka

1088 Budapest, Bródy Sándor u. 46.

Írók Boltja

1067 Budapest, Andrássy út 45.

Pont Könyvkereskedés

1051 Budapest, Nádor u. 8.

Kis Magiszter Könyvesbolt

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Atlantisz Könyvsziget

1052 Budapest, Piarista köz 1.

Balassi Könyvesbolt

1023 Budapest, Margit u. 1.

Kódex Könyvárúház

1054 Budapest, Honvéd u. 5.

Sík Sándor Könyvesbolt

6720 Szeged, Oskola u. 27.

Két Könyvész Könyvesbolt

3500 Miskolc, Egyetemváros

Széchenyi Könyvesbolt

7624 Pécs, Rókus u. 5.

Cédrus Könyvkereskedés

9400 Sopron, Mátyás kir. u. 34/f.

Könyvesház

9700 Szombathely, Halász Ernő u. 7.

Sziget Könyvkereskedés

4032 Debrecen, Egyetem tér 1.